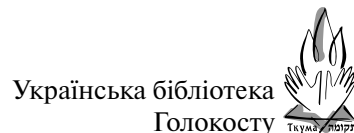

Українська бібліотека Голокосту

**ГОЛОКОСТ
У ДНІПРОПЕТРОВСЬКУ**

**Дніпро
2017**

УДК 94:341.485(477.63)”1941/1945”
Г 61

Г 61 **Голокост у Дніпропетровську** / Є. А. Врадій, В. Г. Рибалка,
М. В. Стрільчук, Д. В. Шаталов; заг. ред. І. Я. Щупак. Дніпро :
Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», ЛІРА, 2017.
256 с.

ISBN 978-966-981-000-7

Автори:

Марина Вікторівна Стрільчук (розділ 1).

Валентин Григорович Рибалка (розділ 2).

Єгор Андрійович Врадій (розділ 3, 4).

Денис Валерійович Шаталов (розділ 4).

Загальна редакція – **Ігор Якович Щупак**.

У книзі вперше детально реконструйовано події Голокосту в Дніпропетровську. На широкій документальній базі висвітлено довоєнне життя євреїв міста та їхня трагічна доля під час нацистської окупації в 1941–1943 рр. На тлі впровадження «нового порядку» показано реалізацію гітлерівської антиєврейської політики в Дніпропетровську та з'ясовано різні стратегії виживання євреїв – мешканців міста. Значну увагу приділено висвітленню відомих на сьогодні актів порятунку євреїв дніпропетровцями.

Видання розраховане на широку читачську аудиторію.

ISBN 978-966-981-000-7

УДК 94:341.485(477.63)”1941/1945”

© Врадій Є. А., Рибалка В. Г., Стрільчук М. В., Шаталов Д. В., Щупак І. Я., 2017.

© Український інститут вивчення Голокосту «Ткума» («Відродження»), 2017.

© ПП «Ліра ЛТД», 2017.

ЗМІСТ

СЛОВО ДО ЧИТАЧА	4
РОЗДІЛ 1. ЄВРЕЇ КАТЕРИНОСЛАВА-ДНІПРОПЕТРОВСЬКА НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТ.	7
1.1. Суспільне життя євреїв Катеринослава-Дніпропетровська.....	8
1.2. Єврейське населення міста в політичних процесах кінця ХІХ – першої третини ХХ ст.	20
РОЗДІЛ 2. ЖИТТЯ ОКУПОВАНОГО МІСТА	31
2.1. Бої за місто.....	32
2.2. Життя за «нового порядку».....	37
2.3. Ставлення мешканців міста до окупаційного режиму.....	105
РОЗДІЛ 3. ТРАГЕДІЯ ЄВРЕЇВ ДНІПРОПЕТРОВСЬКА	119
РОЗДІЛ 4. ОПІР ГОЛОКОСТУ. ПРАВЕДНИКИ НАРОДІВ СВІТУ	161
РОЗДІЛ 5. НАЦИСТСЬКИЙ «НОВИЙ ПОРЯДОК» У СПОГАДАХ ЖЕРТВ ТА ОЧЕВИДЦІВ ГОЛОКОСТУ	181
ФОТОДОДАТКИ	231

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Буремні події ХХ століття, наче хвилі могутньої ріки, накопилися на місто, яке розкинулося на обох її берегах. За неповних 50 років на долю мешканців Катеринослава-Дніпропетровська випало чимало соціальних потрясінь і складних випробувань: дві революції; часті зміни політичних режимів у добу національно-визвольних змагань; запекле протистояння між військами більшовиків, УНР та Української держави, Збройними силами Півдня Росії, повстанцями Н. Махна; політика «воєнного комунізму» та радянська з її жахливими соціально-економічними експериментами – колективізацією, розкуркуленням, Голодомором; масовий терор в умовах утвердження сталінського тоталітарного режиму; події Другої світової війни.

Особливого колориту місту надавало його етнокультурне розмаїття. Ще на початку ХХ століття гетерогенне за етнічним і конфесійним походженням населення Катеринослава мало можливість вільно відвідувати православні церкви, юдейські божниці та синагоги, римо-католицький костел, мусульманську мечеть, лютеранську кірху та молитовні будинки євангелістів; разом з українською та російською тут нерідко лунали їдиш та іврит, німецька, польська, болгарська, татарська та інші мови. Сповнені надіями щодо спокійного, достойного життя й особистого щастя містяни – представники різних національностей – докладали зусилля задля економічного розвитку міста і впливали на формування його культури.

Для єврейської громади Катеринослава-Дніпропетровська, як і для міста в цілому, ХХ століття ознаменувалося динамічним зростанням чисельності, ділової та культурної активності, але водночас – нечуваними до цього випробуваннями. Дивлячись у минуле з понад 80-річної відстані, можна говорити про те, що злочини радянського тоталітаризму в 1920–1940-х рр. стали своєрідною прелюдією до нечуваної трагедії, винуватцем якої виступив німецький нацизм з його расовою ідеологією. Гітлерівський і сталінський тоталітаризми, немов брати-близнюки, надихалися здатністю політичного режиму вершити історію, незважаючи на ціну людського життя, етнічних чи релігійних груп, цілих народів. Переслідування євреїв і ромів у гітлерівській Німеччині та на

території захопленої внаслідок так званого «Аншлюсу» Австрії, окупованих Чехословаччини, Польщі й інших країнах Європи, знищення політичної опозиції стали політичними та соціальними «здобутками» Третього Райху. «Доробок» радянських вершителів історії виглядає не менш криваво: убивство майже чотирьох мільйонів українських селян шляхом організації геноциду – Голодомору 1932–1933 рр., сотні тисяч «розкуркулених» і висланих з рідної землі українських, німецьких, польських, болгарських та єврейських хліборобів, так звана «польська справа» у ході радянського «Великого терору» 1937–1938 рр. та ін.

Початок Другої світової війни, яку Третій Райх та СРСР усіляко наближали заради задоволення власних імперських амбіцій, ознаменував нову, ще масштабнішу хвилю насильства, що зібрала страшні жнива – десятки мільйонів людських життів. Голокост як безпосереднє повне винищення євреїв розпочався в червні 1941 р. Одними з перших жертв нацистського геноциду – так званого «Голокосту від куль» – стали десятки тисяч євреїв по всій радянській Україні: понад 20 тис. розстріляно нацистами у Кам'янці-Подільському наприкінці серпня 1941 р., майже 34 тис. убитих київських євреїв у Бабиному Яру... До цього страхітливого переліку варто додати ледь не кожне українське місто чи село, де існувала єврейська громада і де з часом окупанти влаштовували місцевий «бабин яр» (а то й кілька!). На превеликий жаль, захоплений нацистами 25 серпня 1941 р. Дніпропетровськ не став винятком.

Не можна сказати, що сумна історія трагедії євреїв Дніпропетровська в роки нацистської окупації (1941–1943 рр.) є «terra incognita» для українських дослідників і читачів. Ще в радянські часи завдяки працям А. Шміста, О. Бистрякова та ін. історія дніпропетровських євреїв – жертв нацистського геноциду – раз по раз з'являлась на шпальтах регіональної преси. Проте й дотепер вона так і не перетворилася на предмет окремого цілісного дослідження¹. Тож поява цієї книги стала наслідком прагнення наукових співробітників Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума»,

¹ Нацистський геноцид євреїв у Дніпропетровську тією чи іншою мірою висвітлено українськими (О. Круглов, А. Уманський, І. Щупак, М. Слободянюк, І. Шахрайчук та ін.) і зарубіжними істориками (К. Беркгоф, О. Трепачова та ін.). (Тут і далі – примітки авторів).

Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» комплексно висвітлити життя мешканців Дніпропетровська в окупації і трагічну долю єврейської громади міста.

Структурно книга складається з п'яти розділів, кожен із яких має власного автора. У процесі написання творчий колектив залучив широкий комплекс джерел, який охоплює документи Державного архіву Дніпропетровської області², Архіву Управління Служби безпеки України у Дніпропетровській області³, численні спогади очевидців окупації, жертв Голокосту, зібрані завдяки багаторічній праці наукових співробітників Інституту «Ткума» та Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні», а також значний обсяг уже опублікованих документів і матеріалів. Під час цитування історичних джерел автори свідомо намагалися зберегти орфографію, синтаксис і текстові особливості задля дотримання стилістики документів.

Насамкінець, автори та редактори книги висловлюють щире подяку всім тим, хто прямо чи опосередковано долучився до її створення. Ми сподіваємось, що це видання не залишить байдужими читачів, а також не поставить крапку в дослідженні Голокосту в нашому місті та регіоні, натомість сприятиме залученню якомога ширшого кола однодумців до вивчення та осмислення однієї з найстрашніших трагедій в історії людства.

Д-р Ігор Шупак,

головний редактор академічної серії «Українська бібліотека Голокосту»,

директор Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума»,

Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні».

РОЗДІЛ 1.

ЄВРЕЇ КАТЕРИНОСЛАВА- ДНІПРОПЕТРОВСЬКА НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТ.

² Державний архів Дніпропетровської області – далі по тексту ДАДО.

³ Архів Управління Служби безпеки України у Дніпропетровській області – далі по тексту Архів УСБУ у Дніпропетровській області.

1.1. Суспільне життя євреїв Катеринослава-Дніпропетровська

Згадки про появу євреїв на землях сучасної Дніпропетровщини сягають ще часів української козаччини. Запорожці, приміром, приймали на Січ представників різних народів і віросповідань. Щоправда, основною умовою при цьому було навернення до християнства. Відомо, що серед них були і євреї. Історик С. Боровий, аналізуючи документи Січового архіву, зазначав:

Наші матеріали свідчать також з достатньою переконливістю про те, що євреї в Січі не піддавалися якомусь особливому режиму і не відчували у своїй діяльності якихось особливих труднощів. Ми маємо право, таким чином, говорити про єврейську «рівноправність» у Січі, у тих, звичайно, межах, в яких було рівноправним некозацьке населення Запорожжя, яке не брало участі в його політичному житті⁴.

Схожих думок дотримується низка сучасних українських дослідників, указуючи на незначну кількість етнічних євреїв у Війську Запорозькому⁵.

Різка збільшення чисельності євреїв у регіоні безпосередньо пов'язане з колонізаційними планами російського уряду. Протягом березня–вересня 1764 р. із колишніх земель вольностей Війська Запорозького та частини Гетьманщини (Новосербія, Слов'яносербія та лінії військових укріплень на сході) була створена Новоросійська губернія⁶. У цьому ж році самодержиця Катерина II надала неофіційний дозвіл євреям на проживання в Російській імперії. У 1783 р. створено Катеринославське намісництво, до складу якого ввійшли Новоросійська та Азовська губернії, а у грудні

⁴ Боровой С. Евреи в Запорожской Сечи. *Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха «хмельниччины») / Исслед., пер. и коммент. С. Я. Борового. Москва – Иерусалим : Гешарим, 1997. URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Meier/pos11.phtml>.*

⁵ Див.: Рибалка В. Разом з усіма (Євреї Дніпропетровщини – жертви радянських політичних репресій 1920–1930-х рр.). *Міста і села Дніпропетровщини у вірі політичних репресій : зб. ст. : у 5 т.* Дніпро : Дніпропетровська обласна редколегія по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією», вид-во «Моноліт», 2017. Т. 5. С. 119–154; Щупак І. До питання про передумови українсько-єврейських взаємин. *Єврейська думка / ред. Л. Чернова, А. Подольский. Днепропетровск, 2001. С. 259–268; Мицник Ю. Євреї-козаки. Web-журнал «Інтелектус». URL: <http://www.patent.net.ua/intellectus/cossacks/337/ua.html>.*

⁶ Панашенко В. В. Новоросійська губернія. *Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Наукова думка, 2010. Т. 7 : Мі–О. С. 479–480 : іл. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1061-1/978-966-00-1061-1.pdf>.*

1791 р. до нього приєднано Таврійську область⁷. Тоді ж у відповідь на скарги московських та смоленських купців-християн імператриця заборонила євреям записуватися в купецтво міст внутрішніх губерній Росії. Натомість «повне право громадянства і міщанства» для них поширилося на землі Катеринославського намісництва. Власне, Указ Катерини II від 23 грудня 1791 р. «Про надання євреям громадянства у Катеринославському намісництві та Таврійській області» започаткував формування так званої «смуги осілості», якою обмежувалося право євреїв на вільне проживання на всій території імперії⁸.

Згідно з «Положенням про євреїв» 1804 р., Катеринославська губернія у складі шести повітів (Катеринославський, Новомосковський, Павлоградський, Бахмутський, Ростовський та Маріупольський)⁹ разом з іншими українськими землями Російської імперії (крім Слобожанщини) була законодавчо закріплена як місце постійного проживання євреїв. Нове «Положення про євреїв» від 30 травня 1835 р. остаточно закріпило конфігурацію «смуги осілості». З українських територій до неї відтоді (до 1917 р.) входили Волинська, Подільська, Катеринославська, Київська (окрім

⁷ История городов и сел Украинской ССР : в 26 т. Днепропетровская область. Киев : Ин-т истории Академии наук УССР, 1977. С. 19.

⁸ Детальніше про смугу постійної єврейської осілості див.: Любченко В. Б. Смуга осілості. *Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Наукова думка, 2012. Т. 9 : Прил–С. С. 678–682 : іл. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1290-5/978-966-00-1290-5.pdf>; Клиер Д. Россия собирает своих евреев. Происхождение еврейского вопроса в России : 1772–1825. Москва – Иерусалим, 2000; Негода Ю. Законодавчі акти Російської імперії як інформативне джерело з історії євреїв України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). URL: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/3227>; Самарцев І. Євреї у Російській імперії. Чисельність. Розселення. Формування «смуги осілості» : єврейська енциклопедія. URL: http://holocaust-ukraine.net/ru/rzadzel_ii.htm; Арад И. Российское еврейство и черта оседлости. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945). Днепропетровск : Центр «Ткума»; ЧП «Лира ЛТД»; Москва : Центр «Холокост», 2007. С. 9; Гинсбург Д. Хасиды на Днепре. *Лехаим*. 2006. № 1. URL: <https://lechaim.ru/ARHIV/165/VZR/d3.htm>.*

⁹ Маркова О. Є., Хведченя С. Б. Катеринославська губернія. *Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2007. Т. 4 : Ка–Ком. С. 135–136 : іл. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/ehu/4.pdf>; Полное собрание законов Российской империи с 1649 года : 1802–1803. Т. 27. Санкт-Петербург : Типография II Отделения Его Императорского величия Канцелярии, 1830.*

Києва), Херсонська (окрім Миколаєва), Таврійська (окрім Севастополя), Полтавська (крім козацьких та державних сіл) та Чернігівська губернії. Справами євреїв-переселенців протягом XIX ст. займалася «Контора опікунства Новоросійських іноземних переселенців», що знаходилася в місті Катеринославі.

Губернським центром був Катеринослав, де на початку XIX ст. проживало близько 380 євреїв¹⁰. Утім, паралельно зі стрімким зростанням населення міста не менш динамічно збільшувалася чисельність його єврейської громади, яка наприкінці століття за кількісними показниками впевнено посідала друге місце серед етнічних спільнот містян (після росіян). За першим загальним переписом населення Російської імперії 1897 р. тут нараховувалося 112839 осіб і за кількістю мешканців Катеринослав займав четверте місце серед українських міст Російської імперії – після Одеси, Києва та Харкова. У 1912 р. Катеринослав увійшов до переліку 33 міст Російської імперії, населення яких нараховувало понад 100 тис. осіб¹¹.

3-поміж етнічно строкатого населення губернського міста євреїв проживало 39979¹², здебільшого міщан за соціально-правовим статусом. Загалом на початку XX ст. по всій Катеринославській губернії нараховувалося понад 101 тис. євреїв або 4,8% від загальної кількості населення. Переважна більшість із них мешкала в містах та містечках; у сільській місцевості євреї становили менше 2%.

Разом із кількісним зростанням чимдалі помітнішим стає внесок євреїв у економічний розвиток Катеринослава. Наприкінці XIX – на початку XX ст. вони займали доволі потужні позиції в торговельно-фінансовій сфері міста, володіючи значною часткою міського нерухомого майна та зосередивши у своїх руках престижні й прибуткові види торгівлі. Частина заможних торговців-євреїв належала до великої буржуазії, будучи власниками торгових домів, фірм та магазинів зі значним товарообігом (зокрема,

¹⁰ Быстряков А. Г. Очерки истории сионистского движения в Екатеринославе. Иерусалим : Гешарим; Москва : Мосты культуры, 2008. С. 41.

¹¹ Лазебник В. Население города Екатеринослава (1776–1917 гг.). *Грані*. 2001. № 2. С. 8.

¹² Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года / под ред. Н. А. Тройницкого. Санкт-Петербург : изд. Центр. стат. комитета М-ва вн. дел, 1897–1905.

«Карпас М. Ю. и С-н», «Майданский А. О. и С-н» та ін.). На 1897 р. із 812 заводів і фабрик міста євреям належало 201, переважно дрібне, підприємство¹³. Серед євреїв Катеринослава було чимало й тих, хто займався ювелірною справою, торгував предметами культу, живопису та розкоші. Здебільшого євреї-містяни були власниками кредитних і комерційних установ, торговими посередниками. Чимало представників єврейської громади міста працювали вчителями та вихователями. Серед пріоритетних для них професійних занять наприкінці XIX ст. були торгівля (11,3%), кравецька справа (7,4%), юриспруденція, медицина та фармацевтика. До речі, майже всі аптеки Катеринослава також належали представникам єврейської національності¹⁴.

Після 1880-х рр. губернський центр почав стрімко розбудовуватися, що потребувало негайного забезпечення будівельними матеріалами. Швидко пристосовуючись до тодішньої кон'юнктури ринку, єврейські підприємці перетворили виробництво цегли на особливо популярну і прибуткову справу. Серед власників цегляних заводів були Рабиновичі, Когани і Бруки, брати Чечики, Майданський, Моцкін та ін.

Посилаючись на газету «Єврейська робітнича хроніка» від 7 травня 1907 р., краєзнавець О. Бистряков наводить такі дані щодо соціально-професійного розподілу єврейського населення Катеринослава¹⁵:

Фабрично-кустарні робітники	3%
Ремісники і пролетарії	9,3%
Чорнороби	6,9%
Інтелігенція	3,1%
Дрібнобуржуазне міське міщанство	67,2%
Середня та велика буржуазія	4,5%
Селянство	2,1%
Збройні сили	3,5%

¹³ Быстряков А. Г. Евреи Екатеринослава-Днепропетровска (XVIII – нач. XX вв.). Днепропетровск : Арт-Пресс, 2001. С. 27.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Цит. за: Быстряков А. Г. Очерки истории сионистского движения в Екатеринославе... С. 47.

Не менше уваги євреї Катеринослава приділяли задоволенню духовних потреб, для чого повсюдно відкривали власні духовні святині. За підрахунками дослідників, до 1917 р. тут було 44 діючі синагоги і молитовні будинки. Нерідко навколо них гуртувалися представники однакових професій. Приміром, існували синагоги кравців, водовозів тощо. Зокрема, на території сучасної синагоги «Золота Троянда» колись було аж чотири молитовні будинки, відкриті за принципом професійної приналежності¹⁶. Визначним духовним центром юдеїв у Катеринославі ще з середини ХІХ ст. була Хоральна синагога, яка знаходилася на вулиці Єврейській¹⁷. Її будівництво завершилося в 1852 р. на місці згорілої в 1833 р. колишньої дерев'яної синагоги. Довідкова книга «Весь Катеринославі» за 1913 р. так описує кам'яну Хоральну синагогу міста:

Синагога розміщується на Єврейській вулиці, неподалік від Успенської церкви. Синагога споруджена в 1852 році й кілька разів перебудовувалася. Ця будівля в мавританському стилі з великим куполом у центрі. Особливу увагу звертає на себе східна стіна, де розміщено колосальний кіот, у центрі якого, в особливій ніші, зберігаються сувої Старого Завіту. До трьох стін синагоги прибудовані великі хори. Це – місце для жінок, нижній зал – для чоловіків. Головна синагога завжди відрізнялася прекрасним синагогальним співом. У святковій Дні вона переповнена народом¹⁸.

Подальша сумна сторінка історії головної юдейської молитовні міста пов'язана з приходом радянської влади та її войовничою атеїстичною політикою. 22 березня 1929 р. рішенням окружного виконкому на прохання товариства «Безбожник» і за «бажанням широких мас трудящих» Хоральна синагога була передана союзу швейників для організації робітничого клубу. Кілька десятиліть у її приміщенні розташовувався будинок культури, а пізніше, у 1980–1990-х рр. – склад швейної фабрики ім. Володарського.

¹⁶ Див., наприклад: Быстряков А. Г. Евреи Екатеринослава-Днепропетровска... 198 с.; Гольдштейн Р. Материалы к истории еврейской общины Днепропетровщины (К 200-летию ее основания). Днепропетровск, 1992. 72 с.; Історія міста Дніпропетровська / за ред. А. Г. Болебруха. Дніпропетровськ : Грані, 2006. 596 с.; Ростовцев О. Євреї Дніпропетровщини: історія та сучасність : док. нариси. Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2011. 112 с.

¹⁷ Нині – Синагога «Золота Троянда» на вул. Шолом-Алейхема, 4.

¹⁸ Весь Екатеринославі : справочная книга. Екатеринославі : изд-во Л. И. Сатановского, 1913. 301 с. : ил.

Потужний економічний розвиток Катеринослава наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. призвів до значних змін у культурному житті міста. Найперше, промисловий розвиток регіону створював запит на підготовку фахівців з різних галузей економіки та виробництва. Об'єктивним наслідком цього процесу стало збільшення кількості навчальних закладів. Прикметно, що з-поміж усіх приватних шкіл і училищ у місті переважали єврейські релігійні навчальні заклади – талмуд-тори¹⁹ і хедери²⁰. У 1903 р. в Катеринославі нараховувалося 25 єврейських училищ, 3 талмуд-тори, 89 хедерів і 1 казенне училище²¹.

У січні 1917 р. в аудиторії Катеринославського наукового товариства на Петербурзькій вулиці²² відбулося відкриття Катеринославського єврейського політехнічного інституту, який підпорядковувався Міністерству народної освіти. Згідно зі Статутом, затвердженим роком раніше, засновниками інституту стали інженер-технолог Олексій Олександрович Прес та гірничий інженер Лазар Германович Рабинович. Катеринославський єврейський політехнічний інститут складався з трьох факультетів: електромеханічного (електротехнічне і механічне відділення), інженерного (інженерно-будівельне і архітектурне відділення) та економічного (економічне і комерційне відділення). Передбачався чотирирічний термін навчання на кожному з факультетів²³.

Утім, за рік відбулась реорганізація політехнічного інституту в Єврейський науковий інститут. Згідно зі Статутом, затвердженим 12 квітня 1918 р., новий інститут складався з філософсько-гуманітарного, фізико-математичного, медичного, електротехнічного, механічного та інженерного факультетів²⁴. У ньому, зокрема, зазначалося:

¹⁹ Талмуд-тора – єврейський релігійний навчальний заклад для хлопчиків із малозабезпечених родин.

²⁰ Хедер – єврейська релігійна приватна початкова школа для хлопчиків.

²¹ Быстряков А. Г. Очерки истории сионистского движения в Екатеринославе... С. 47.

²² Нині – вул. Князя Ярослава Мудрого.

²³ ДАДО. Ф. 2065. Оп. 1. Спр. 1627. Арк. 183–187.

²⁴ Приднепровский край. 1918. 14 (1) ноября.

Єврейський науковий інститут, перетворений з приватного Політехнічного інституту в Катеринославі, є вищою школою, яка має на меті розробку та поширення філософсько-гуманітарних (загальних і спеціально єврейських), природно-історичних, математичних, технічних і медичних наук [...].

Примітка 1. Філософсько-гуманітарний факультет поділяється на відділення: історико-філологічне, юридичне та економічне.

Примітка 2. Фізико-математичний факультет поділяється на відділення: математичне, фізико-хімічне і природне.

Примітка 3. Інженерний факультет поділяється на відділення: інженерно-будівельне і архітектурне²⁵.

Єврейський науковий інститут проіснував лише до 1921 р., коли був ліквідований радянською владою. Електромеханічний факультет переведено до гірничого інституту²⁶, а замість інженерного факультету більшовики створили Вечірній робітничий будівельний технікум, на базі якого з 1930 р. почав діяти Дніпропетровський інженерно-будівельний інститут²⁷.

Характерною рисою суспільного життя єврейської громади Катеринослава-Дніпропетровська наприкінці XIX – у першій чверті XX ст. стала діяльність мережі благодійних установ. На початку XX ст. у Катеринославській губернії існувало понад 300 закладів подібної спрямованості, серед яких були й установи для надання допомоги матеріально незабезпеченим євреям. Між іншим, останні становили понад 20% від загальної кількості незаможних прошарків населення губернії. Ще в 1898 р. було створено Катеринославське товариство допомоги бідним євреям, а невдовзі – введено інститут дільничних опікуєнтів. При Товаристві діяло і безкоштовне Бюро, яке займалося пошуком праці для безробітних євреїв.

Чимало й інших благодійних організацій мали на меті надати різнобічну допомогу нужденним єврейським сім'ям. Варто принаймні згадати хоча б кілька з них – «Товариство допомоги бідним євреям-ремісникам», «Товариство охорони здоров'я євреїв», «Товариство піклування про дітей євреїв», «Товариство піклування про учнів Талмуд-Тори», а також численні

²⁵ ДАДО. Ф. 2065. Оп. 1. Спр. 1627. Арк. 186–197.

²⁶ Нині – Національний технічний університет «Дніпровська політехніка».

²⁷ Нині – Придніпровська державна академія будівництва та архітектури.

позичкові каси, дешеві їдальні, лікарні, гуртожитки для безпритульних дітей, притулки для літніх людей та ін.

Приміром, метою благодійної організації Катеринославського єврейського товариства з надання безкоштовної медико-санітарної допомоги найбільшому населенню міста було «*безкоштовно надавати найбільшому населенню медичну допомогу на дому, амбулаторно й стаціонарно [...]* до повного відновлення їхнього здоров'я»²⁸. Для досягнення мети Товариство орендувало лікарні та амбулаторії, організувало патронати для непрацездатних, проводило лекції та співбесіди з метою поширення серед населення елементарних медико-санітарних знань, видавало пацієнтам харчові, речові та грошові позики тощо. У 1923 р. було затверджено Статут Товариства. Відомо, що серед осіб, які його підписали, були, зокрема, уповноважений Американського єврейського об'єднаного розподільчого комітету «Джойнт»²⁹ у Катеринославському окрузі Б. Ханіс, а також Д. Фельдман, Б. Фукс та ін. Щоправда, Товариство проіснувало недовго, бо того ж року євсекція³⁰ Катеринославського губкому КП(б)У порушила питання щодо його ліквідації³¹.

Кількома роками раніше припинили існування й інші єврейські благодійні організації. Голова катеринославської єврейської громади І. Моцкін у 1923 р. інформував головного уповноваженого Американської адміністрації допомоги (АРА)³² у Москві доктора Розена:

²⁸ ДАДО. Ф. П. 7. Оп 1. Спр. 280. Арк. 74–76.

²⁹ «Джойнт» (англ. «American Jewish Joint Distribution Committee», «Американський єврейський розподільчий комітет») – найбільша єврейська благодійна організація у світі. Створена у США 1914 р. з метою підтримки та розвитку єврейських громад у всьому світі.

³⁰ Євсекції – єврейські комуністичні секції КП(б)У, створені у серпні 1919 р. Відповідно до спільного меморандуму Центрального бюро при ЦК РКП(б) і Головного бюро євсекцій ЦК КП(б)У «Про завдання і постанову єврейської партійної роботи», створювалися з метою подолання неухвального, а іноді ворожого ставлення на місцях до комуністичної пропаганди серед єврейської частини населення; залучення євреїв до «соціалістичного будівництва».

³¹ Быстряков А. Г. Евреи Екатеринослава-Днепропетровска... С. 25.

³² Американська адміністрація допомоги (АРА) – неурядова благодійна організація, що надавала допомогу населенню, яке постраждало під час Голоду 1921–1923 рр., переважно в Поволжі та УСРР. Головним завданням АРА було постачання продуктів харчування, медикаментів, одягу

Катеринославська єврейська громада, яка нараховує у м. Катеринославі до 100 000 єврейського населення, до 1919 р. мала для потреб найбільш бідного єврейського населення наступні заклади, які утримувала за власний рахунок:

I. Із соціальної допомоги:

- 1. Дві богадільні для літніх євреїв на сто осіб.*
- 2. Один сирітський будинок (понад 100 дітей).*
- 3. Один притулок для безпритульних дітей (понад 100 дітей).*
- 4. Одна лікарня на 200 хворих.*
- 5. Один пологовий притулок.*
- 6. Одна дитяча лікарня.*
- 7. Один гостинний дім для приїжджих.*
- 8. Одна каса для видачі позичок трудящому населенню.*
- 9. Комітет із надання допомоги бідним грішми, пальним і опрісноками.*
- 10. «Крапля молока» [дитячий притулок – авт.].*

II. Із народної освіти:

- 1. Дванадцять шкіл релігійних та світських, де навчалось понад 5 000 дітей.*
- 2. Два дитячі садки.*

Усі ці заклади у 1919 р. перестали існувати, тому що згідно з декретом вони відійшли від общини, і общині запропоновано було ліквідувати всі види допомоги, залишивши лише релігійні функції. Поступово всі заклади, відібрані в общини, почали зачинятися, й нині або взагалі не існують, або ледве животіють³³.

Упродовж 1921–1924 рр. у Катеринославі діяло відділення єврейської міжнародної організації «Джойнт», яка, зокрема, надавала значну допомогу євреям міста. Уповноваженим по Катеринославському округу був лікар Борис Ханіс. Здебільшого допомога від зарубіжних організацій полягала в розподілі серед населення продовольства та одягу, постачанні медикаментів до місцевих медичних закладів тощо. Для прикладу: лише на відновлення й обладнання лікарні Єврейського медико-санітарного товариства організацією було відпущено 25 тис. доларів³⁴. За фінансової

та предметів першої необхідності, їх подальший розподіл; облаштування громадських їдалень для дітей і дорослих, утримання дитячих будинків.

³³ ДАДО. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 1527. Арк. 191.

³⁴ Історія міста Дніпропетровська... С. 384.

допомоги «Джойнту» відкривались позичкові каси для найбіднішого населення, їдальні для всіх, незалежно від етнічного походження, голодуючих, адже страшний голод 1921–1923 рр. не оминув і Катеринославщину. Зокрема, тільки протягом першого кварталу 1922 р. у Катеринославі померло близько 3,2 тис. осіб³⁵.

У 1922 р. в Катеринославі був створений комітет допомоги голодуючим, який утримувався на кошти «Джойнту». Утім, проіснував він тільки до серпня наступного року, коли був ліквідований рішенням губкому КП(б)У, мовляв, через недопущення поширення негативного впливу в радянському суспільстві. Дещо раніше подібні міркування щодо мінімізації «розкладання» єврейської бідноти західною пропагандою спонукали радянських керівників до ліквідації інституту Уповноважених «Джойнту» в невеликих містах. Відділення цієї організації залишилися лише в окружних центрах, де вони перебували під пильним наглядом місцевих партійних органів, а представників «Джойнту» зобов'язали щоразу під час об'їзду підопічних районів отримувати дозвіл місцевої влади³⁶.

У ході подолання наслідків голоду ставлення радянської влади до західних організацій допомоги змінилося, а їхня подальша присутність на Півдні України ставала дедалі небажаною. Промовистим свідченням тому є повідомлення Катеринославського відділення Державного політичного управління до губернського комітету КП(б)У:

Місцеві єврейські релігійні громади по Губернії, незважаючи на те, що [...] їм не надавалося право займатися справою допомоги, окрім як із коштів самих членів Громади, вони все-таки обхідним шляхом займаються справою допомоги.

Громади використовують різноманітні закордонні буржуазні організації – «АРА», «Джойнт», «Верельєф»³⁷ – звідки вони беруть кошти, продукти та розподіляють їх серед єврейського населення. У краці випадку вони складають списки нужденних, які надсилають закордонним організаціям, котрі лише офіційно самі розподіляють кошти.

³⁵ Турченко Г. Ф. Голод 1921–1923 рр. як засіб державного терору радянської влади на Півдні України. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2012. Вип. XXXII. С. 207.

³⁶ ДАДО. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 635. Арк. 190.

³⁷ Очевидно, йдеться про Всесвітню єврейську організацію допомоги.

Таким чином, релігійні елементи мають величезний вплив на широкі єврейські маси, на єврейську бідноту.

Звертаючи на це Вашу увагу, просимо надати відповідне розпорядження Вашим Окружним та Райвідділам, пильно стежити за діяльністю єврейських релігійних общин, а у випадку виявлення незаконних дій вжити відповідних заходів і кожного ознайомлювати, у міру сил, Єврейську Секцію Губкому, про стан справ.

*Секретар Губкому Іванов
Зав. Євсекцією Пресбурґ³⁸.*

У 1923 р. всі благодійні організації, створені за ініціативи «Джойнту» та АРА, були розпушені³⁹.

Значний вплив на суспільно-економічне та культурне життя євреїв у 1920-х рр. здійснювала радянська політика коренізації, якою, зокрема, передбачалося створення національних районів. З 1924 р. розпочалося переселення євреїв з міст до сільської місцевості та консолідація їх в окремих населених пунктах. Пізніше, у 1930-х рр., до складу створеної Дніпропетровської області входив Сталіндорфський єврейський національний район, де на 1931 р. існувало 12 єврейських сілрад⁴⁰. Центром єврейської переселенської зони стало село Чемеринське, перейменоване в 1930 р. у Сталіндорф⁴¹. Станом на 1 січня 1930 р. населення району складало 13 709 осіб, 72% з них були євреями⁴².

³⁸ ДАДО. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 635. Арк. 201.

³⁹ Быстряков А. Г. Евреи Екатеринослава-Днепропетровска... С. 26.

⁴⁰ Див.: Венгер А. Г. Голокост на території Сталіндорфського району Дніпропетровської області в період війни. *Велика Вітчизняна війна 1941–1945 років: сучасні проблеми історичної освіти і науки. Матер. міжн. наук.-теор. конф., ДНУ, 12–13 травня 2005 року*. Дніпропетровськ: Пороги, 2005. С. 199–204; Пасик Я. Сталіндорфський єврейський національний район. URL: <http://evkol.ucoz.com/stalindorf.htm>.

⁴¹ Нині – село Вакулове Софіївського району Дніпропетровської області.

⁴² Якубова Л. Д. Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР/УРСР 1924–1940. *Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Наукова думка, 2010. Т. 7: Мі–О. С. 293–294: іл.* URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1061-1/978-966-00-1061-1.pdf>.

Благоустрою національного району активно сприяла американська організація «Агро-Джойнт»⁴³, допомагаючи споруджувати будинки, лікарні, школи й опікуючись розвитком сільського господарства. Крім того, для підтримки єврейських колоністів створювалися товариства сприяння землеустрою, відкривалися підприємства, надавалася кредитна і матеріальна допомога колгоспникам.

Здійснення політики українізації в УСРР у 1920-х рр. не могло не зачепити єврейські освітні заклади Катеринослава. Згідно з постановою Катеринославського губернського відділу народної освіти, датованою травнем 1925 р., у шкільних та професійно-технічних закладах міста було заплановано провести кампанію українізації. При цьому вивчення української мови мало бути обов'язковим для усіх шкіл без винятку – навіть там, де традиційно викладали російською, їдиш⁴⁴, німецькою й іншими мовами. Таким чином єврейські учні, як і інші діти, дістали можливість оволодіти українською мовою протягом року⁴⁵.

Попри Громадянську війну, післявоєнну руїну та голод 1921–1923 рр. населення Катеринослава-Дніпропетровська до середини 1920-х рр. збільшилося майже вдвічі. Цьому здебільшого сприяли розвиток промисловості та міграційні процеси. Згідно з даними Всесоюзного перепису 1926 р., у Дніпропетровську (цього року місто Катеринослав отримало нову назву) мешкало 232 336 осіб. З них українців було 83 748, росіян – 73 418, євреїв – 62 043 особи⁴⁶.

⁴³ «Агро-Джойнт» – сільськогосподарський підрозділ Американського єврейського об'єднаного розподільчого комітету «Джойнт». Його завданням було надання допомоги (фінансової, технічної, кадрової) групам переселенців. Головна контора «Агро-Джойнту» розташовувалась у Катеринославі-Дніпропетровську протягом усього періоду його діяльності в СРСР (1924–1938 рр.).

⁴⁴ На відміну від іврити, який використовувався євреями переважно в релігійній та освітній діяльності, їдиш був основною мовою спілкування серед євреїв ашкеназького походження (вихідців із Центральної та Східної Європи) до середини ХХ ст.

⁴⁵ Історія міста Дніпропетровська... С. 386.

⁴⁶ Там само. С. 392.

1.2. Єврейське населення міста в політичних процесах кінця XIX – першої третини XX ст.

Після вбивства народовольцями імператора Олександра II в 1881 р. Російською імперією прокотилася хвиля єврейських погромів, яка не минула й Катеринославську губернію. У самому Катеринославі погром спалахнув 20 липня 1883 р., приводом до чого стало вбивство невідомого християнського юнака. Безчинства антисемітської частини містян вдалося вгамувати лише наприкінці наступного дня за допомогою армії. Під час заворушень було розгромлено 350 квартир, зруйновано синагогу на вулиці Козацькій⁴⁷, а сотні єврейських сімей були змушені звернутися до спеціально створеного комітету з надання допомоги постраждалим. Загалом жертвами погрому, збиток від якого був оцінений у 600 тис. руб., стали 15 осіб⁴⁸.

Проте найбільшого розмаху антиєврейські акції набули в ході революції 1905–1907 рр. Причому нерідко їх інспірувала сама ж влада, розраховуючи спрямувати народний гнів на євреїв, які буцімто підривали традиційні устої Росії, і в такий спосіб відвернути загрозу існуванню монархії. За підрахунками істориків, у жовтні 1905 р. – січні 1906 р. по всій Катеринославській губернії відбувся 41 такий погром. Їхніми жертвами стали 285 осіб, а загальний матеріальний збиток на суму 13,2 млн. руб. виявився найбільшим з-поміж усіх губерній⁴⁹.

Видатний український історик Д. Яворницький у книзі «Історія міста Катеринослава» наводив рапорт поліцеймейстера міста, присвячений трагічним подіям єврейського погрому 1905 р.:

...пану Катеринославському губернатору Катеринославського поліцеймейстера. Рапорт. Доводжу до Вашого відома, що під час заворушень, які відбувалися останнім часом у місті Катеринославі розбито

і розграбовано 122 лавки, 64 магазини, 135 рундуків, 40 квартир і спалено 5 будинків. Убито євреїв холодною зброєю: 34 чоловіків, 9 жінок, 1 дівчинка, вогнепальною 20 чоловіків [...] поранено холодною зброєю і вогнепальною 48 осіб євреїв [...] Поліцеймейстер Хлобоцін. Жовтня 25 дня 1905 року [...]»⁵⁰.

Утім, дані щодо кількості жертв єврейського погрому 1905 р. у Катеринославі серед дослідників різняться. Зокрема, О. Бистряков наводить свідчення одного з керівників єврейської самооборони міста В. Дальмана, який повідомляв про 126 загиблих євреїв і 47 погромників⁵¹. За даними історика О. Будницького, триденний погром у Катеринославі (21–23 жовтня 1905 р.) забрав 95 життів, а 245 осіб були важко поранені⁵².

Усвідомлюючи безперспективність очікування захисту і допомоги від влади, євреї організували власні загони самооборони. Приміром, був створений комітет допомоги жертвам погрому, який очолив Барух Співак. Власне, єврейські загони самооборони продовжували діяти й пізніше, вже під час революційних 1917–1918 рр. Газета «Придніпровський край» повідомляла про створення при катеринославській єврейській громаді роти солдатів-євреїв для боротьби з бандитизмом, яка «успішно розвиває свою діяльність по боротьбі зі злочинним елементом». Зокрема, у номері газети від 24 листопада 1918 р. повідомлялося:

[...] в одному з притонів Озерного базару облавою затриманий відомий грабіжник Ф. Чередніченко і чотири грабіжники зі зброєю. 25 листопада у районі Троїцького базару затриманий відомий грабіжник із револьвером. Відбито напад по Гімнастичній вулиці⁵³ у будинку № 3 на Місуловіна. У міській хлібопекарні № 13 затриманий злочинець з револьвером; у ресторані «Кавказ» затриманий грабіжник із револьвером. У районі Філософської вулиці затримані 2 грабіжники з гвинтівками. На Петроградській вулиці⁵⁴ під час облави затримані 4 грабіжники: Іван Солодуха, Козлов, Халамес, Лемшов. 26 і 27 листопада відбито два напади на єврейську громаду⁵⁵.

⁴⁷ Нині – вул. Старокозацька.

⁴⁸ Бистряков А. Г. Очерки истории сионистского движения в Екатеринославе... С. 46.

⁴⁹ Чериковер И. М. История погромного движения на Украине 1917–1921. Т. 1. : Антисемитизм и погромы на Украине 1917–1918 гг. Берлин, 1923. 350 с.; Будницький О. Евреи и революция 1905 года в России : Встреча с народом. *Неприкосновенный Запас*. 2005. № 6 (44). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/6/bud15.html>.

⁵⁰ Яворницький Д. И. История города Екатеринослава. Днепропетровск : Січ, 1996. С. 139.

⁵¹ Бистряков А. Г. Очерки истории сионистского движения в Екатеринославе... С. 51.

⁵² Будницький О. Евреи и революция 1905 года в России...

⁵³ Нині – вул. Шмідта.

⁵⁴ Нині – вул. Князя Ярослава Мудрого.

⁵⁵ Придніпровський край. 1918. 19 грудня.

Катеринославська єврейська громада не залишилась байдужою і до погромів євреїв, які охопили територію Польщі в 1918 р. Зокрема, вже згадувана газета «Придніпровський край» від 10 грудня повідомляла, що місцевою радою єврейської громади була прийнята резолюція проти погромів і насилля над єврейським населенням Польщі та Галичини. Від імені усього єврейського населення Катеринослава рада висловлювала *«почуття глибокого незадоволення і обурення проти польських легіонерів, які брали участь у погромах і не зустрічали перепон із боку польської влади»*⁵⁶. Також повідомлялося, що згідно з постановою Общинної Ради від 3 грудня того ж року «день неділі оголошується днем національної жалоби з приводу погромів у Польщі та Галиції»⁵⁷. Цього дня усі єврейські навчальні заклади (вищі, середні і нижчі, громадські і приватні, а також хедери) повинні були бути зачинені на знак жалоби⁵⁸. 15 грудня 1918 р. у приміщенні Хоральної синагоги мало відбутися Єврейське Народне Жалобне Зібрання, а по всьому місту планувалося здійснити збір пожертв на користь постраждалих від погромів⁵⁹.

Ще з кінця XIX ст. євреї Катеринослава активно долучаються до політичного життя краю. У 1884 р. Міхаел Майданський створив гурток «Ховевей Ціон»⁶⁰, який поступово перетворився на потужну сіоністську організацію Катеринославської губернії. У 1901 р. Бер Бороховий організував Сіоністську соціалістичну робочу спілку, яка фактично за два роки оформилася у впливову політичну партію «Поалей Ціон». Окрім суто єврейських національних політичних організацій і партій, чимало євреїв міста поповнювали загальноросійські соціал-демократичні партії.

⁵⁶ Придніпровський край. 1918. 10 грудня.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само. 14 грудня.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ «Ховевей Ціон» (дослівно – «ті, хто люблять Сіон») – єврейський національний рух, який виник у Східній Європі на початку 1880-х рр. із розрізнених сіоністських гуртків та організацій. Метою руху було переселення євреїв на їхню історичну батьківщину – Землю Ізраїлю та подальше їх облаштування.

Під впливом революційних подій 1917 р. участь євреїв у суспільно-політичних процесах Катеринослава стала ще помітнішою. Особливо коли збільшилось їхнє представництво в органах місцевого самоврядування. Згідно з «Постановою Тимчасового уряду про проведення виборів гласних міських дум і про дільничні міські управління» та «Тимчасовими правилами для проведення виборів гласних міських дум» від 15 квітня 1917 р., до міської думи Катеринослава дозволялося обрати 113 гласних⁶¹.

Своїх кандидатів у гласні висунули різні громадські організації та політичні партії міста:

- 1) «Поалей Ціон»;
- 2) українські соціал-демократи;
- 3) приход Воскресенської церкви;
- 4) більшовики;
- 5) польський демократичний клуб;
- 6) партія народних соціалістів;
- 7) меншовики, Бунд, польські та литовські соціал-демократи;
- 8) службовці місцевого самоврядування;
- 9) товариство рівноправ'я жінок;
- 10) партія народної свободи;
- 11) українські соціалісти-революціонери;
- 12) партія соціалістів-революціонерів і Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії⁶²;
- 13) ділова група і приход церков;
- 14) прогресивна торгово-промислова група;
- 15) українські трудовики;
- 16) міщани Катеринослава;
- 17) єврейський блок;
- 18) дрібні торговці;
- 19) ремісники;

⁶¹ Двуреченська О. С. Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.). Дніпропетровськ : Нац. гірн. ун-т, 2006. С. 82.

⁶² Об'єднана єврейська соціалістична робітничка партія – далі по тексту ОЄСРП.

- 20) домовласники окраїн Катеринослава;
- 21) єврейська національно-демократична група;
- 22) союз домовласників;
- 23) союз службовців в урядових, приватних і громадських установах⁶³.

Як видно з поданого списку, у міську думу Катеринослава намагалися потрапити представники чотирьох єврейських партій і блоків. Уже під час самих виборів між двома з них — бундівцями і сіоністами — розгорнулася запекла боротьба. Зокрема, представники Бунду на численних багатолюдних мітингах доводили, що інтереси простого єврейського народу відповідають загальнопролетарським інтересам, і закликали виборців приєднатися до соціалістичного блоку.

Їхні опоненти — сіоністи-соціалісти — мали в Катеринославі значно більшу підтримку. Вони переважно орієнтувалися на всю численну єврейську громаду міста, закликаючи її вимагати від влади реального здійснення культурно-національної автономії. У липні 1917 р. було опубліковано програму-звернення до єврейського населення. Сіоністи виступали за передачу у відання єврейської громади всіх питань народної освіти, охорони здоров'я й організації доступної юридичної допомоги населенню, прийом євреїв на міську службу, забезпечення національно-культурних потреб у всіх просвітницьких установах, які утримувалися міським коштом, а також дотримання своїх релігійно-побутових звичаїв. Вони відстоювали надання широким верствам населення загальної безкоштовної освіти, медичної допомоги, доступного житла та ін.⁶⁴

Загалом у своїх програмних документах єврейські політичні сили вимагали визнання євреїв колишньої Російської імперії єдиним народом з правом самоврядування в усіх сферах життя, виступали за створення, а подеколи й фінансування за муніципальний кошт єврейських освітніх, медичних і благодійних установ, впровадження єврейської мови в офіційне

⁶³ Яценко В. Я. Участь політичних партій у муніципальній кампанії в Катеринославі влітку 1917 р. *Проблеми політичної історії України*. 2011. Вип. 6. С. 103.

⁶⁴ Там само. С. 105.

діловодство органів місцевого самоврядування⁶⁵. Крім національних гасел вони висували і низку політичних вимог: республіканський лад, рівноправність націй і віросповідань, свобода слова, друку, зборів тощо.

13 серпня 1917 р. відбулися вибори до міської думи Катеринослава, й було обрано всіх 113 гласних. Власне єврейські партії та блоки отримали понад 13 тис. голосів. І це навіть без урахування тих, хто голосував за Бунд і ОЄСРП, які йшли на вибори в політичних блоках з меншовиками та есерами. Беззаперечним лідером серед єврейських списків став «Блок єврейських національних партій» (№ 17), який складався з «Ахдус ам-Ізраель»⁶⁶, Сіоністської організації і Єврейського національно-демократичного союзу. Серед усіх конкурентів блок посів третє місце за кількістю набраних голосів (12 138) і отримав у міській думі 19 місць⁶⁷.

У подальшому з утвердженням монополії комуністичної партії на владу активізація єврейського політичного життя поступово зійшла нанівець. У 1925 р. комуністи ліквідували Сіоністську організацію, яка на той момент нараховувала близько 900 членів, а частину її учасників піддано гонінням⁶⁸.

Упродовж 1920-х — на початку 1930-х рр. діяльність єврейських громад УСРР регламентували місцеві бюро єврейських комуністичних секцій при партійних комітетах, що входили до складу Центрального бюро евсекцій при ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У. Як відомо, одним із напрямків роботи компартійних осередків була боротьба з релігією та церквою, що не могло не позначитися на духовно-культурному житті єврейської общини Катеринослава. Промовисто підтверджують офіційну непримиримі позицію нової радянської влади щодо релігії тези доповідей «Про

⁶⁵ Зважаючи на те, що одним із програмних завдань «Поалей Ціон» було «досягнення рівноправ'я для всіх розмовних мов», можна припустити, йшлося передусім про підтримку мови їдиш (див.: Програма Еврейской социал-демократической рабочей партии («Поалей-Цион»). Петроград : изд. Петроградского комитета. С. 24. URL: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01004114020#?page=24>).

⁶⁶ «Ахдус ам-Ізраель» (з іврити «Єдність Ізраїлю») — одна з єврейських політичних партій, що діяла в Катеринославі та представляла інтереси ортодоксальної частини єврейської громади міста.

⁶⁷ Яценко В. Я. Участь політичних партій у муніципальній кампанії... С. 111.

⁶⁸ Быстряков А. Г. Евреи Екатеринослава-Днепропетровска... С. 30.

єврейську релігію», підготовлені для виступів представників євсекції з метою дискредитації єврейських осінніх свят 1923 р.:

Релігія (і єврейська) перетворилася на знаряддя для експлуатації мас. Вона вчить, що усе «послане від бога» і тому робітникам слід покірно, з любов'ю зносити гніт та експлуатацію. Наука вчить, що багатство та бідність — результат ненормального суспільного розвитку, вони повинні бути замінені на нове суспільство — соціалістичне. Релігія — отрута, вона має бути вбита протиотрутою — науки та революційної боротьби⁶⁹.

Серед протоколів засідань єврейського бюро при Катеринославському губернському комітеті КП(б)У за 1923 р. містяться матеріали громадського суду над 16-річним Яковом Лейбовичем Рубіновим, робітником млину, який після відвідування синагоги в Йом-Кіпур (Судний День) був звинувачений у релігійній діяльності⁷⁰. У «вироку» зазначалося:

Узявши до уваги економічну залежність від оточуючого середовища, його несвідомість, суд пропонує залучити до політшколи при клубі; запропонувати йому відвідувати усі секції / бесіди у клубі, «незважаючи на незадоволення батьків», посилити просвітницьку роботу серед безпартійної молоді. Вирок прийнято більшістю голосів⁷¹.

У 1920-ті рр. комуністи намагалися обережно проводити антирелігійну кампанію, зважаючи на реакцію вірян. Більшовицькі агітатори діяли переважно пропагандистськими методами, переконуючи населення в необхідності позбавитися «релігійних забобонів». Були й поодинокі випадки ліквідації православних храмів і синагог у місті з їх подальшою передачею для облаштування в закритих приміщеннях радянських культурно-просвітницьких установ.

У 1929 р. радянською владою було розпочато новий, більш масштабний наступ на релігію та церкву, в ході якого закриття будь-якої культурної споруди стає буденною справою безбожників. Серед інших не стали винятком і єврейські синагоги. Зокрема, у березні антирелігійна комісія

⁶⁹ ДАДО. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 1526. Арк. 14–15.

⁷⁰ Там само. Арк. 1–9.

⁷¹ Там само. Арк. 9.

прийняла рішення про закриття Хоральної синагоги Дніпропетровська, потім ліквідовано Свято-Миколаївську (Брянську) церкву⁷², синагогу «Тіфарет Ізраель» («синагога на Козачій»⁷³), згодом переобладнану в клуб. Процес закриття єврейських релігійних установ Дніпропетровська не припинявся і в 1930-х рр. За даними на 1 жовтня 1933 р. по обласному центру і Дніпропетровському району із 48 синагог (22 — у місті, 26 — по селах) залишилися діючими лише 7⁷⁴.

Складовою антирелігійної політики було розхитування підвалин єврейської релігійної освіти шляхом боротьби з мовою іврит. У 1920 р. Наркомат освіти УСРР видав постанову, в якій зазначалося: «*материнською мовою єврейської маси є мова їдиш, а не іврит (давньоєврейська мова). Їдиш — є мовою викладання в школах усіх типів на всій території УСРР. Іврит із загальноосвітніх програм семирічної трудової школи має бути виключений*»⁷⁵. На виконання приписів даного документа в усіх навчальних закладах УСРР іврит було заборонено, а підручники з вивчення цієї мови підлягали негайному вилученню.

У 1923 р. Губком відзначав:

[...] до цього часу на Катеринославщині ще не вжито заходів для ліквідації хедерів (єврейських релігійних шкіл), а вони, без сумніву, існують. Пропонуємо Вам негайно вжити заходів для з'ясування місцезнаходження хедерів, їх закрити, а меламедів⁷⁶ притягти до відповідальності⁷⁷.

Аби пришвидшити ліквідацію хедерів на місцях, партійним функціонерам пропонувалося повсюдно залучати єврейських дітей до навчання в підконтрольних владі єврейських трудових школах. Особливу увагу

⁷² Быстряков А. Г. Евреи Екатеринослава-Днепрпетровска... С. 33. У 1982 р. церковна будівля була перетворена на Будинок органної та камерної музики.

⁷³ Нині — вул. Старокозацька, 34.

⁷⁴ Быстряков А. Г. Евреи Екатеринослава-Днепрпетровска... С. 34.

⁷⁵ Цит. за: Козерод О. Боротьба радянської влади з мовою іврит в Україні: 1921–1929 рр. *Єврейская мысль сквозь века*. Днепропетровск, 2001. Вып. 5. С. 172.

⁷⁶ Меламед (з іврити — «той, хто навчає») — учитель у хедері.

⁷⁷ ДАДО. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 1526. Арк. 20.

вимагалося приділяти відкриттю трудшкіл у місцях зі значною щільністю єврейського населення⁷⁸.

На початку 1930-х рр. у шойно створеній (1932 р.) Дніпропетровській області продовжували функціонувати 56 єврейських шкіл, де навчалось майже 10 тис. дітей, а також 4 технікуми – педагогічний, зоотехнічний, агротехнічний та комуністичного просвітництва⁷⁹. Проте з ухваленням у 1938 р. постанови ЦК КП(б)У про шкідливість національних шкіл через існування в них «буржуазно-націоналістичного впливу на дітей»⁸⁰ практично всі єврейські освітні заклади були переведені на російську чи українську мови навчання.

Ставши частиною радянського суспільства, євреї так само як українці, росіяни чи представники інших народів пережили утвердження тоталітарного режиму і радянську модернізацію кінця 1920–1930-х рр., що супроводжувалися жорстокими репресіями. Особливо ті з них, хто проживав у селах єврейських національних районів. Єврейське населення Сталіндорфського і Новозлатопольського районів Дніпропетровської області з власного досвіду відчуло всю гіркоту тотального розкуркулення, колективізації та першого геноциду на українських теренах – Голодомору 1932–1933 рр. Про масштаби трагедії, жертвами якої були українські селяни, зокрема і євреї-колгоспники, можна судити з листа секретаря Сталіндорфського райпарткому М. Кіпера (репресований і розстріляний у 1938 р.) від 25 лютого 1933 р., в якому він інформував Дніпропетровський обком КП(б)У про важку продовольчу ситуацію, численні випадки смерті від голоду ледве не в усіх сільських радах, про розпач колгоспників, що сягав «крайньої межі», а також про моторошні випадки, коли, рятуючи себе, «батьки залишають дітей і тікають»⁸¹.

⁷⁸ ДАДО. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 1526. Арк. 20.

⁷⁹ Быстряков А. Г. Очерки истории сионистского движения в Екатеринославе... С. 65.

⁸⁰ Быстряков А. Г. Евреи Екатеринослава-Днепропетровска... С. 56.

⁸¹ Лист Сталіндорфського райкому партії до Дніпропетровського обкому КП(б)У про голод у районі. *Документи*. 1933. С. 698–699. URL: http://www.history.org.ua/LiberUA/Book/G_DM/3.pdf.

Частина євреїв Дніпропетровська постраждала в роки «Великого терору» від сталінських репресій, які з другої половини 1930-х рр. набули масового характеру. Серед тих, хто зазнав переслідувань у цей період, були представники різних професій, політичних поглядів, соціальних груп. У довгому списку постраждалих, приміром, є і головний рабин Дніпропетровська Леві-Іцхак Шнеєрсон (засуджений у 1939 р. до 5 років заслання до Казахстану за буцімто здійснення «антирадянської діяльності»), і перший секретар Дніпропетровського обкому партії Мендель Хатаєвич (розстріляний у 1937 р.), і уповноважений «Агро-Джойнту» в Катеринославі Борис Ханіс (розстріляний у 1937 р.), і багато-багато інших.

Згадаємо лише кілька прикладів сфабрикованих радянськими спецслужбами справ проти євреїв Дніпропетровська. Зокрема, у 1938 р. органи НКВС заарештували колишніх співробітників Дніпропетровської контори «Агро-Джойнту»: уповноваженого цієї організації в Україні Мойсея Іткіна та його співробітників Олександра Фейгіна, Семена Ханукова, Самуїла Мазо, Авраама Фрідберга, Ханана Полтіннікова. Усі вони були засуджені до найвищої міри покарання – розстрілу⁸². Того ж року було викрито «шпигунську» сіоністську організацію, унаслідок чого було заарештовано 50 осіб, засуджено до розстрілу – 9. Ще шістьдесят євреїв заарештували за «приналежність» до польської розвідки та «шпигунство» на користь Німеччини. За підрахунками дослідників, лише протягом січня–липня 1938 р. у місті було репресовано 278 євреїв⁸³.

Утім, радянський терор став лише прелюдією до майбутньої трагедії, що спіткала більшість дніпропетровських євреїв із початком німецько-радянської війни та окупації міста нацистами.

Отже, до початку Другої світової війни фактично перестали існувати будь-які прояви єврейського національного життя. Були заборонені єврейські політичні партії, розформовано освітні та культурні установи (у тому числі й релігійні), у 1939 р. ліквідовано єврейські національні

⁸² Мицель М. «Последняя глава»: Агро-Джойнт в годы Большого террора. Киев : Дух і літера, 2012. С. 50–51.

⁸³ Быстряков А. Г. Евреи Екатеринослава-Днепропетровска... С. 45.

райони. Упродовж радянської антирелігійної кампанії відбувся потужний наступ на юдаїзм і єврейські культові споруди – на 1941 р. у місті залишилося лише 2 синагоги, тобто близько 5% від діючих на початку ХХ ст. Частина євреїв Дніпропетровська потрапила у жорна сталінських репресій 1930-х рр., серед них були й відомі політичні, культурні та громадські діячі. Така політика влади в 1920-х рр. певною мірою стимулювала еміграцію євреїв краю до Палестини, США та інших країн.

А втім, попри всі випробування 1920–1930-х рр., євреї Дніпропетровська мирно жили і працювали, були інтегрованими до нової радянської системи, а їхня спільнота напередодні Другої світової війни залишалася досить численною. За переписом 1939 р., всього в Дніпропетровській області проживало 129 439 євреїв. Із них – у містах:

Дніпропетровськ	89 529
Кривий Ріг	12 745
Дніпродзержинськ ¹	4 900
Нікополь	3 767
Павлоград	2 510
Новомосковськ	753
Синельникове	715
Широке	325
Верхньодніпровськ	282
Інгулець	226
Маркс ²	214
П'ятихатки	210
Марганець	123
Інші (24)	483

¹ Нині – м. Кам'янське.

² Йдеться про селище ім. Карла Маркса (до 1920 р. – Катерининське), яке в 1923 р. було перетворене на районний центр. У 1959 р. стало частиною м. Ігреня (нині – частина однойменного житлового масиву в межах м. Дніпро).

РОЗДІЛ 2. ЖИТТЯ ОКУПОВАНОГО МІСТА

2.1. Бої за місто

Початок нацистської окупації Дніпропетровська припадає на 25 серпня 1941 р. Цього дня після майже двотижневих боїв на дніпропетровському напрямку в правобережну частину обласного центру ввійшли перші частини Вермахту. Наступ на місто здійснювали: III танковий корпус під командуванням німецького генерала Е. фон Макензена, який входив до складу I танкової групи генерал-полковника Е. фон Клейста (група армій «Південь»); танкова дивізія СС «Вікінг»⁸⁴; частини італійського експедиційного корпусу – 9-та дивізія «Пасубіо» та 52-а «Торіно»⁸⁵, а під час боїв за переправу через р. Дніпро гітлерівським командуванням були використані угорські саперні⁸⁶ й італійські інженерні та авіаційні підрозділи:

[...] для перекидання автомашинами двох понтонно-мостових батальйонів інженерних військ [італійського експедиційного – авт.] корпусу пальне у німців знайшлося, і ці батальйони, за настійливою вимогою німецького командування, отримали самостійну задачу і були терміново перекинуті до складу III корпусу німців під Дніпропетровськ⁸⁷.

До речі, дії італійських частин під час цих боїв дістали вельми схвальну оцінку з боку вищого італійського командування. Тодішній начальник генерального штабу Італії генерал-лейтенант Уго Кавальєро вважав, «що навіть німецьке командування було у захваті» від бойових здібностей італійців⁸⁸.

З боку радянських військ загарбникам протистояли частини Резервної армії Південного фронту під командуванням генерал-лейтенанта Никандра Чібисова. Це було поспішно сформоване з'єднання у складі восьми стрілецьких, трьох кавалерійських дивізій та двох танкових бригад. До того ж

⁸⁴ От Буга до Кавказа : сб. / пер. с нем. : Е. Первушина, К. Степанчиков; сост., коммент. : В. Гончаров и др. Москва : АСТ : Транзиткнига, 2004. С. 252.

⁸⁵ Там само. С. 251, 257.

⁸⁶ Там само. С. 254.

⁸⁷ Сафонов В. Г. Итальянские войска на Восточном фронте. 1941–1943 гг. URL: <http://www.fedy-diary.ru/html/022013/1102013-03.html>.

⁸⁸ Кавальєро У. Записки о войне. Дневник начальника итальянского генерального штаба. Москва : Воениздат, 1968. С. 83.

озброєння було настільки слабким, що навіть після завершення комплектування і введення частин армії у бої в серпні 1941 р. «*гостро відчувалася нестача у танкових і зенітних кулеметах, полковій артилерії. Не вистачало і засобів зв'язку*»⁸⁹. Водночас оборонці підступів до Дніпропетровська наскільки могли проявили стійкість і звитягу в протистоянні з потужнішим ворогом. Командувач Південного фронту генерал армії Іван Тюленєв у своїх мемуарах писав:

Бої на дніпропетровському плацдармі були запеклими. Резервна армія своїми контратаками, безсумнівно, надала величезну допомогу знекровленим 18-й та 19-й арміям, які отримали можливість відірватися від противника і підійти до дніпровських переправ⁹⁰.

Про важкі бої і повільне просування вперед під Дніпропетровськом зазначали і самі представники гітлерівського командування. З нотатків начальника Генерального штабу Сухопутних військ Німеччини Франца Гальдера:

24 серпня. 64-й день війни. Наші частини ведуть дуже важкі бої біля Дніпропетровська. Ворог кидає у бій всі наявні під рукою та цойно сформовані частини, відтак наші танкові з'єднання, які одні ведуть бої в цьому районі, можуть просуватися вперед лише дуже повільно⁹¹.

Зрештою, внаслідок кількадечних запеклих боїв ворогу вдалося-таки захопити правобережну центральну частину міста. У мемуарах генерал Е. фон Макензен так описав цю подію:

Вже 24 серпня вирішальні висоти перед містом потрапили у руки звитяжних атакуючих частин, а на флангах навіть досягли перших передмість величезного індустріального міста (500 тисяч мешканців). Рано вранці 25-го всі без винятку дивізії, які переслідували ворога при постійному опорі, увірвалися в саме місто: о 8-й годині вони вже стояли на Дніпрі⁹².

⁸⁹ Тюленєв И. В. Через три войны. Москва : Политиздат, 1972. С. 142.

⁹⁰ Там само. С. 143.

⁹¹ Гальдер Ф. Военный дневник. Т. 3 : в 2-х кн. Кн. 1 (22.06.1941–24.09.1942) / пер. с нем. И. Глаголева; предисл. чл.-кор. Академии наук СССР генерал-лейтенанта П. Жилина; коммент. канд. истор. наук полк. К. Черемухина. Москва : Воениздат, 1971. С. 301.

⁹² От Буга до Кавказа... С. 253.

Останні години оборони обласного центру з прикрістю згадані в протилежному (радянському) таборі захисників другим секретарем Дніпропетровського обкому партії Костянтином Грушовим:

Ті, хто був в обороні, зробили все, що могли. До ранку ворог у Дніпропетровськ не увійшов. Однак загальна обстановка на правому березі весь час погіршувалась, і на шосту ранку надійшов наказ: військам резервної армії відійти на лівий берег⁹³.

Щоправда, згідно з документами, наказ про відступ, принаймні окремим частинам Резервної армії, надійшов ще ввечері 24 серпня. У «Журналі бойових дій Дніпропетровського артилерійського училища» навіть позначено час його надходження — 20:00. Наступного дня, 25 серпня 1941 р., о пів на другу ночі в журналі з'являється запис про початок відступу частини (такий самий час зафіксовано і в журналі ведення бойових дій Південного фронту⁹⁴), а о 04:30 — про завершення переправи на лівий берег⁹⁵.

За відступ Резервної армії за р. Дніпро керівництво Південного фронту згодом було покарано. Найімовірніше, 30 серпня 1941 р. після надходження директиви ставки Верховного головнокомандувача⁹⁶ з посад було усунуто командувача фронту генерала армії І. Тюленева та начальника штабу генерал-майора Ф. Романова⁹⁷. Документ містив украй негативну оцінку дій керівництва Резервної армії і закінчувався наказом вжити на місці відповідних заходів і покарати винних⁹⁸.

З відступом радянських військ Ставка ВГК ухвалила рішення про формування на базі Резервної армії нових військових з'єднань: 6-ї армії

(командувач — генерал-майор Родіон Малиновський) та 12-ї (командувач — генерал-майор Іван Галанін)⁹⁹. Та попри всі ці реорганізації, зміну командування, частини Червоної армії продовжували чинити відчайдушний опір спробам противника розширити плацдарми на східному березі Дніпра і близько місяця вели напружені оборонні бої в лівобережній частині Дніпропетровська та його прилеглих територіях. На жаль, радянським військам так і не вдалося перетворити лівобережну частину міста на потужний укріплений район збройного спротиву. У спогадах того ж Е. фон Макензена зазначалося:

Розбитий противник протягом ночі вислизнув на інший берег. Обидва мости були підірвані росіянами. Тільки зведений нами, ясна річ, доволі слабкий місточок росіянам вже не вдалося зруйнувати. Не зволікаючи, передові частини 13-ї танкової дивізії прорвалися по ньому на інший берег Дніпра і швидко створили там один плацдарм — щоправда, доволі невеликий¹⁰⁰.

Бої за розширення плацдарму і знищення радянського угруповання тривали ще місяць — аж до 28 вересня 1941 р. Цього дня в щоденнику Ф. Гальдера з'явився новий запис: «Війська Клейста успішно просунулися вперед, відтіснивши противника біля Дніпропетровська, і оволоділи переправою через ріку Самара»¹⁰¹.

Загарбницькі дії на дніпропетровському напрямку і захоплення міста, звичайно, не обійшлися для німецької армії без втрат. Їх кількісні показники подано у спогадах Е. фон Макензена: «Наші втрати за цю оперативну фазу становили 373 (15)¹⁰² вбитих, 8 (0) зниклих безвісти, 1347 (46) поранених»¹⁰³. На відміну від німців, у зведенні Радянського інформаційного бюро від 1 вересня 1941 р. наводилися інші цифри: «за даними розвідки і свідченнями

⁹³ Грушовий К. С. Тоді, в сорок першому... Київ : Політвидав України, 1979. С. 177.

⁹⁴ Журнал боевых действий в/ч 1080. Центральний архів Міністерства оборони (Далі — ЦАМО). Ф. 228. Оп. 701. Спр. 232. URL: https://pamyatnaroda.ru/documents/view/?id=2000004&backurl=division%5C255%20%D1%81%D0%B4::begin_date%5C28.08.1941::end_date%5C31.08.1941. С. 79.

⁹⁵ Журнал боевых действий Днепрпетровского артиллерийского училища. ЦАМО. Ф. 60156. Оп. 35235. Спр. 5. URL: <https://pamyatnaroda.ru/documents/view/?id=131800810&backurl=g%5Cднепрпетровское%20артучилище>. С. 60–61.

⁹⁶ Ставка Верховного головнокомандувача — далі по тексту Ставка ВГК.

⁹⁷ Див.: Романов Федор Николаевич. URL: <https://pamyat-naroda.ru/commander/1041/>; Тюленев Иван Владимирович. URL: <https://pamyat-naroda.ru/commander/1258/>.

⁹⁸ От Буга до Кавказа... С. 472.

⁹⁹ 255-я стрелковая дивизия — соединение РККА в Великой Отечественной войне. URL: <http://rkkawwii.ru/division/255sdf1file:///D:/operator/Downloads/%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80%D1%96%D1%94%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9.html>.

¹⁰⁰ От Буга до Кавказа... С. 253.

¹⁰¹ Гальдер Ф. Военный дневник... С. 385.

¹⁰² Система підрахунку втрат, прийнята у Вермахті. Поруч із загальною кількістю втрат окремо, у дужках, зазначалась відповідна кількість втрат серед офіцерів.

¹⁰³ От Буга до Кавказа... С. 253.

полонених, у боях під містом Д. фашисти втратили близько тисячі солдатів убитими»¹⁰⁴.

Так само різняться позиції обох сторін щодо відповідальності за пошкодження міста в ході бойових дій, коли воно по суті перетворилося на фронтову зону. З одного боку, звичайно, представники Вермахту всю провину за руйнування Дніпропетровська перекладали на Червону армію:

[...] на тисний плацдарм [зайнята гітлерівцями частина АНД¹⁰⁵ району – авт.], як і на саме місто, обрушився майже безперервний вогонь артилерії, знову і знову тут з'являлися ворожі бомбардувальники і винищувачі – по одному і цілими ескадрильями. Невдовзі не лише не ушкодженом ледь не кожен будинок у цьому великому густонаселеному місті... Битва за плацдарм щоденно наносила йому нові рани. Цивільне населення [...] змушене було оплакувати кілька тисяч жертв війни. Червона Армія не звертала ніякої уваги на свій народ¹⁰⁶.

З іншого – місцеві мешканці, очевидці тих подій, згадують, що місту та його населенню однаково дошкуляли обстріли як Червоної армії, так і Вермахту. Були обернені на руїну і приватні оселі, і комунальні заклади¹⁰⁷. Нерідко обстріли міста з лівого берега, де оборонялися радянські війська, давали мешканцям привід обурюватися їхніми діями. Характерний запис зробив у своєму щоденнику місцевий лікар-рентгенолог Микола Мошков:

Ніч була неспокійною: наша авіація бомбила місто, проводячи тим самим найкращу агітацію проти себе. Все населення обурюється і говорить, що німці бомбили мости і привокзальну частину, але в більш віддалених від них районах міста бомби не скидали. А тепер наші літаки бомблять їх, створюючи там пожежі та знищуючи житлові квартали¹⁰⁸.

Факт руйнівної артилерійської дуелі з обох берегів Дніпра зафіксовано в низці спогадів очевидців. Визнавали артобстріли міста й місцеві політпрацівники, зокрема К. Грушовий:

¹⁰⁴ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941–1945 гг.) : сб. док. и матер. Днепропетровск, 1962. С. 65.

¹⁰⁵ АНД – Амур-Нижньодніпровський район, один з міських районів м. Дніпра на лівому березі.

¹⁰⁶ От Буга до Кавказа... С. 256.

¹⁰⁷ Гуляев Г. И., Большаков В. И., Мороз В. С. А так ли это было? Днепропетровск : ПГСА, 2004. С. 190–191.

¹⁰⁸ Мошков Н. Дневник. Музей «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні». Од. збір. ТЗ230ПИС452. Арк. 288–289.

Уперто, настійливо біла радянська артилерія. Снаряди пролітали над нашими головами й розривалися десь там, на правому березі: у парку імені Шевченка, на проспекті Карла Маркса [нині – просп. Дмитра Яворницького – авт.]...¹⁰⁹

Пізніше артилерист Олександр Мірошник, який після першого курсу навчання у Дніпропетровському гірничому інституті добровольцем пішов на фронт, пояснював чому «били» по мирних кварталах:

Передова проходила по околиці Нижньодніпровська, полк і звукова батарея розгорнулися в Підгородньому, пост попередження – на аеродромі. Засікли гармати противника у парку Шевченка, на Жовтневій площі¹¹⁰ та інших місцях міста. Вели вогонь по цих та інших цілях¹¹¹.

2.2. Життя за «нового порядку»

Не викликає сумніву той факт, що окупація Дніпропетровська підняла цілу хвилю насильства по відношенню до мешканців міста з боку нацистів та їх союзників. Водночас визначення масштабів усіх завданих мирному населенню кривд і сьогодні залишається проблематичним через значні розбіжності між офіційними даними радянської, німецької сторін, а також свідченнями (спогадами) очевидців.

Заперечувати жорстокість німецьких окупаційних військ, звичайно, неможливо. До того ж існує ціла низка джерел, де зафіксовано окремі випадки насильства в захопленому ворогом обласному центрі. Не переобтяжуючи увагу читача задокументованими свідченнями подібних злочинів, наведемо хоча б кілька з них. Зокрема, керівник однієї з похідних груп ОУН(б) «Південь» Зиновій Матла згадував:

[...] ми бачили німецьких вояків, які прикладами кіса розбивали шиби магазинів, склепів, крамниць, викидали на вулицю крам, палили книжки, викинені з книгарень на вулицю, словом, поводитися «культурно!» і «по-європейськи». Не раз доводилось бачити, як [...] німець

¹⁰⁹ Грушовий К. С. Тоді, в сорок першому... С. 180.

¹¹⁰ Нині – сквер Івана Старова.

¹¹¹ Студенти, преподаватели, сотрудники института на фронтах Великой Отечественной войны и в тылу врага. URL: http://studbooks.net/522663/istoriya/studenty_prepodavateli_sotrudniki_instituta_frontah_velikoy_otchestvennoy_voyny_tylu_vraga.

*бив когось, часто дітей та жінок [...] Перехожі міста дивились на цю сцену із жахом і обуренням в очах*¹¹².

Серед офіційних зведень Радінформбюро знаходимо також повідомлення від 6 вересня 1941 р. стосовно приходу окупантів у Дніпропетровськ, що супроводжувався вбивствами, гвалтуваннями, грабунками й іншими знущаннями над мирним населенням. Регулярні інформаційні повідомлення центрального радянського пропагандистського відомства детально викривали усілякі злочини нацистів щодо містян захопленого обласного центру. Наприклад:

*Робітник дніпропетровського залізничного депо Н. А. Кузьменко заявив, що «біля цвинтаря фашисти розстріляли з кулеметів понад сто чоловік, які чинили опір окупантам, що грабували будинки»*¹¹³.

Щоправда, подеколи абсолютна достовірність усіх цих повідомлень викликає певні сумніви. По-перше — через складнощі оперативної передачі інформації з окупованого міста. По-друге — внаслідок контрпропагандистської боротьби відповідних радянських органів, коли окремі жахіття окупаційного режиму могли бути вигадані самими ж співробітниками Радінформбюро, спонукаючи в такий спосіб радянських громадян до непримиримого опору ворогу.

До того ж в окремих нотатках очевидців тих початкових місяців окупації Дніпропетровська дії німецьких військових подаються значно стриманіше. Наприклад, у вересні—жовтні 1941 р. місцевий житель С. Шведов відзначав:

*А німці під цей жах [артилерійська дуель між правим та лівим берегом — авт.] налагоджують нормальне життя: відкривають їдальні, пекарні, стоять величезні черги за хлібом, роз'їжджають візки з продуктами. Ремонтуються розбиті магазини*¹¹⁴.

*Солдати цікавляться срібною російською монетою — рублями і полтинами. Дають за них сигарети (три за одну полтину), а також консерви. [...] Вночі під 3 жовтня на 1-й Чечелівській вулиці*¹¹⁵ були

¹¹² Цит. за: Історія міста Дніпропетровська... С. 454.

¹¹³ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны... С. 70–71.

¹¹⁴ Там само. С. 71–72.

¹¹⁵ Нині — просп. Сергія Нігояна.

*випадки вторгнення грабіжників до приватних будинків, але вони були покарані німецьким командуванням*¹¹⁶.

Схожу оцінку діям німців у місті, яке шойно опинилося під новою владою, зустрічаємо й у згадуваному щоденнику М. Мошкова. Автор-свідок зафіксував таке спостереження: німці не конфіскували, не крали, натомість купували або просили продати вподобану ними річ¹¹⁷ і порівняно з італійцями були дисциплінованішими. «Якщо німці дозволяють собі грабунки населення як виняток, то італійці беруть це за правило», — пише він¹¹⁸.

Водночас, на відміну від німців, містяни характеризували італійських військовослужбовців менш жорстокими, а їхній невойовничий, відверто неприємний зовнішній вигляд уже при відступі в 1943 р. подеколи навіть викликав у місцевих відверте співчуття:

*[...] вигляд у них незвичний для війська: одягнені в найфантастичніший одяг, включно до жіночих пальто. Малахаї, валянки, нечисленні кулемети везуть на маленьких санчатах. Речі теж. Артилерії ми не бачили — ймовірно, залишилася у червоних*¹¹⁹.

Цікаву думку знаходимо в мемуарах уродженки Дніпропетровська, відомої вченої-археолога Ірини Ковальової: «Треба визнати, що у більшості містяни співчували італійцям — адже вони, як і ми, були для німців людьми другого сорту»¹²⁰. А чи не з цієї причини стосунки союзників були, м'яко кажучи, далекими від ідеальних. Свідки розповідають про бійки між німецькою жандармерією та італійцями-військовослужбовцями, яких німецька окупаційна адміністрація відмовилась постачати продовольством. Іноді конфлікти доходили й до застосування стрілецької зброї¹²¹.

¹¹⁶ Гуляев Г. И., Большаков В. И., Бусыгина Н. Д. Днепропетровск: 1928–1947. Днепропетровск : ПГАСА, 2009. С. 79–80.

¹¹⁷ Мошков Н. Дневник... Арк. 290.

¹¹⁸ Там само. Арк. 325.

¹¹⁹ Они могут дополнить наши представления о жизни в тот период. URL: <http://kmsk.com.ua/index.php?topic/20370>.

¹²⁰ Ковалева И. Жизнь, проведенная в могиле : исповедь археолога. Днепропетровск : Арт-Пресс, 2008. С. 40.

¹²¹ Там само.

Уже легендарною для дніпропетровців стала історія про масштабну бійку німецьких та італійських військовослужбовців біля кінотеатру «Асторія»:

Між нами (італійськими та німецькими) солдатами, — свідчив на допиті капрал з дивізії «Челаре», якого було взято в полон у березні 1942 р., — немає ніякої згоди, а тим паче дружби... Я бачив бійку в Дніпропетровську, яка виникла через те, що німці не хотіли пускати італійських солдатів у кіно. У ній брали участь понад п'ятдесят чоловік з кожного боку¹²².

Мешканці міста як грабіжників запам'ятали й угорців¹²³, які слідом за Вермахтом 28 серпня вступили у Дніпропетровськ разом із румунськими та словацькими військовими частинами.

Дійсно, відступ частин Червоної армії та органів радянської влади супроводжувався масштабними грабунками дніпропетровських крамниць та складів. У повідомленні Радінформбюро від 6 вересня 1941 р. цілковита провина за це покладалася на військовослужбовців Вермахту. Проте, це не зовсім відповідає дійсності, адже свідки стверджують, що нетривалим періодом безвладдя вирішили скористатися й місцеві мешканці. Промовистим є запис у щоденнику М. Мошкова про останній день радвлади в місті — 24 серпня 1941 р.:

О 6-й годині вечора в ТПО¹²⁴, який знаходиться навпроти нашого будинку, приїхали військові і взяли хліб, масло, картоплю, а залишки «дозволили» брати населенню. Почалася наймиліша російському серцю картина. Вдячне населення за якусь годину рознесло всю крамницю. Несли, кому що подобалося: борошно, білі кашкети, балалайки. Ну, а дїтлахи, не відстаючи від дорослих, брали ляльки¹²⁵.

Далі відзначалося, що грабунки продовжувались наступного дня і були припинені вже німцями. Усе це супроводжувалось підпалами багатопверхових будинків, в яких М. Мошков звинувачував «хуліганів»¹²⁶. Про випадки мародерства містянами можна прочитати і в мемуарах інших

¹²² Сафронов В. Г. Итальянские войска на Восточном фронте...

¹²³ Гуляев Г. И., Большаков В. И., Бусыгина Н. Д. Днепрпетровск... С. 109.

¹²⁴ ТПО – транспортно-продуктовий відділ. Мережа крамниць, що знаходилась у підпорядкуванні Сталінської залізниці.

¹²⁵ Мошков Н. Дневник... Арк. 282–283.

¹²⁶ Там само. Арк. 291.

очевидців – Ірини Ковальової¹²⁷ та Надії Слесаревої (Вікторівської)¹²⁸. Грабунки у Дніпропетровську, вочевидь, тривали кілька днів, бо свідчення про їх скоєння зафіксовані навіть 31 серпня:

Місто руйнується, а обивателі тягнуть все, що трапляється під руку: продукти, відра, тази, балалайки, радіоприймачі, скло, іграшки, гас, олію, фарбу, меблі, кімнатні квіти, вугілля, дрова, одяг та інше¹²⁹.

Пізніше, на початку жовтня, гітлерівське командування скористається фактами серпневих грабунків, звинувативши в цьому виключно єврейське населення міста. З часом міська управа здійснила спробу повернути награвоване майно у власність міста, видавши 4 жовтня 1941 р. спеціальну Постанову про повернення «незаконно привласненого державного майна». Згідно з нею, встановлювались спеціальні пункти для здачі придбаних у незаконний спосіб речей, натомість по завершенню терміну добровільного повернення населенню міста загрожували хатні обшуки¹³⁰. Звісно, містяни добровільно віддавати майно не поспішали, а управа була вимушена констатувати, що, «незважаючи на суворі попередження населення про обов'язкове виконання цієї постанови, пограбоване майно не повернено»¹³¹. З осені 1941 р. міська управа видала наказ колишнім працівникам «Дніпрокоопторгу» провести інвентаризацію вцілілого на складах майна. У підсумку, за офіційними цифрами, було повернуто краму вартістю близько 20 млн. крб. Частина знайдених речей надійшла в торгову мережу і за кілька місяців була реалізована на суму понад 2 млн. крб.¹³²

Варто зазначити, що в початковий період окупації репресіям, зокрема фізичному знищенню, піддавалися переважно учасники різних форм опору (радянські підпільники, партизани, члени ОУН), потенційно неблагонадійні та небезпечні (радянські військовополонені, партійні та радянські

¹²⁷ Ковалева И. Жизнь, проведенная в могиле... С. 35.

¹²⁸ Вижила завдяки добрим людям : спогади малолітньої оstarбайтерки. URL: <http://memory.gov.ua/news/vizhila-zavdyaki-dobrim-lyudyam-spagadi-malolitnoi-ostarбайterki>.

¹²⁹ Гуляев Г. И., Большаков В. И., Бусыгина Н. Д. Днепрпетровск... С. 61.

¹³⁰ Вільна Україна. 1941. 7 жовтня. № 6.

¹³¹ Дніпропетровська газета. 1941. 1 листопада. № 20. С. 2.

¹³² Там само. 1942. 4 січня. № 3. С. 2.

активісти) або ті, хто підпадав під дію нацистської расової доктрини (євреї та роми). Щодо мирних обивателів слов'янського походження, яких гітлерівська пропаганда виставляла людьми другого сорту, то під нацистський репресивний каток вони потрапили дещо пізніше.

Щодо ідеологічних супротивників нацизму — членів ВКП(б), то на початку окупації в Дніпропетровську їм надавалася можливість зберегти своє життя за умов доведення лояльності до нової влади та реєстрації у відповідних адміністративних органах. Принаймні на декларативному рівні німецьке командування гарантувало життя політпрацівникам-перебіжчикам. У фондах Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» (м. Дніпро) зберігається нацистська листівка із закликом переходити на бік гітлерівських військ червоноармійців, командирів і «...комуністів, хто був змушений вступити у партію, аби не бути голодними»¹³³. Тож усталене в радянській історіографії та суспільній свідомості твердження про те, що комуніст вже самим фактом партійної приналежності був приречений на загибель, є далеко не аксіоматичним. До того ж в Україні були випадки, коли комуністи навіть призначалися на певні посади в місцеву окупаційну адміністрацію:

*Уряді випадків на чолі місцевих управлінь поставлені колишні працівники радянських установ... Уряді сіл в якості старост призначені колишні голови колгоспів і навіть комуністи*¹³⁴.

Уявлення про те, що членство в компартії далеко не завжди автоматично призводило до смертної кари, дають окремі спогади дніпропетровців. Промовистий тому приклад — історія Григорія Гуляєва. Його діда, комуніста Микиту Гуляєва, гестапо затримало в Дніпропетровську за чийось доносом аж у червні 1942 р. Там арештанта допитували, били, але, протримавши за ґратами два тижні, відпустили. Проте історія мала своє продовження: у липні 1943 р. М. Гуляєва знову було заарештовано

¹³³ Листівка «Кончайте войну и переходите к немцам». Музей «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні». Од. збір. МПЄІ-8973ПИС4311.

¹³⁴ Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр. : за документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації. Київ : Темпора, 2014. С. 448.

і відправлено спочатку до тимчасового табору, а звідти — до концтабору Бухенвальд¹³⁵, де він знаходився до 9 квітня 1945 р.

В архіві УСБУ у Дніпропетровській області зберігаються матеріали карної справи проти пособників окупантів, де одним із свідків обвинувачення виступала громадянка Симахович, яка, попри «відмітку члена ВКП(б)», також успішно пережила окупацію¹³⁶.

Важко сказати, наскільки подібні випадки були винятком із правил, але кривавих розправ над членами ВКП(б)-КП(б)У в Дніпропетровську не вдалося уникнути. Причому репресії проводилися хвилеподібно. Наприклад, взимку 1942 р., як зазначено у «Віснику української інформаційної служби» бандерівської ОУН, місцеві комуністи піддавались особливо жорстоким репресіям: «Тоді багато заарештовано і багато розстріляно, а деяких вивезли на роботу». Щоправда, у подальшому «Вісник...» з прикрістю повідомляв про те, що нацистами «більше уваги звернено на націоналістів ніж на комуністів»¹³⁷.

У подібному аналітичному звіті ОУН(б) вказувалося на нову хвилю репресій проти комуністів на південному сході України у другій половині 1943 р., свідомо синхронізовану з радянським наступом: «Липень пройшов під знаком масових арештувань комуністичного підпілля, бувших членів і кандидатів членів ВКП(б), жидів і поляків»¹³⁸. За даними націоналістичного підпілля, під час цієї пошуково-каральної акції було заарештовано понад тисячу комуністів. Цей факт демонструє не лише масштаби каральної акції, а й свідчить про велику кількість членів компартії, які два роки мешкали на окупованій території. До речі, частина з них була згодом звільнена, щоправда, виключно з утилітарних міркувань — за браком робочих рук¹³⁹.

¹³⁵ Гуляев Г. И., Большаков В. И., Бусыгина Н. Д. Днепропетровск... С. 84, 98–99.

¹³⁶ Справа М. Байдашного. Архів УСБУ у Дніпропетровській області. ПА-26381.

¹³⁷ Вісник Української інформаційної служби. № 7–8. Галузевий державний архів Служби безпеки України (Далі – ГДА СБУ). Ф. 13. Спр. 376. Т. 21. URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/2055File:hdasbu-13-376-21-006>.

¹³⁸ 3 документів територіальних структур ОУН(б). URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/2599/>.

¹³⁹ Там само.

Більш трагічною була доля радянських військовополонених. Гітлерівці не мали ані необхідних матеріальних засобів на їхнє утримання, ані, що найголовніше, бажання це робити. Жорстоке поводження з полоненими червоноармійцями нацисти формально обґрунтовували не підписанням СРСР Женевської конвенції 1929 р. щодо прав військовополонених: «...більшовицький солдат втратив право на поводження з ним, як з чесним солдатом відповідно до Женевської конвенції»¹⁴⁰.

На території Дніпропетровська знаходилося кілька таборів для полонених військовослужбовців. Ці табори були не лише базою утримання безкоштовної робочої сили, а й джерелом вербування німецької агентури, чим, власне, опікувався спеціальний «Розвідвідділ І-ц»¹⁴¹. Один із найбільших таборів у Дніпропетровську розташовувався в районі жіночого монастиря на вулиці Чичеріна¹⁴². За даними «Міської комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників у м. Дніпропетровську» від 24 листопада 1943 р., на території табору загинуло близько 30 тис. військовополонених¹⁴³. У висновку комісії зазначалося, що смерть настала в результаті неможливих для виживання умов у таборі:

*Раціон харчування був дуже бідний, була відсутня медична допомога хворим, спали на цементних підлогах і в неопалюваних приміщеннях, виконували непосильні фізичні роботи. У результаті найжорстокішого режиму, систематичних знущань, а також непосильних робіт і масового захворювання через антисанітарні умови утримання у цьому таборі в період з вересня 1941 р. до вересня 1943 р. загинули десятки тисяч військовополонених*¹⁴⁴.

Жорстоке поводження гітлерівців з полоненими відмічали й місцеві мешканці: «Я бачив, як полонені вихоплюють з бруду шматки хліба, що впали.

¹⁴⁰ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні : зб. док. і матер. Київ : Політвидав УРСР, 1963. С. 283.

¹⁴¹ Чекістське досьє окупованої України : зб. док. у 3 т. Т. 1 / упорядкув. Р. М. Круцик, С. А. Жовтий. Київ : Вид-во Преса України, 2014. С. 457.

¹⁴² Концтабір знаходився на частині території Тихвінського жіночого монастиря (нині – вул. Надії Алексеєнко, 171; наразі монастир підпорядковується Українській Православній церкві Московського патріархату), зачиненого в 1925 р. і відновленого у 1942 р.

¹⁴³ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны... С. 188.

¹⁴⁴ Там само.

*Я бачив, як прикладами німці змушують їх вирівнюватися»*¹⁴⁵. Можливості вирватися з цього пекла були мінімальними. Але все ж були, бо відомі випадки, коли частину військовополонених відпускали додому. І хоча іноді все залежало від збігу обставин, проте, звільняли переважно місцевих мешканців після відповідних прохань рідних та близьких. Серед звільнених восени 1941 р. військовополонених, уродженців Дніпропетровська, виявився і майбутній керівник Дніпропетровського міського підпілля Георгій Савченко. До речі, ядро підпільної групи, яку він організував, теж складалось із звільнених військовополонених¹⁴⁶. Чимало подібних прикладів можна знайти в дослідженні К. Беркгофа¹⁴⁷.

Іншими альтернативними варіантами звільнення з полону були співпраця з нацистами або втеча. Остання була особливо небезпечною, причому як для самого втікача, так і для тих, хто йому допомагав чи переховував. У місцевій окупаційній пресі тиражувались розпорядження генерального комісара про тюремне ув'язнення та смертну кару за допомогу військовополоненим втікачам¹⁴⁸.

І все ж місцеві мешканці, попри загрозу їхньому життю, намагалися врятувати від смерті радянських військовополонених. Ірина Ковальова згадує:

*Жінки, серед яких була моя мама, створили цілу систему визволення з табору [...] наших військовополонених шляхом передачі їм цивільного одягу і документів в ємностях з водою, що мали подвійне дно. Документи діставали через лікаря Земської лікарні (нині Мечникова) Чайкіна*¹⁴⁹.

Легально полегшити перебування співвітчизників у німецькому полоні в Дніпропетровську була покликана благодійна інституція Українське товариство взаємодопомоги. Уже на своєму першому засіданні представниками

¹⁴⁵ Мошков Н. Дневник... Арк. 329.

¹⁴⁶ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны... С. 84.

¹⁴⁷ Беркгоф К. Жива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ : «Критика», 2011. С. 113–120.

¹⁴⁸ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны... С. 143.

¹⁴⁹ Ковалева И. Жизнь, проведенная в могиле... С. 38–39.

цієї організації за погодженням з комендантом табору «були окреслені контури майбутньої співпраці по допомозі військовополоненим. В першу чергу це збір і передача пожиттів: грошей, харчів, білизни та мила»¹⁵⁰. Також відомі факти лікування інфекційних хворих військовополонених. Для цього відбулось перепрофілювання інфекційної лікарні, в якій раніше отримувало медичну допомогу місцеве населення. Головний лікар Хохуля пригадавав:

Згідно з розпорядженням німецького командування від 14.02 [1942 р. – авт.] першу інфекційну лікарню конфісковано для обслуговування 348 військовополонених, а тому запропоновано негайно виписати всіх хворих з цивільного населення...¹⁵¹

Унаслідок добровільного вступу та мобілізацій до Червоної армії, евакуації, загибелі під час ведення воєнних дій, масових розстрілів мирного (передусім єврейського) населення Дніпропетровська суттєво скоротилося. Приблизну кількість мешканців в окупованому обласному центрі дає перепис населення, проведений міською управою. У результаті було зафіксовано, що станом на 18 листопада 1941 р. у правобережній частині міста мешкало 183 476 осіб¹⁵². Для порівняння: чисельність населення довоєнного Дніпропетровська становила 528 тис. осіб¹⁵³.

Проте забезпечення нормальної життєдіяльності (не кажучи вже про розвиток) міст з великою кількістю населення на окупованих територіях у плани нової влади не входило. Керівник Партійної канцелярії НСДАП райхслайтер Мартін Борман у листі до керівника міністерства окупованих східних територій Альфреда Розенберга 23 липня 1942 р. писав: «У жодному разі не варто будувати російські (українські) міста чи займатись їхнім облаштуванням»¹⁵⁴. Про плани нацистів на захоплених територіях відкрито говорилось і в друкованих засобах масової інформації країн-сателітів

¹⁵⁰ В. Л-ко. Допомога військовополоненим. *Дніпропетровська газета*. 1942. 4 лютого. № 28. С. 2.

¹⁵¹ Моргачева В. И., Штепа А. П. Государственной санитарно-эпидемиологической службе города Днепропетровска 125 лет. Днепропетровск : АРТ-ПРЕСС, 2004. С. 43.

¹⁵² Дніпропетровська газета. 1942. 4 січня. № 3. С. 2.

¹⁵³ История городов и сел Украинской ССР... С. 117.

¹⁵⁴ «Совершенно секретно! Только для командования!» Стратегия фашистской Германии в войне против СССР : док. и матер. / сост. полк. В. И. Дашичев. Москва : Наука, 1967. С. 123.

Третього Райху. Зокрема, унгарська (ужгородська) газета «Русское слово» ще в травні 1942 р. повідомляла:

[...] вождь формаций СС – Гімлер, як комісар Райху, видав розпорядження щодо нової структури життя в приєднаних до Райху областях і включених до його складу. [...] Стосовно великих міст, то вони визнаються взагалі за небажані і їх зростання та розвиток повинні бути призупинені¹⁵⁵.

Цілком ймовірно, така доля очікувала і великі міста Райхскомісаріату «Україна». До того ж у вищезгаданому листі М. Борман вибудовував перспективні плани щодо скорочення населення окупованих територій та зниження його освітнього рівня:

[...] слід дозволити на окупованих територіях широку торгівлю запобіжними засобами. Бо ми аніскільки не зацікавлені в тому, щоб ненімецьке населення розмножувалося [...] ні за яких умов не повинні проводитися щеплення та інші оздоровчі заходи для ненімецького населення. У жодному разі не слід давати місцевому населенню більш високу освіту. Якщо ми зробимо цю помилку, ми самі породимо в майбутньому опір проти нас. Тому, на думку фюрера, цілком достатньо навчати місцеве населення, зокрема й так званих українців, тільки читанню та письму¹⁵⁶.

Водночас реалізація подібних злочинних завдань передбачала насамперед повний контроль над управлінням не лише міською інфраструктурою, а й доволі численною міською громадою. Для цього нацистське керівництво створювало відповідну систему управління, причому вона мала багаторівневу структуру.

На думку деяких істориків, на початку окупації Дніпропетровськом керувала військова адміністрація на чолі з комендантом, полковником фон Альберті¹⁵⁷. Водночас у радянських документах Дніпропетровської міської комісії з підрахунку збитків, завданих німецько-фашистськими загарбниками, комендантом значиться генерал-майор Майнгольд¹⁵⁸.

¹⁵⁵ Русское слово. 1942. 3 травня. № 33.

¹⁵⁶ «Совершенно секретно! Только для командования!»... С. 122–123.

¹⁵⁷ Слободянюк М. А., Шахрайчук І. А. Рух опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни. Дніпропетровськ : Оксамит-Текс, 2005. С. 69.

¹⁵⁸ Звитяга. Жертовність. Подвиг : до 60-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні : каталог виставки / упоряд. О. В. Касьянов. Дніпропетровськ, 2005. С. 33.

Цілком вірогідно, що Майнгольд у місті займався низкою військових питань, а фон Альберті – цивільним управлінням. 15 листопада 1941 р. територія Дніпропетровської області увійшла до складу Райхскомісаріату «Україна», і влада остаточно перейшла до німецьких цивільних органів¹⁵⁹.

Дніпропетровська і частина Запорізької області належали до одного з п'яти генералбецирків (генеральних округів), які управлялися генералкомісарами¹⁶⁰. У Дніпропетровську генералкомісаром спершу було призначено Ніколауса (Клауса) Зельцнера, одного з ветеранів нацистського руху, який на цій посаді перебував щонайменше до початку 1942 р. Пізніше його було переведено до Головного управління імперської безпеки і він отримав звання бригаденфюрера СС. Наступником К. Зельцнера на посаді генералкомісара, як свідчать документи, став Пауль Публіг. Принаймні влітку 1942 р. на офіційних документах з'явився саме його підпис¹⁶¹.

Крім того, Дніпропетровськ був одним з п'яти міст Райхскомісаріату «Україна», що становив окрему адміністративну одиницю, якою керував штатдткомісаріат на чолі з штатдткомісаром¹⁶² Рудольфом Клостерманом¹⁶³. Чи був він першим на цій посаді – достеменно невідомо. Адже мітинг з приводу вручення новому штатдткомісару «ключа від Дніпропетровська» відбувся аж у травні 1942 р.,¹⁶⁴ хоча його підписи на офіційних розпорядженнях стоять ще на початку січня 1942 р. Відтоді Р. Клостерман іменувався штатдткомісаром й обербюргермейстером¹⁶⁵.

¹⁵⁹ Слободянюк М. А., Шахрайчук І. А. Рух опору на Дніпропетровщині... С. 69–71.

¹⁶⁰ Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1997. № 3. С. 92.

¹⁶¹ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны... С. 144.

¹⁶² Гончаренко О. М., Куницький М. П., Лисенко О. Є. Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941–1945 рр. / ред. кол. : В. А. Смолій (гол. ред.) та ін.; НАН України; Ін-т історії України. Київ : Ін-т історії України, 2014. С. 19.

¹⁶³ Слободянюк М. А., Шахрайчук І. А. Рух опору на Дніпропетровщині... С. 72.

¹⁶⁴ Чекістське досьє окупованої України... С. 465.

¹⁶⁵ Дніпропетровська газета. 1942. 21 січня. № 21. С. 2.

Як великий населений пункт із потужною залізничною розв'язкою Дніпропетровськ був перетворений на транзитний вузол із переміщення військових частин гітлерівців та їх союзників.

Війська безперервно проходять через місто за Дніпро. [...] Рухаються війська: німецькі, італійські, мадярські (угорські) і румунські¹⁶⁶.

Про постійні перекидання ворожих військ на фронт через Дніпропетровськ і пов'язані з цим організаційні клопоти писав також у своєму звіті керівник «гуманітарної» робочої групи «Дніпропетровськ» Йоганес Брауне. Опікуючись питаннями в галузі освіти і науки, німецький чиновник відзначав повільну роботу в дніпропетровських інститутах, пояснюючи це впливом воєнного стану. Й. Брауне писав:

Розташування інститутів не дуже сприятливе для нашої роботи, оскільки Дніпропетровськ, як транзитна станція, мусить надавати місце для перебування численних військових підрозділів. Це призводить до того, що кожне придатне приміщення зруйнованого на 50% міста потрібне для розташування [військових частин – авт.]¹⁶⁷.

Не в останню чергу внаслідок вагомого стратегічного становища місто стало однією із баз для гітлерівських контррозвідувальних органів, розвідувально-диверсійних центрів тощо. Відомо, що тут знаходився штаб СС та поліції, який керував діяльністю всіх каральних органів на території Південної групи військ. Спершу штаб очолював генерал-майор фон Басевіц, а після нього – генерал-майор Гарм¹⁶⁸. Крім того, за адресою Чичеріна¹⁶⁹, 189 знаходилась «абвер команда № 101», завданням якої було проведення розвідувальної роботи на Північно-Кавказькому фронті; на Леніна¹⁷⁰, 10, а згодом – Тихий, 12 розташовувався «Зондерштаб “Р”», який спеціалізувався на розвідці та диверсіях за лінією фронту, а також контррозвідувальній боротьбі; з метою вербування радянських військово-виполонених при таборі функціонував «Розвідвідділ І-ц».

¹⁶⁶ Гуляев Г. И., Большаков В. И., Бусыгина Н. Д. Днепропетровск... С. 47, 80.

¹⁶⁷ Історія Національної академії наук України (1941–1945) : частина I : док. і матер. / редкол. : О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. Київ, 2007. С. 507.

¹⁶⁸ Чекістське досьє окупованої України... С. 465.

¹⁶⁹ Нині – вул. Надії Алексєєнко.

¹⁷⁰ Нині – вул. Воскресенська.

З листопада 1941 р. до червня 1942 р. та у квітні—серпні 1943 р. у Дніпропетровську працювала Господарська інспекція Півдня «ВПН-ЗЮД-ВІКАДО». Інспекція, яка складалася з військових і цивільних, зокрема й білоемігрантів, збирала дані про радянську економіку¹⁷¹. Також у місті розташовувалася штаб-квартира відділення («Росія—Південь») організації Тодта¹⁷². За словами сучасника, німецького архітектора Рудольфа Волтерса, який здійснив декілька інспекційних поїздок окупованою територією СРСР, цей підрозділ у Дніпропетровську очолював професор Бругман, колишній радник з будівництва міста Нюрнберг¹⁷³. Серед працівників були не лише німці, а й бельгійці, голландці, французи, російські емігранти¹⁷⁴. Сама ж установа була розташована в п'ятиповерховій будівлі на вулиці Писаржевського¹⁷⁵. Одночасно формувалась місцева, ненімецька, вертикаль влади на чолі з міською управою. У Дніпропетровську цей управлінський орган було створено 2 вересня 1941 р., за тиждень після приходу гітлерівських військ. Управа складалась із 13 відділів: комунального, житлового господарства, охорони здоров'я, праці, освіти, бюджетно-фінансового, торговельного, пенсійного, відділу з функціонування трамваю, водогону та електрики і т.д.¹⁷⁶ Головою управи було призначено 45-річного інженера Петра Соколовського, уродженця міста Севастополь. У 1936 р. він був засуджений за шкідництво і, відбувши 8 місяців покарання, згодом

¹⁷¹ Чекістське досьє окупованої України... С. 457–458.

¹⁷² Організація Тодта – гітлерівська військово-будівельна організація. Виконувала роботи у Третьюму Райху та окупованих нацистами територіях. Названа на честь її організатора – генерал-інспектора шляхів сполучення Німеччини Фріца Тодта. Діяла у 1938–1945 рр.

¹⁷³ Україна под окупацією, 1942–1943 годы – дневник немецкого архитектора. URL: <http://argumentua.com/stati/ukraina-pod-okkupatsiei-1942-1943-gody-dnevnik-nemetskogo-arkhitekora>.

¹⁷⁴ Там само.

¹⁷⁵ Студенты, преподаватели, сотрудники института на фронтах Великой Отечественной войны...

¹⁷⁶ Прушак Т. В. Проблема висвітлення діяльності Дніпропетровської міської управи під час німецько-фашистської окупації 1941–1943 рр. у експозиції Музею історії і розвитку місцевого самоврядування. *Роль музеїв у культурному просторі України й світу : стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі. (Зб. матер. загальноукраїнської наук. конф. з проблем музеєзнавства, присвяченої 160-річчю заснування Дніпропетровського істор. музею ім. Д. І. Яворницького)*. Вип. 11. Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2009. С. 392.

реабілітований¹⁷⁷. Напередодні війни П. Соколовський обіймав посаду завідувача проектного відділу Управління гідротехніки у Дніпропетровську¹⁷⁸. Секретарем управи призначено етнічного німця Е. Фабера, заступником голови – доцента М. Кокольського¹⁷⁹ (за іншими даними, І. Перебаскіна)¹⁸⁰.

Спочатку міська управа керувала життєдіяльністю лише правобережної частини міста, але з першого кварталу 1942 р. її влада поширилась на тодішнє лівобережжя Дніпропетровська¹⁸¹ (Амур-Нижньодніпровський район отримав назву Дніпропетровськ-Схід¹⁸²), а також на приєднані до міста селища Діївка-1 та Діївка-2¹⁸³. Міська управа була розташована в будівлі на вулиці Широкої¹⁸⁴, 59, але в липні 1942 р. перебралася до будинку колишнього вендиспансера на розі вулиць Артема¹⁸⁵ та Шевченка.

Неухильне виконання розпоряджень нацистської адміністрації гарантувало службовцям міської управи отримання від окупантів продуктового пайка та грошової платні. У разі порушення вимог нацистів на посадовців чекало суворе покарання, включно зі смертною карою. Приміром, в одному з перших наказів військового коменданта Дніпропетровська говорилося, що в разі допомоги Червоній армії (радіозв'язок, сигналізація вогнищами та сигнальними ракетами) «з кожного будинку цієї частини міста будуть взяті 2 заручники і розстріляні. У цьому випадку, крім того, будуть виділені 2 заложники від міської управи і 4 заручники від поліції, які

¹⁷⁷ Долгорученко К. Антисемітська пропаганда як умова функціонування прес-центру генерального округу «Дніпропетровськ» (1941–1943 рр.). *Проблеми історії Голокосту : науковий журнал*. Вип. № 8. Дніпропетровськ : Інститут «Ткума; ПП «Ліра ЛТД, 2016. С. 105.

¹⁷⁸ Чекістське досьє окупованої України... С. 462.

¹⁷⁹ Прушак Т. В. Проблема висвітлення діяльності Дніпропетровської міської управи... С. 392.

¹⁸⁰ Гончаренко О. М., Куницький М. П., Лисенко О. Є. Система органів місцевого управління... С. 42.

¹⁸¹ Див.: Дніпропетровська газета. 1942. 28 липня. № 172. С. 2.

¹⁸² Там само. 1 лютого. № 26.

¹⁸³ Задорожна Л. В. Соціальна політика Дніпропетровської міської управи в окупаційну добу (1941–1943 рр.). *Грані*. 2001. № 5–6 (19–20). С. 41.

¹⁸⁴ Нині – просп. Дмитра Яворницького.

¹⁸⁵ Нині – вул. Січових стрільців. (Див.: Дніпропетровська газета. 1942. 1 липня. № 149. С. 2; Там само. 21 липня. № 166. С. 2).

визначаються шляхом жеребкування та на яких чекає така ж доля»¹⁸⁶. І це були не лише погрози. Приміром, за замах на німецького офіцера, скоєний у Дніпропетровську 2 грудня 1941 р., ортскомендатура¹⁸⁷ розстріляла 100 заручників із числа місцевих мешканців¹⁸⁸. Чи були серед них службовці міської управи — невідомо.

Повна назва адміністративної установи, якій підпорядковувалося життя міста,— «Українська Допоміжна управа міста Дніпропетровська». Згодом це дасть підстави говорити про «український характер» місцевих окупаційних органів влади, або «українські проницькі органи влади», «німецько-українське керівництво» тощо¹⁸⁹. Насправді вагомим підстав стверджувати про «українськість» нової влади немає. Термін «українська» вживається здебільшого як територіальна позначка, а також символічний «дружній» жест на адресу домінуючого етносу на окупованій території. В одній із радянських чекістських довідок «для службового користування» зазначалося:

*Розвитку націоналістичної діяльності, на першому етапі окупації, сприяло загравання загарбників з українцями. Українці першими, ніж представники інших національностей / за виключенням місцевих німців / забезпечувалися роботою, на будівлі міської управи та інших установах вивішувалися українські прапори, в газетах, в тому числі і в «Дніпропетровській газеті», друкувався петлюрівський герб-тризуб і т.д.*¹⁹⁰

Проте «українофільство» нацистів так само швидко і закінчилося. Як записав у своєму щоденнику М. Мошков: «3 1 січня [1942 р. — авт.] на заголовку газети вже немає емблеми чи герба [...] Української держави»¹⁹¹. Повна залежність міської управи та поліції від німецької окупаційної адміністрації

¹⁸⁶ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны... С. 73.

¹⁸⁷ Ортс — місцеві військові комендатури Вермахту. Були військово-територіальними органами окупаційного управління, до компетенції яких належали питання військового і господарського характеру.

¹⁸⁸ Дніпропетровська газета. 1941. 7 грудня. № 51. С. 4.

¹⁸⁹ Прушак Т. В. Проблема висвітлення діяльності Дніпропетровської міської управи... С. 391–392.

¹⁹⁰ Чекістське досьє окупованої України... С. 461.

¹⁹¹ Мошков Н. Дневник... Арк. 345.

відзначається у вже цитованій аналітичній довідці Дніпропетровського управління МДБ¹⁹²:

*Міська управа протягом усього періоду перебування німців у Дніпропетровську — була слухняним зряддям окупантів, беззастережно виконувала всі вимоги окупантів щодо мобілізації людських та матеріальних цінностей для німецької армії і вивезення до Німеччини [...] і нарешті взяла дуже діяльну участь у пограбуванні майна і розстрілі 18 000 єврейського населення міста. Українські націоналісти до участі у міській управі допущені не були*¹⁹³.

Той факт, що «українська» управа реально не керувала життям міста, прекрасно розуміли і сучасники подій. «Картковим будиночком» називав управу близький до її адміністрації якийсь доктор Ш., знайомий автора щоденника М. Мошкова:

*За Управою не відчувається ні сили, ні авторитету. Зрідка на вулиці хтось пройде з жовто-блакитною пов'язкою на лівій руці і гвинтівекою за спиною, але і він не викликає ні поваги, ні страху*¹⁹⁴.

Відповідно до вищенаведеного, з розумінням маріонетковості управи, деякі мешканці Дніпропетровська з недовірою ставилися до розпоряджень цього органу. Зокрема, подеколи ними порушувався суворий наказ управи щодо обов'язкового дотримання містянами комендантської години: «спостерігаються випадки, коли по місту ходять мешканці і поза цим терміном»¹⁹⁵. Нерідко ігнорувалися й розпорядження щодо виконання окремих громадських робіт, наприклад, чистки території міста від снігу. Загалом, аналізуючи розпорядження і дії місцевої та німецької адміністрацій, складається враження, що в місті існували дві влади із різними повноваженнями і можливостями — потужна, реальна німецька та її ретранслятор «для місцевих» — міська управа. Власне німецькі органи влади втручалися у справи місцевого управління лише в разі надзвичайних ситуацій чи вирішенні невідкладних питань.

¹⁹² МДБ — Міністерство державної безпеки. Існувало в СРСР у період з 1946 до 1953 рр.

¹⁹³ Чекістське досьє окупованої України... С. 463.

¹⁹⁴ Мошков Н. Дневник... Арк. 301–302.

¹⁹⁵ Дніпропетровська газета. 1941. 31 грудня. № 68. С. 2.

Згідно з доктриною гітлерівців початкового етапу війни, основна місія окупованих територій полягала у «...забезпеченні Райху продовольством та сировинними ресурсами для стрімкого й ефективного ведення війни»¹⁹⁶. У великих містах першочерговим завданням окупантів було налагодження роботи транспортних комунікацій і систем енергопостачання, що диктувалося нагальними потребами воєнного часу. Радянські чекісти, очевидці подій у Києві, згадували:

*Після окупації перші заходи німецького командування йдуть по лінії відновлення зв'язку (телеграф, телефон) і залізниці, а також пішохідних і гужових мостів. [...] З великих промислових об'єктів німці в першу чергу відновлюють електростанції, водопровід і трамвай. [...] Що стосується ж відновлення великих промислових об'єктів, зруйнованих нами при відступі, то за їх відновлення німці і не думають братися, залишаючи їх без всякої охорони*¹⁹⁷.

Відновлення транспортних комунікацій у Дніпропетровську було актуалізоване транзитним характером самого міста, через яке на фронт мали перекидатися свіжі ворожі підрозділи. До того ж, під час відступу радянські війська вивели з ладу два залізничні мости через р. Дніпро – Центральний та Меремо-Херсонський. Проте німцям вдалося за доволі короткий термін відновити рух по центральному залізничному мосту, оскільки його пошкодження були частковими¹⁹⁸. Між іншим, швидким темпам виконання будівельних робіт сприяло й те, що відновлення зв'язку, мостів, залізниць на окупованій території здійснювалося не місцевими силами чи військовополоненими, а спеціалізованими німецькими підрозділами, забезпеченими «спеціальною відновлюваною технікою, що дозволяє їм швидко здійснювати роботи»¹⁹⁹.

Після провалу блицкригу і затяжних воєнних дій на окупованих територіях розпочалося часткове відродження довоєнних промислових

¹⁹⁶ Лобода М. К. Політика і практика працевикористання в окупованій Україні (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 2010. № 3. С. 64.

¹⁹⁷ Київ: війна, влада, суспільство... С. 448.

¹⁹⁸ Сацута В. М. Відбудова мостів у Дніпропетровську. 1943–1946 рр. *Гуманітарний журнал*. 2004. Зима–Весна. С. 33.

¹⁹⁹ Київ: війна, влада, суспільство... С. 448.

потужностей. Райхсміністр А. Розенберг 23 січня 1942 р. видав постанову «Про відновлення промислового господарства в щойно зайнятих східних областях». Відбудові підлягали передусім такі галузі: енергетична, вуглевидобувна, гірничорудна, нафтопереробна, транспортна, текстильна, будівельна, деревообробна та машинобудівна. У постанові зазначалося, що всю сировину та матеріали потрібно використовувати насамперед для відновлених заводів і фабрик, а залишок відправляти до Німеччини²⁰⁰.

Оскільки на промислових підприємствах окупованих територій відчувався брак професійних і робітничих кадрів, то їх дефіцит нацисти планували ліквідувати за рахунок введення загального трудового обов'язку. На території Райхскомісаріату «Україна» трудовій повинності підлягало населення віком від 18 до 45 років²⁰¹. Щоправда, пізніше вікові межі були звужені: 15–25 років для чоловіків і 16–35 років для жінок²⁰². Усе працездатне населення повинно було зареєструватися на біржі праці. У Дніпропетровську вона знаходилася на вулиці Плеханівській²⁰³, 28. Згідно з розпорядженням гітлерівської окупаційної адміністрації, оприлюдненим 30 грудня 1941 р. в «Дніпропетровській газеті», безробітні підлягали щотижневій реєстрації для подальшої відправки на різноманітні роботи, натомість ухилення від реєстрації каралося:

*Всякий, хто не виконає постанову про обов'язкову явку або ж не з'явиться точно у зазначений термін, підлягає ув'язненню і грошовому штрафу, чи одній з цих кар*²⁰⁴.

Факт подібного покарання зафіксовано в документі середини квітня 1943 р. Зокрема, німецький суд засудив дев'ять мешканців Дніпропетровська за порушення терміну реєстрації на біржі праці до 1,5–2 років каторжного ув'язнення²⁰⁵.

²⁰⁰ Дубик М. Г. Німецькі підприємства в окупованій Україні (1941–1944 рр.). *Сумський історико-архівний журнал*. 2010. № 8–9. С. 64.

²⁰¹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... С. 28.

²⁰² Там само. С. 157.

²⁰³ Нині – вул. Князя Володимира Великого.

²⁰⁴ Дніпропетровська газета. 1941. 30 грудня. № 67. С. 2.

²⁰⁵ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... С. 201–202.

Для безробітних міська управа організувала громадські роботи, насамперед, прибирання міста від сміття та снігу. 29 листопада 1941 р. була видана «обов'язкова постанова» № 39. Прибирати прилеглі території окупаційна влада зобов'язувала «*всі домоуправління, підприємства, заводи, установи, торговельні організації, приватних домовласників та інших власників будинків*»²⁰⁶. У разі значного випадання снігу до снігозбирання притягувалося все працездатне населення віком від 16 до 50 років. Крім того, організувалися роботи з відбудови зруйнованого житлового фонду. За даними міської управи, на кінець січня 1942 р. такі роботи відбулися на 23 міських об'єктах із залученням 500 робітників²⁰⁷.

Відновлення окремих об'єктів промисловості Дніпропетровська розпочалося незабаром після самої окупації. У 1941 р. пріоритет надавався підприємствам, діяльність яких була спрямована на відбудову напівзруйнованого міста, задоволення потреб у харчових продуктах і товарах найпершого вжитку. Зокрема, через місяць після захоплення міста одним із перших було обіцяно запустити цегельний завод²⁰⁸; у грудні офіційний друкований орган міста «Дніпропетровська газета» сповіщала про відновлення роботи макаронної фабрики: «*Після відновлення фабрики їй була надана сировина і зараз фабрика виробляє в одну зміну 2–3 тонни лапші та вушок*»²⁰⁹. За повідомленням міської управи, станом на 18 жовтня 1941 р. було видано 153 дозволи на відкриття різноманітних підприємств²¹⁰. Особлива увага до харчової та легкої промисловості, ймовірно, була пов'язана з декількома факторами: по-перше, на їх виробі існував значний попит, а відтак ці галузі були більш прибутковими, гарантували обіг коштів і задовольняли соціальний запит; по-друге, підприємства легкої промисловості зазнали менших втрат у результаті вивезення обладнання та знищення виробничих

²⁰⁶ Дніпропетровська газета. 1941. 2 грудня. № 46. С. 2.

²⁰⁷ Там само. 27 січня. № 21. С. 2.

²⁰⁸ Вільна Україна. 1941. 27 вересня. № 3. С. 2.

²⁰⁹ Н. К. Поновлення роботи макаронної фабрики. *Дніпропетровська газета*. 1941. 11 грудня. № 54. С. 4.

²¹⁰ Вільна Україна. 1941. 18 жовтня. № 11. С. 2.

площ радянськими органами влади під час евакуації. До того ж приділення уваги відбудові легкої промисловості відповідало промисловій концепції окупантів, яку ретранслювали посадовці місцевих органів влади. Начальник обласного промислового відділу М. Сокіл зазначав:

*Розгортання промисловості Дніпропетровщини іде зараз своїм природним шляхом, шляхом органічного поєднання легкої і важкої промисловості, в той час як раніш легка промисловість відсувалась на задній план...*²¹¹

Щодо підприємств важкої промисловості, то тут ситуація для окупантів виглядала не настільки оптимістичною. У перші місяці функціонування « нової влади » здебільшого провадилися роботи з очищення заводських приміщень та запуску систем живлення заводів, насамперед електроструму. Саме про це, приміром, заявляло керівництво Гірничо-металургійного товариства Сходу, в найоптимістичніших планах якого було запустити підприємства важкої промисловості до весни 1943 р.²¹² Темпи відбудови важкої промисловості яскраво ілюструє уривок із замітки начальника коксохімічного заводу Ф. Бандацького:

*За цей час було погашено вугілля, яке горіло в бункерах та в резерві, бункери звільнені від вугілля. Територія заводу очищена від скла і каміння, через які ніде було стати, відремонтовані залізничні колії, водогін, електричні кабелі, устатковано механічний цех*²¹³.

Тож на частині підприємств міста певні технологічні процеси поступово були запущені. У звіті Дніпропетровського обкому КП(б)У про діяльність підпільних партійних та комсомольських організацій на окупованій території, складеному в 1943 р., йшлося про діючу залізничну станцію, паровозне депо та про працюючий завод «М'ясомолмаш»²¹⁴. У тому ж таки документі йшлося про саботаж та виведення з ладу механізмів робітниками металургійного заводу ім. Петровського. Про подібні факти було відомо «*на заводі*

²¹¹ Сокіл М. І. Перспективи розвитку промисловості Дніпропетровщини. *Дніпропетровська газета*. 1941. 11 листопада. № 28. С. 2.

²¹² Як буде відновлюватися важка промисловість Дніпропетровська. *Там само*. 23 листопада. № 39. С. 2.

²¹³ Бандацький Ф. На коксохімічному заводі. *Там само*. 2 грудня. № 46. С. 2.

²¹⁴ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны... С. 83, 87.

імені Артема, на паровозоремонтному заводі, станції Дніпропетровськ, на заводі імені Дзержинського тощо»²¹⁵.

Проте обсяги виробленої продукції шойно відбудованої окупантами промисловості були незначними. Давалися взнаки руйнування промислових об'єктів під час оборони міста, вивезення найціннішого обладнання на схід СРСР, виведення з ладу механізмів та промислової інфраструктури під час відступу. До цього додавалися вже згадана відсутність достатньої кількості кваліфікованих робітників, відправка працездатного населення до Німеччини, небажання працювати без належної оплати праці, свідомий саботаж та диверсії з боку працівників цих підприємств.

Вельми обмежений характер промислової відбудови зафіксований у спогадах як радянських, так і німецьких мемуаристів:

*Виробнича потужність цементного заводу становила 900–1000 тонн цементу на добу. Фактично ж він давав при окупантах 80–100. А то і менше...*²¹⁶

*На Ленінському роблять шпесрівські водонапірні башти, на Петровському – залізничні стрілки. В іншому великі заводи стоять. Поки їх не збираються запускати*²¹⁷.

Не на повну потужність працював в окупації і дніпропетровський прокатний завод ім. Комінтерну, водночас щомісячно випускаючи значні обсяги промислової продукції. Підтвердження тому знаходимо в карній справі Ядвіги Адамчевської, що працювала начальником фінансового відділу головної бухгалтерії цього заводу і вже після війни була звинувачена у співробітництві з окупаційною владою²¹⁸. В обвинувачувальному вирокі зазначено:

*Бухгалтерією заводу під керівництвом Адамчевської у складі 4-х осіб, не зволікаючи жодної зайвої хвилини споживачів з німецьких військових частин, оформлювалися документи на відпуск продукції для постачання німецької армії. Приблизно на один мільйон рублів на місяць*²¹⁹.

²¹⁵ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны... С. 79.

²¹⁶ Грушовий К. С. Тоді, в сорок першому... С. 279.

²¹⁷ Украина под оккупацией, 1942–1943 годы – дневник немецкого архитектора...

²¹⁸ Справа Я. Адамчевської. Архів УСБУ у Дніпропетровській області. П.–25029. С. 1.

²¹⁹ Там само. С. 68.

В економічному житті міста активну участь брали і великі німецькі фірми. Для промислової колонізації краю німецькі підприємства, що діяли на території Райху, створювали власні філії, дочірні підприємства, брали під опіку українські виробничі потужності. За даними М. Дубика, у Дніпропетровську діяли такі німецькі фірми: Bronw, Boveri&Cie. AG, Felten&Guillaume Carlswerk Eisen und Stahl AG, Siegener Maschinenbau AG, Mannesmannrohren u Eisenhandel GmbH, Mitteldeutsche Stalwerke AG und Reichswerke AG für Berg-und Huttenbetriebe «Hermann Goring» (до останньої структури входили і найбільші заводи міста: «Дніпросталь», ім. Петровського, ім. Калініна, ДЗМО, ім. Леніна, ім. Комінтерна, ім. Карла Лібкнехта, ім. Артема)²²⁰.

До речі, з 1 листопада 1941 р. на базі колишнього держбанку розпочав свою роботу новий Територіальний банк, головою якого став Е. Наконечний²²¹. А вже влітку 1942 р. розпочалися виплати пенсій непрацездатним за віком та за станом здоров'я²²².

Важливим завданням для нової влади було налагодження комунальної інфраструктури міста. Звичайно, це було викликано не турботою про вчорашніх радянських громадян, а передусім бажанням налагодити більш-менш нормальне функціонування міського господарства для потреб, власне, окупантів. Однією з них було недопущення поширення епідемічних захворювань. Тож не випадково у структурі міської управи з 18 вересня 1941 р. розпочав функціонувати санітарно-епідеміологічний відділ, відтворений на базі відповідних структур довоєнного часу. Також діяли: дезінфекційна станція у складі 2 лікарів, 42 середніх медичних працівників і 31 особи допоміжного персоналу; малярійна станція (1 лікар, 2 середніх медпрацівники, 6 осіб молодшого персоналу) та санітарний відділ у АНД районі. Загалом на протиепідемічні заходи окупаційною адміністрацією було виділено 622 912 000 крб. Через місцеву пресу окупаційна влада оприлюднювала постанови щодо заходів у випадку виявлення

²²⁰ Дубик М. Г. Німецькі підприємства в окупованій Україні... С. 210–212.

²²¹ Дніпропетровська газета. 1941. 1 листопада. № 20.

²²² Там само. 1942. 2 серпня. № 177.

інфекційних хвороб. Утім, цілком уникнути інфекційних захворювань не вдалося. Приміром, лише за 4-й квартал 1942 р. було зареєстровано: 71 випадок висипного тифу, 179 – черевного тифу, 29 – паратифу та 51 випадок дифтериту²²³. Водночас зауважимо, що в умовах воєнного часу кількість захворювань могла бути й вищою.

Охороною здоров'я як окупантів, так і мирних мешканців Дніпропетровська опікувалася ціла низка медичних закладів. Принаймні в офіційному списку зазначається 15 лікарень, що діяли на території міста в період окупації. Звичайно, це значно менше, ніж у довоєнному обласному центрі. Проте, навіть за їх різкого скорочення, лікарняна мережа охоплювала всі райони міста. Наприклад, окрім обласної лікарні, у Дніпропетровську працювали 4-та лікарня на вулиці Шмідта, 3-я поліклініка на вулиці Комсомольській²²⁴, 2-а міська на проспекті Калініна²²⁵, дві лікарні в АНД районі, по одній у Діївці і Кайдаках²²⁶. На 1 листопада 1942 р. у місті був зареєстрований 241 лікар. Дехто з них працював у медичних закладах, а хтось надавав приватні платні медичні послуги згідно з дозволом міської управи від лютого 1942 р.²²⁷ Крім того, вже на початку жовтня 1941 р. була відновлена робота дев'яти аптек²²⁸.

Важливою подією в постраждалому від бомбардувань і артобстрілів Дніпропетровську стало відновлення 12 жовтня 1941 р. руху міського трамваю²²⁹. Оскільки підтримувати в належному стані всю трамвайну мережу було надто складно, в 1942 р. за рахунок повного демонтажу трамвайних рейок і контактного дроту на маршруті № 11 та часткового – на маршрутах № 6 та 9 було полагоджено колію і відкрито рух на трамвайних маршрутах

²²³ Моргачева В. И., Штепа А. П. Государственной санитарно-эпидемиологической службе... С. 42–43.

²²⁴ Нині – вул. Старокозацька.

²²⁵ Нині – просп. Сергія Нігояна.

²²⁶ Окупаційний режим на Дніпропетровщині в хронологічних довідках місцевих органів влади : зб. док. / авт.-упор. О. В. Касьянов і Н. В. Киструська. Дніпропетровськ : Герда, 2010. С. 334.

²²⁷ Історія міста Дніпропетровська... С. 459.

²²⁸ Вільна Україна. 1941. 9 жовтня. № 7.

²²⁹ Там само. 14 жовтня. № 9.

№№ 1, 4, 7, 8. Уже навесні 1943 р. відновлено маршрути № 3 та 5. Зазвичай трамвай у місті працював з 5-ї до 22-ї години. Директором трамвайного парку в часи окупації був Едуард Реліх. До речі, він дбав не лише про запуск та експлуатацію ввіреного йому господарства, а й про підлеглих. Е. Реліху вдавалося добиватися від окупаційної влади відтермінування для працівників трамвайної служби в часи відправки робочої сили до Німеччини²³⁰.

Однак для мирних мешканців окупованого Дніпропетровська найактуальнішим стало елементарне виживання в нових умовах. Зокрема, з перших днів «нового порядку» постала проблема відсутності питної води.

На перший план вийшла проблема видобутку води. Дніпро як джерело виключається – по ньому пливли трупи людей і тварин, сміття, а після вибуху бензосховищ на лівому березі – плівка, яку збирали ложкою, добуваючи таким чином горючу суміш для освітлення житла. Для нашого району в перші дні окупації джерелом води був басейн, який підживлювала водонапірна башта у дворі гірничого інституту. Вода в ньому віддавала затхлістю, на поверхні плавало листя, але ми її проціджували і пили. Коли вода в басейні скінчилася, почали ходити до струмка, що протікав по дну Аптекарської балки. Сотні людей розмісили на багнюку глинисті береги [...] Каламутну воду черпали кувлями, ковшами, ложками, лаялися і навіть билися за місце²³¹.

Незабаром водопостачання відновилося. Згідно зі щоденником М. Мошкова, це відбулося 18 вересня, тобто через три тижні після початку окупації²³². Проте воду, принаймні ще деякий час, все-таки подавали з перебоями²³³.

На превеликий жаль, на цьому побутові негаразди і незручності для дніпропетровців не вичерпалися. Головною ж проблемою невдовзі після початку окупації став голод.

Попри окремі думки²³⁴ щодо свідомої інспірації голоду в окупованих містах східної України (до речі, це питання ще потребує детальнішого

²³⁰ Науменко І. М. З вершини століття : короткий нарис історії будівництва і розвитку електричного транспорту міста Дніпропетровськ. Дніпропетровськ : Пороги, 1997. С. 88.

²³¹ Ковалева І. Жизнь, проведенная в могиле... С. 36.

²³² Мошков Н. Дневник... Арк. 307.

²³³ Там само. Арк. 310.

²³⁴ Голод. *Енциклопедія українознавства*. Т. 2. Перев. в Україні. Львів, 1993. С. 406.

вивчення), видається ймовірнішим, що з крахом бліцкригу окупанти просто не змогли забезпечити продовольством населення. Та й великого бажання швидкого вирішення цього нагального для містян питання в адміністрації теж не було. Тим паче, що на території самої Німеччини були труднощі з постачанням продовольства. Про свою байдужість до проблем виживання місцевого населення окупанти висловлювались досить відверто. Промовистою є одна з розмов М. Мошкова з німецьким офіцером:

Говорив з німецьким офіцером з приводу поведінки німецького командування, вивозу худоби до Німеччини і т.д. Він пояснив мені: «Повинна існувати або Німеччина, або Англія. Середина не може бути. Тому ми, німці, ні з ким не будемо рахуватися, хто буде заважати нам. Майбутня зима і особливо весна будуть важкими. У Німеччині знову раціон зменшений, а бомбардування наших міст тривають»²³⁵.

Попри таку відверто жорстоку позицію нацистів, є згадки про те, що дефіцит продовольства викликав занепокоєння і в них самих. Звісно, не з гуманних почуттів, а, скоріше, зі страху перед голодним бунтом. В одному з гітлерівських документів зазначалося:

Під час переговорів з управлінням господарської інспекції «Південь» командир 444-ї команди охоронної поліції був поінформований, що для забезпечення Дніпропетровська продовольством ніяких дій не здійснено, а тому можливі заворушення. Виходячи із сказаного, йому рекомендовано посилити охорону, а в разі необхідності здійснити евакуацію всього міста²³⁶.

Водночас існують свідчення, що принаймні на початку окупації, у жовтні 1941 р., відбувалась масова видача хліба (щоправда, низької якості): «Останні два дні видають хліб чорно-синього кольору. Він, кажуть, випечений із горілої пшениці»²³⁷. Подібні ініціативи налагодити систему постачання містян хлібом переважно йшли від міської управи. Зокрема, на початку жовтня 1941 р. міський голова П. Соколовський підписав документ, в якому пропонувалося: «Торговому відділу розгорнути відповідну мережу, а промислового відділу організувати випічку хліба приблизно до 50 тонн на добу». При цьому встановлювалися такі норми споживання хліба:

²³⁵ Мошков Н. Дневник... Арк. 335–336.

²³⁶ Історія міста Дніпропетровська... С. 457.

²³⁷ Мошков Н. Дневник... Арк. 324–325.

[...] для робітників на важких роботах — 700 гр., членів їх сімей — 300 гр., робітників на середніх роботах — 500 гр., членів їх сімей — 300 гр., євреїв, які працюють на будь-яких роботах — 300 гр., членів їх сімей — 200 гр., євреїв непрацюючих і для членів їх сімей — 200 гр.²³⁸

Вочевидь, подібні розрахунки були все-таки непоганими, але нездійсненими планами місцевої адміністрації. Адже, згідно з офіційними даними за листопад 1941 р., реальні норми відпуску харчів були значно нижчими; до того ж на практиці ще й не завжди дотримувались навіть цих мізерних показників²³⁹. Окрім осіб, які під час окупації працювали на різних роботах, отримуючи зарплатню й одночасно продуктові картки, було дуже багато тих, хто змушений самотужки турбуватися про виживання. Між іншим, навіть обсяг продуктів, який отримували задіяні на роботах дніпропетровці, дозволяв хіба що підтримувати власне напівголодне існування. У записці до матеріюнак, який працював на заводі «М'ясомолмаш», прохав її: «Головне, привези побільше хліба і їжі, тому що робота дуже важка. Тут нам дають 150–200 грамів цвілого хліба і “баланду”». А внизу приписка: «Матусю, ну чому ти приносиш так мало хліба! Я тут голодую цілий день»²⁴⁰.

Незважаючи на те, що працездатне населення було охоплене трудовою повинністю і отримувало зарплатню та продуктові картки, це жодним чином не могло задовільнити всіх потреб у харчуванні:

Загалом на отриману заробітну плату робітники не мали змоги прогодувати себе і свою родину, не кажучи вже про підтримання нормального фізичного стану. Ціни на продукти харчування були зависокими, а кількість, якість і калорійність їжі, яку мало змогу придбати населення, — надто низькою²⁴¹.

Альтернативним джерелом придбання продуктів міг бути ринок. Він існував, але «вільною» (в міру дозволеного) його діяльність можна було назвати лише протягом початкового періоду окупації. 1 жовтня 1941 р.

²³⁸ Розпорядження про постачання продуктами. ДАДО. Ф. 2276. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 41.

²³⁹ Історія міста Дніпропетровська... С. 457.

²⁴⁰ Пуппо И. Эрстз блюм эн ин мзи (Первые цветы в мае). Невыдуманные истории. Днепрпетровск : УкО ИМА-пресс, 1995. С. 16–17.

²⁴¹ Дубик М. Г. Німецькі підприємства в окупованій Україні... С. 71.

друкований орган обласної та міської Дніпропетровських управ газета «Вільна Україна» сповіщала про те, що:

*На базарах міста відкрито 2 крамниці і 7 лотків. Продається картопля, помідори, капуста, буряки, цибуля тощо. В привозі є молоко та живі кури*²⁴².

Через три тижні директор Троїцького ринку Ф. Зайцев на сторінках газети ділився подальшими амбітними планами:

*Найближчим часом, після закінчення польових робіт, ми чекаємо широкого привозу великої кількості різноманітних харчових продуктів. Для цього зараз ремонтуються лотки, приводяться до порядку місця торгівлі*²⁴³.

З часом приватновласницька ейфорія, як і сподівання містян на харчове забезпечення, вщухла. Харчі стали дефіцитом, і розпочався період жорсткого нормування. З'явилася низка обмежувальних документів місцевої адміністрації, згідно з якими, продаж харчів мав напівлегальний характер. Зокрема, 8 листопада 1941 р., посилаючись на лист фельдкомендатури, Дніпропетровська міська управа оприлюднила наказ: «торгівлю та обмін сільськогосподарськими продуктами у м. Дніпропетровську й з селами заборонити для громадянського населення як незаконну»²⁴⁴. Продукти обміну мали підлягати конфіскації і передаватися допоміжній поліції. До слова: німці недаремно зберегли колгоспну систему, яка повинна була виконувати функцію централізованого постачання харчів, щоправда вже не радянській, а новій, окупаційній владі. Звісно, у такому разі вони й думки не припускали про відтік харчів на вільний ринок. 11 лютого 1942 р., практично після піврічного перебування під нацистською окупацією, М. Мошков занотує до щоденника:

*[...] усі згадують, на що сподівалися при вступі німців, і що виявилось в дійсності. Тепер нам смішно, але тоді цілком серйозно казали, що будинки повертають, а Мецгер*²⁴⁵ *вже відкриває свою ковбасну. [...]*

²⁴² Вільна Україна. 1941. 1 жовтня. № 4.

²⁴³ Зайцев Ф. На Троїцькому базарі. Дніпропетровська газета. 1941. 23 жовтня. № 13. С. 2.

²⁴⁴ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны... С. 132.

²⁴⁵ «Мецгер» – йдеться про електричну ковбасну фабрику та гастрономічні крамниці родини Мецгерів. Працювали в Катеринославі з кінця XIX ст.

*Тепер ми бачимо, що все залишається по-старому: будинки поки що не повертають, кооперація повністю вмерла, німці абсолютно нічого не привозять, а колгоспи залишаються в тому самому вигляді, в якому вони були раніше*²⁴⁶.

Дійсно, очікування виявилися марними. Усі ці заходи призводили до дефіциту харчів і стрімкого зростання цін. Приміром, у листопаді 1941 р. капуста коштувала 30 крб. за качан, третина невеликого гарбуза – 12–15 крб., коробка сірників – 10 крб., літр молока – 25 крб. До того ж усе це «виривалося із рук»²⁴⁷.

У таких надто складних умовах усіляких заборон міської управи, коли населення опинилося ледь не на межі виживання, з'явилася альтернатива традиційному ринку – натуральний обмін:

*Головним джерелом надходження продуктів стали походи до згорілого елеватору, за залишками зерна, що пропахло димом, а також обмінні операції із заповзятливими селянами приміських сіл, які кинулися в місто за швейними машинками, постільною білизною, килимами та іншим домашнім начинням*²⁴⁸.

Водночас нерідким явищем тодішньої буденності стали постійні походи до навколишніх сіл містян, які заради придбання продуктів намагалися промінати їх, приміром, на одяг та інші домашні речі:

*[...] у глибинці, куди з настанням зими потягнулися містяни, озброєні санчатами з вантажем домашнього скарбу для обміну, мешканці ще зберегли властиві українським селянам привітність і совісність, що виявлялися в наданні ночівлі та їжі, а також у рівноцінному (в поняттях того часу) обміні*²⁴⁹.

Складні реалії життя в окупації часто штовхали містян до практики натурального обміну з військовослужбовцями. Від останніх дніпропетровці отримували «коробочки із засобами від паразитів, які дуже цінувалися у місцевих мешканців, ліхтарики й інше військове спорядження», а солдати та офіцери (насамперед, згадувалися італійці) отримували харч²⁵⁰. Якщо для

²⁴⁶ Мошков Н. Дневник... Арк. 332.

²⁴⁷ Там само.

²⁴⁸ Ковалева І. Жизнь, проведенная в могиле... С. 37.

²⁴⁹ Там само.

²⁵⁰ Там само.

мешканців окупованих територій ці ринкові обладнання ставали подеколи чи не єдиним засобом виживання, то для окупантів були черговим засобом збагачення. Останнє навіть викликало занепокоєння у вищих нацистських адміністраторів. У повідомленні про становище в Україні (складене в результаті перлюстрації листів німецьких службовців) зазначалось, що метою обміну «є спекуляція і заробляння грошей». Цікава і характеристика економічної ситуації, зроблена в одному з таких листів:

Обмінна торгівля і спекуляція знаходиться в повному розквіті, і те, що раніше робили євреї, в значно більш досконалішій формі робиться сьогодні «арійцями»²⁵¹.

У цьому ж офіційному документі повідомлялося, що «з України корупція поширюється на рейх». Існують згадки про те, що спекулятивними операціями активно займалися і службовці дніпропетровського відділення організації Тодта:

Важливою стороною їхньої «діяльності» була спекуляція продуктами харчування, які вони обмінювали на цінності, що вивозилися за кордон»²⁵².

З настанням холодів перед містянами постало чергове випробування — проблема опалення. Осінь та зима 1941—1942 рр. видались навдивовижу суворими. М. Мошков зафіксував у щоденнику, що з 7 жовтня 1941 р. почалося різке похолодання, в середині листопада температура опустилася до -12°C , а на початку грудня було: «вже -18°C . Таких морозів у ці дні я не пам'ятаю»²⁵³. У січні 1942 р. позначка термометра взагалі показувала від -26 до -29°C ²⁵⁴. Централізована система опалення практично не діяла, відтак населенню потрібно було виходити з ситуації самотужки. До речі, тут наразі згодився досвід громадянської війни — у будинках з'явилися печі-«буржуйки». Найчастіше як паливо використовували деревину будь-якого походження. Недаремно наприкінці листопада 1941 р. на сторінках місцевої преси з'явилася невеличка замітка із фразою: «Розбирання парканів,

лавок, дрібних будівель тощо на паливо стало поширюватися в зв'язку з холодами»²⁵⁵. Судячи з офіційних повідомлень того часу, доведені холодами до відчаю містяни зайнялись вирубкою дерев у парках та скверах; як паливо також використовували дерев'яне паркове обладнання. Штраф за такі самовільні вирубки сягав 500—1000 крб.²⁵⁶

Та й із самоопалюванням нерідко у людей також виникали проблеми. По-перше, міська управа подібну практику забороняла, але в реальності змушена була констатувати негативну тенденцію її поширення. Наприклад, у «Дніпропетровській газеті» повідомлялося, що «Димові труби для опалення житлових приміщень виводять у вікна всупереч забороні. Такі труби можна побачити навіть на Проспекті [йдеться про нинішній просп. Дмитра Яворницького — авт.]»²⁵⁷. По-друге, вже в середині листопада 1941 р. вийшло розпорядження про конфіскацію запасів вугілля та про заборону торгівлі ним²⁵⁸. Відсутність паливного матеріалу змушувала міську управу шукати різні шляхи вирішення цієї проблеми, ухвалювати рішення, подекуди вельми оригінальні. Зокрема, у місцевій адміністрації виникли плани підйому барж з паливно-мастильним матеріалом, які було затоплено у Дніпрі під час відступу радянських військ. Тому, хто міг вказати точне місцезнаходження цих барж, була навіть обіцяна винагорода²⁵⁹.

Окрім того, що нова влада не могла ефективно вирішити питання забезпечення мешканців Дніпропетровська опаленням у доволі сувору зиму, люди були змушені віддавати теплі речі окупантам. Згідно з розпорядженням німецького військового командування кінця 1941 р., яке було погоджено з цивільними органами, міська управа видала постанову про здачу населенням міста теплих речей для потреб Вермахту. Кожні 100 мешканців повинні були здати по одиниці: кожухів, кожущків, шапок

²⁵¹ Ветров І. Г. «Фінансова війна» третього рейху на окупованій території України в 1941—1944 рр. *Український історичний журнал*. 1995. № 3. С. 99.

²⁵² Студенти, преподаватели, сотрудники института на фронтах Великой Отечественной войны...

²⁵³ Мошков Н. Дневник... Арк. 323, 332, 337.

²⁵⁴ Там само. Арк. 353.

²⁵⁵ Дніпропетровська газета. 1941. 19 листопада. № 35.

²⁵⁶ Там само. 1942. 12 січня. № 12. С. 2.

²⁵⁷ Там само. 1941. 20 листопада. № 36.

²⁵⁸ Днепропетровск глазами очевидцев: 1929—1942 / сост., авт. предисл. и коммент. Г. И. Гуляев, Н. Д. Бусыгина. Днепропетровск : Свідлер А. Л., 2012. С. 112.

²⁵⁹ Дніпропетровська газета. 1942. 8 січня. № 6. С. 2.

хутряних, жилетів хутряних, тужурок ватних, штанів ватних, кашне або шарфів, пару теплих рукавиць та пару валянок або бурок. Слід зазначити, що за здані речі була обіцяна навіть деяка платня.

Пункт здачі теплих речей встановлювався у будинку № 59 на розі вулиць Широкої та Виконкомівської²⁶⁰. Відповідальність за їх збирання покладалася на управителів будинків і домовласників. Крайнім терміном здачі встановлювалося 5 січня 1942 р. Пункт 8 наголошував на заходах покарання в разі порушення постанови:

*Особи, що зловмисно будуть ховати та вивозити з міста зазначені речі, будуть оштрафовані в 1000 крб., а в злочинних ставленнях до цього будуть суворо покарані за законами військового часу*²⁶¹.

Як бачимо, розмір штрафу був доволі значним. «Тепла» кампанія, якщо судити з офіційної інформації, розпочалася досить жваво. Однак у зазначений термін, до 5 січня, зі збором речей впоратись не вдалося. Утім, задля наснаги містян щодо виконання зазначеного розпорядження випуски «Дніпропетровської газети» раптово замайоріли статтями, де описувався ентузіазм дніпропетровців у здачі теплих речей. Наприклад, у газетних репортажах йшлося про наступне:

*24 роки [...] терпіли ми більшовицьку кріпачину. [...] Але прийшов час визволення, час відродження. І тому ми не повинні лишатись осторонь цієї війни. Наш обов'язок — усіляко допомагати Німецькій Армії. Я даю в фонд допомоги кожух і хутряну шапку*²⁶².

*Є чимало випадків, коли громадяни міста перевиконують норми збору теплої одягу. Як і в попередні дні, багато людей відмовляються від належної їм за речі плати*²⁶³.

У підсумку, незважаючи на всі заклики та погрози, як і слід було очікувати, ця «благодійна» акція провалилася. Судячи з оприлюдненого у «Дніпропетровській газеті» наказу міської управи від 12 січня 1942 р.,

[...] велика частина будинкоуправ і населення міста не виконали обіцянку комітету сприяння перед німецьким командуванням і не здали

²⁶⁰ Нині – перетин просп. Дмитра Яворницького та Катеринославського бульвару.

²⁶¹ Дніпропетровська газета. 1942. 3 січня. № 2. С. 2.

²⁶² Теслярук М. У жильців одного будинку. Там само. 7 січня. № 5. С. 2.

²⁶³ Денисенко Д. Тисячі кожухів, валянок, шапок. Там само.

*теплих речей в потрібній кількості, а також цим вчинком не закріпили уявлення про вдячність населення німецькій армії*²⁶⁴.

Ті ж, хто «відчував» хоч трохи вдячності, воліли віддати на потребу Вермахту менш потрібні для власного вжитку речі:

*Здача старих кашне, рукавиць та шапок-ушанок жодним чином не може рахуватись як виконання потрібної норми, покладеної на населення кожухів, кожухів, дох, валянок, шапок-ушанок, теплих рукавиць, фуфайок, штанів та жилеток, які поступають в обмеженій кількості*²⁶⁵.

Врешті-решт, наприкінці січня 1942 р., із відставанням від офіційно визначених термінів, міська управа відзвітувала про виконання плану приблизно на 90%²⁶⁶. Судячи з відповідних наказів, вирішити проблему вдалося завдяки лише репресивним заходам та конфіскаціям особистого майна.

Українським мешканцям міста стало вивезення робочої сили до Німеччини. У СРСР щодо цього вельми поширеного на окупованих територіях явища найчастіше використовувався термін «примусове вивезення». Насправді, на початку окупації виїзд не мав тотального організованого характеру і передбачав добровільність. До цього людей найперше штовхала відсутність роботи і, відповідно, засобів до існування. До того ж німецька пропаганда повсюдно малювала райдужні перспективи життя і роботи у Райху. Проводились пересувні агітаційні виставки, друкувались кольорові плакати, брошури, газети, листівки. «Повсюди вивісили оголошення – запрошували молодь їхати до Німеччини, обіцяли їй роботу, і навчання, і все таке інше. І звичайно, люди з голоду, рятуючись, стали їхати. Мало чи багато поїхало, я не знаю», – згадувала Надія Слесарева (Вікторівська)²⁶⁷.

Потенційним трудовим мігрантам у Німеччині обіцяли гарну заробітну платню, безкоштовне житло й медичне обслуговування, можливість першими отримати наділ, коли почнеться розпаювання колгоспних земель. Однею із найпривабливіших принад була можливість підвищити власну

²⁶⁴ Дніпропетровська газета. 1942. 14 січня. № 11. С. 2.

²⁶⁵ Там само.

²⁶⁶ Там само. 22 січня. № 18. С. 2.

²⁶⁷ Вижила завдяки добрим людям...

професійну кваліфікацію та побачити Німеччину²⁶⁸. Ось як стимулював до виїзду в надрукованому у «Дніпропетровській газеті» 20 серпня 1943 р. зверненні «До молоді 1926—1927 рр. народження» голова управи П. Соколовський:

Досвідчені керівники зроблять з вас гарних фахівців. В Німеччині ви ознайомитесь з європейською культурою і після закінчення необхідного строку вашої роботи повернетесь на свою Батьківщину міцні тілом і духом, де і будете працювати як фахівці і творити нове життя²⁶⁹.

До того ж окупанти подавали це як акт благодіяння для населення. У преамбулі одного з перших (якщо не першому) звернень до мешканців Дніпропетровська щодо роботи в Німеччині йшлося:

Одступаючи більшовики безглуздо знищували міста Вашої праці. [...] На своїх зруйнованих підприємствах Ви не можете знайти собі праці, і питання про харчування грізно стоїть перед Вами. Але Великонімецька Держава не хоче залишити Вас та Ваші родини без праці, у нужді, а тому вона дає Вам можливість працювати у Великонімецькій Державі...²⁷⁰

Про наявність добровольців на початку цієї кампанії свідчать матеріали радянського підпілля. Зокрема, у преамбулі листівки підпільного Дніпропетровського обкому КП(б)У (жовтень 1942 р.) йдеться про «не одну сотню тисяч» української молоді, яка «довірилась брехням та провокаціям фашистів» і згодом загинула у «фашистському рабстві»²⁷¹.

Існують документи, які свідчать, що ставлення до оstarбайтерів-добровольців було іншим, ніж до примусово вивезених до Німеччини робітників. Зафіксовано факти надання матеріальної допомоги родинам тих дніпропетровців, хто виїхав добровільно. Наприклад,

[...] є відомості про те, що громадянка Федорова Н. 12 вересня 1942 р. отримала 130 крб. за серпень за чоловіка Федорова Івана, який виїхав до Німеччини в березні 1942 р.²⁷²

²⁶⁸ Беркгоф К. Жнива розпачу... С. 257–258.

²⁶⁹ Звитяга. Жертвоність. Подвиг... С. 37.

²⁷⁰ Дніпропетровська газета. 1942. 13 січня. № 10. С. 2.

²⁷¹ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны... С. 149.

²⁷² Немец Р. Ф., Яценко Н. В. К вопросу об истории угона советских граждан на работы в Германию в 1941–1943 гг. *Спадщина* : зб. ст. Дніпропетровськ : Арт-прес, 1999. С. 167.

Мотивація добровольців була багатоаспектною. Хтось відправлявся підтримати Німеччину з політичних причин, допомогти власною працею боротьбі з більшовизмом. Для фольксдойче²⁷³ це було повернення на історичну батьківщину. Частина добровольців хотіла набути або вдосконалити фахові знання. Природним було бажання побачити «цивілізовану» Європу; не варто нехтувати й впливом обставин, за яких жили ці люди — війна, голод та відсутність перспектив на батьківщині. Дехто й справді отримував «краще життя» в Німеччині. Офіційні радянські документи фіксують доволі позитивні відгуки про життя в «рабстві»:

У відповідній записці лектора [працював на приймально-розподільчих пунктах для репатріантів — авт.] до відділу пропаганди і агітації обком партії від 10 вересня 1945 р. повідомлялося, що серед репатріантів «є випадки вихваляння німецької культури, побуту, звичаїв...»²⁷⁴

У всякому разі все залежало від особистого досвіду. Водночас ставлення до іноземних робітників, вихідців із СРСР, на відміну від представників інших, завойованих гітлерівцями держав, було зазвичай гіршим — як до людей нижчого гатунку.

Варто додати, що кількість добровольців для постійно зростаючих потреб німецького господарства воєнного часу була мізерною. Суттєве скорочення кількості тих, хто бажав виїхати на роботу до Німеччини, можна проілюструвати на прикладі генерального округу «Київ». Зокрема, якщо в червні 1942 р. знайшлося 4030 охочих, то незабаром їхня кількість зменшилася до 425²⁷⁵. За свідченням організатора «іноземного робочого легіону» гауляйтера Ф. Заукеля, «...з 5 мільйонів іноземної робочої сили, що прибули в Німеччину, не знайдеться 200 000 добровольців»²⁷⁶. У Дніпропетровську на роботу в Німеччині в січні 1942 р. добровільно зголосилося 800 осіб. Пізніше їхня кількість істотно зменшилася.

²⁷³ Фольксдойче — загальна назва «етнічних німців», які, на відміну від «райхсдойче», мешкали за межами Німеччини. У період Третього Райху фольксдойче мали окремий правовий статус.

²⁷⁴ Немец Р. Ф., Яценко Н. В. К вопросу об истории угона советских граждан... С. 172.

²⁷⁵ Київ: війна, влада, суспільство... С. 260.

²⁷⁶ Ткаченко В. Г. Становище оstarбайтерів в Німеччині. (За матеріалами Державного архіву Запорізької області). *Спадщина* : зб. ст. Дніпропетровськ : Арт-прес, 1999. С. 181.

Дефіцит робочих рук у Райху окупанти почали задовольняти у примусовому порядку. На певні адміністративні одиниці покладалися обов'язки виконання планів з відправки робітників. Згідно з розпорядженням штатдкомісара Р. Клостермана від 28 травня 1942 р., із фрунзенської дільниці (селище Фрунзе, м. Дніпропетровськ²⁷⁷) протягом двох днів травня потрібно було відправити 200 робітників чоловічої та жіночої статі, а протягом червня – ще 600 робітників трьома групами. Причому на добровільність штатдкомісар, вочевидь, не розраховував. Наприкінці документа зазначається, що «якщо при цьому потрібні будуть насильницькі заходи, то зв'яжіться з V(5) районом поліції»²⁷⁸. Справді, відправку молоді для роботи в Німеччині гарантували, передусім, насильницькі заходи. За повідомленням Радінформбюро від 31 липня 1942 р., на початку того ж місяця за відмову їхати до Німеччини було страчено 150 робітників паровозних майстерень міста²⁷⁹. Хоча, зазвичай, покарання для тих, хто хотів уникнути вивозу до Німеччини було легшим. Зокрема, в одному з наказів штатдкомісара (2 вересня 1943 р.) йшлося:

Оскільки погрози тюремного ув'язнення [зважимо на дату, 2 вересня 1943 р., менше двох місяців до звільнення – авт.] досить сильно не вплинули, то я дав розпорядження, щоб в усіх сім'ях, члени яких, народження 1926 р., будуть ухилятися від другого транспортування, конфіскувати весь мертвий та живий інвентар, доки зобов'язані не підкоряться закону трудової повинності. У випадку неявки призваного члена сім'ї, майно переходить у власність держави»²⁸⁰.

Виконання плану часто досягалось за рахунок облав, які проводили в людних місцях. Одним із таких, приміром, був центральний ринок «Озерка»:

Туди із села привозили щось вимінати, і ми також туди ходили щось роздобути. Німці приїжджали вантажівками, оточували базар зі всіх сторін. Хто їм був потрібен, особливо молодь – забирали. Ми з тіткою

²⁷⁷ Нині – район довкола просп. Івана Мазепи.

²⁷⁸ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны... С. 143.

²⁷⁹ Там само. С. 146.

²⁸⁰ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... С. 227.

їм були не потрібні, нас випускали. А пізніше стали брати і старших. Так і тривали ці облави. Люди боялись, але все одно ходили»²⁸¹.

За радянськими офіційними даними, на роботу до Німеччини з Дніпропетровська було відправлено 75 тис. містян²⁸².

Якщо не враховувати руйнувань під час бойових дій, міська інфраструктура не зазнала значних змін. На початку окупації навіть зберігалися попередні назви вулиць. Принаймні, про це свідчить німецька карта міста, видана в листопаді 1941 р.²⁸³ На ній можна побачити вулиці Ленінську²⁸⁴, Кагановича²⁸⁵ тощо. Бажання перейменувати радянські топоніми на до-революційні назви знаходимо на шпальтах «Дніпропетровської газети»²⁸⁶. Автор під псевдонімом «Подорожній» наприкінці листопада 1941 р. навіть закликав змінити назву міста:

[...] найкраще нашому місту зберегти географічну назву «Дніпрослав» і пишатися чесно іменуватися славетною і головною рікою України Дніпра-Слауті. [...] Треба також зауважити, що нова назва міста вдало відіб'ється на технічних і ділових зносинах, бо початок слова залишається попередній, а це особливо важливо, наприклад, для поштових операцій»²⁸⁷.

Процес перейменування міських топонімів розпочався пізніше, коли фронт відкотився далі на схід і військові завдання поступались місцем завданням цивільного управління. Лише наприкінці жовтня 1941 р. стару назву «Воскресенівська» було повернуто вулиці Леніна²⁸⁸. У постанові міської управи № 50 від 31 грудня 1941 р. наводяться нові адреси, зокрема центральний проспект міста названо вулицею Широкою (Брайтештрассе)²⁸⁹.

²⁸¹ Вижила завдяки добрим людям...

²⁸² Великая Отечественная война 1941–1945 : энцикл. / гл. ред. М. М. Козлов. Москва : Советская энциклопедия, 1985. С. 245.

²⁸³ Stadtplan von Dnjepropetrowsk. StandvomJahr 1941.

²⁸⁴ Нині – вул. Воскресенська.

²⁸⁵ Нині – вул. Кропивницького.

²⁸⁶ Н. О. Про назву вулиць. *Дніпропетровська газета*. 1941. 23 листопада. № 39.

²⁸⁷ «Подорожній». Як назвати наше місто. *Там само*. 21 листопада. № 37.

²⁸⁸ Там само. 28 жовтня. № 16.

²⁸⁹ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны... С. 133.

Проте, схоже, до всіх більшовицьких назв «руки не дійшли»; наприклад, поруч із уже перейменованим проспектом Карла Маркса продовжувала існувати вулиця Плеханівська²⁹⁰. Дещо прискіпливіше за перейменування взялися пізніше, у липні 1942 р. Тоді «Дніпропетровська газета» сповістила, що міська управа провадила «підготовчі роботи» з перейменування вулиць²⁹¹. На сторінках газети також неодноразово порушувалося питання про демонтаж меморіальних дошок, пов'язаних із попереднім режимом, щоправда, у підсумку воно завершилося безрезультатно. Про це спочатку писали в середині листопада 1941 р.,²⁹² потім повернулися до висвітлення у грудні 1941 р., але «дошки ці залишилися й досі. Здається час їх зняти»²⁹³.

Окрім внесення змін у топоніміку міста, окупаційна влада планувала масштабне відселення мешканців нагірної частини Дніпропетровська і створення на цьому місці німецького району для фольксдойче та райхсдойче. У вересні 1942 р. задля цього навіть була проведена відповідна спільна нарада за участю представників німецької та місцевої адміністрації. Планувалося, що на території між сучасним проспектом Дмитра Яворницького (правий бік) і вулицею Шевченка всі місцеві мешканці будуть виселені. Вже було визначено потребу переселення 13 тис. осіб, на що відводився термін у 4 тижні²⁹⁴. Утім, через воєнні дії цей проект нацисти так і не встигли реалізувати повною мірою.

Практично з перших тижнів окупації у Дніпропетровську відбувався процес відродження громадсько-політичного життя. Пов'язана ця активність була, передусім, із представниками українського національного руху. Спочатку наприкінці вересня 1941 р. було заявлено про створення, а з часом і відкрито Український Національний Клуб. Він знаходився на вулиці Леніна, 10 у приміщенні колишнього будинку Червоної армії. На думку ініціаторів його створення, клуб «повинен стати об'єднанням

українців для проведення культурно-освітньої роботи серед міського населення». У ньому організувались численні гуртки: драматичний, співочий, бандуристів, літературний та ін.²⁹⁵ Скільки часу пропрацював заклад у престижному приміщенні в центрі міста – невідомо. Проте згодом у цій будівлі розмішувалася німецька контррозвідувальна організація²⁹⁶.

Саме під дахом Українського клубу розпочала свою діяльність «Просвіта». Її швидкому організаційному оформленню сприяло те, що навіть після 20-річної перерви в роботі це об'єднання зберігало авторитет у певній частині населення міста. Не менш важливим також було те, що уціліли поодинокі освітянські кадри навіть із дореволюційним стажем. Зокрема, комітет по створенню статутів українських клубів очолював освітянин Іван Сокіл, активний член «Просвіти» початку ХХ ст.²⁹⁷ Стати членом цієї організації було непросто: претендент повинен був мати двох поручителів зі складу дійсних членів. Водночас, незважаючи на суворі вимоги щодо членства, дніпропетровська «Просвіта» нараховувала 170 членів²⁹⁸.

Упродовж окупаційного періоду також у місті діяв Всеукраїнський комітет допомоги. Комітет опікувався сиротами, багатодітними родинами, військовополоненими, інвалідами та всіма тими, хто постраждав від комуністичної влади. Оскільки практична робота цієї організації залежала від матеріально-технічних засобів, що знаходилися виключно під контролем окупантів, то й у своїй діяльності вона була аполітичною та займалася виключно благодійністю. Через цю обставину допомоговим структурам в окупації успішно вдавалось уникати нацистських репресій²⁹⁹. Оскільки німці не змогли налагодити більш-менш нормальне постачання продовольства, товарів першого вжитку, палива тощо, тому, де могли,

²⁹⁵ Вільна Україна. 1941. 27 вересня. № 3.

²⁹⁶ Чекістське досє окупованої України... С. 457.

²⁹⁷ Чабан М. П. Діячі Січеславської «Просвіти» (1905–1921) : біобібліографічний словник : близько 670 імен. Дніпропетровськ : ІМА-прес, 2002. С. 414–415.

²⁹⁸ Шахрайчук І. Знищення духовно-культурних багатств Дніпропетровщини в період Великої Вітчизняної війни (1941–1945). *Придніпров'я : історико-краєзнавчі дослідження*. Вип. 12. Дніпропетровськ, 2014. С. 165–166.

²⁹⁹ Там само. С. 167.

²⁹⁰ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны... С. 133.

²⁹¹ Дніпропетровська газета. 1942. 29 серпня. № 190.

²⁹² Там само. 1941. 16 листопада. № 33.

²⁹³ Там само. 11 грудня. № 54.

²⁹⁴ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны... С. 147.

радо перекладали ці завдання на місцеві благодійні організації. Кількість людей, втягнутих у цю мережу, була значною. Дослідник М. Чабан вказує, що в комітет самопомоги лише селища ім. Карла Маркса входило 1500 осіб³⁰⁰. У місті також розвивалася мережа різноманітних кооперативних товариств і кас взаємодопомоги³⁰¹.

На тлі певної стабілізації ситуації в окупованому Дніпропетровську відбувалося поживлення політичного життя. З українських політичних сил на теренах Дніпропетровщини найактивніше діяли організації, створені похідними групами ОУН(б). Спочатку, хоча й короткотерміново, їх діяльність була легальною, потім – підпільною³⁰². Натомість відомі спроби відновлення в місті діяльності й інших політичних сил. За даними І. Шахрайчука, були спроби реанімувати Українську мужицьку партію, яка виникла ще в 1920 р.; також була створена Еволюційна партія соціальних реформ. Американський дослідник Дж. Армстронг зазначав, що в місті також діяли структури російської політичної сили – Національного Союзу Нового Покоління³⁰³ (попередника Народно-трудового союзу). У вересні 1941 р. в окупованому Дніпропетровську представниками національно орієнтованої інтелігенції на чолі з професорами Розгіним, Андрієвським та Олейніченком зніщувалося питання щодо створення Української націонал-соціалістичної партії, «яка б забезпечувала консолідацію сил українського народу і створення “самостійної України”»³⁰⁴. Однак жодне зі згаданих політичних утворень будь-якої практичної діяльності не провадило. Більш того, в аналітичному звіті (1950 р.), складеному дніпропетровськими працівниками держбезпеки, вказувалося, що вже на початку окупації до місцевої національно орієнтованої інтелігенції було доведено інформацію про заборону нацистів створювати самостійні політичні партії³⁰⁵.

³⁰⁰ Чабан М. П. Діячі Січеславської «Просвіти»... С. 416.

³⁰¹ Шахрайчук І. Знищення духовно-культурних багатств Дніпропетровщини... С. 463.

³⁰² Слободянюк М. А., Шахрайчук І. А. Рух опору на Дніпропетровщині... С. 195–220.

³⁰³ Шахрайчук І. Знищення духовно-культурних багатств Дніпропетровщини... С. 167.

³⁰⁴ Чекістське досьє окупованої України... С. 461.

³⁰⁵ Там само. С. 461–462.

Звичайно, під час масштабних воєнних дій чи в період окупації культурні запити містян відступили на периферію життєвих потреб людини, проте цілком не зникли. Політика нацистів у духовно-культурній царині мала неоднозначний характер. Насамперед варто відзначити той факт, що мешканці окупованого міста були позбавлені альтернативних джерел інформації. Ще 24 жовтня 1941 р. у місті було поширено постанову Дніпропетровської міської управи, де, згідно з розпорядженням ортскомендатури, населенню Дніпропетровська наказувалося протягом п'яти днів здати всі наявні радіоприймачі. Ті, хто не виконував дане розпорядження, прирівнювалися до шпигунів і підлягали покаранню «за законом воєнного часу»³⁰⁶.

На початку листопада 1941 р. відбулося відновлення радіоточок правобережної частини міста (трохи пізніше це станеться і в АНД районі). Проте переважна більшість передач транслювалася військовим радіопередавачем «Густав» німецькою мовою і лише частина ефірного часу відводилася новинам українською, а інформація для місцевого населення була спеціально відфільтрованою³⁰⁷.

Окрім радіо, гітлерівська пропаганда мала й інші форми, види та засоби. Одними із найбільш вживаних і дієвих були випуск наочного агітаційного матеріалу (плакати, листівки тощо) та друк офіційних розпоряджень органів влади. У Дніпропетровську менше ніж за місяць після початку окупації, 20 вересня 1941 р., вийшов друком перший номер обласної газети «Вільна Україна»³⁰⁸. На думку сучасної української дослідниці К. Долгорученко, характер газети був відверто націоналістичний:

Спочатку зміст пропаганди нацистів та українських націоналістів частково збігались. Зокрема, спільним було декларування встановлення так званого «нового порядку» і відповідних змін у політичному і соціальному житті. [...] Однак, недивлячись на те, що часопис «Вільна Україна» друкував обов'язкові привітання Гітлеру, націоналісти постійно підкреслювали, що українці – пануюча нація

³⁰⁶ Звитяга. Жертовність. Подвиг... С. 16.

³⁰⁷ Дніпропетровська газета. 1941. 6 листопада. № 24.

³⁰⁸ Редакція газети знаходилася у центральній частині міста, спочатку на вул. Крутогірна, 19, а потім її перенесли на вул. Широку, 88 (див.: Дніпропетровська газета. 1942. 17 липня. № 172).

на своїй землі. Легальний час функціонування оунівського часопису характеризувався як самостійницький україноцентричний. На логотипі газети неодмінно були присутні зображення тризуба та гасло «Слава Україні»³⁰⁹.

Проте період загравання нацистів із українським національним рухом був нетривалим. З липня 1941 р. після арешту С. Бандери та інших лідерів, які намагалися відновити незалежність України, почалися репресії проти українських націоналістів, що змусило частину з них розгорнути й антинацистську підпільну боротьбу. Відтак до українського визвольного руху окупанти ставилися з недовірою, нерідко навіть вороже, відчуючи небезпеку своєму режимові і конкуренцію за владу. До того ж Дніпропетровськ ніколи не вважався осередком національного руху і тут проживала значна кількість росіян та ще більше російськомовних. З 28 жовтня 1941 р. газета «Вільна Україна» починає друкуватися під іншою назвою – «Дніпропетровська газета», але найголовніше – змінився її зміст.

Новий часопис візуально майже не відрізнявся від попереднього, а у змістовному наповненні додалися «нові вороги» – «жидобільшовики», масони, «таємна жидівська зграя, Черчіль та Рузвельт»³¹⁰.

У звіті похідної групи ОУН йшлося про те, що «місцеве населення називає “Дніпропетровську газету” німецькою з українським шрифтом»³¹¹. Зміст кожного номера газети містив розпорядження органів влади, хроніку, матеріали пронацистського антирадянського та антисемітського характеру. Редакція газети у грудні 1942 р. навіть спромоглася випустити календар на новий 1943 р., «який у глузливому та принизливому карикатурному стилі зображав євреїв міста»³¹².

Відповідальним редактором газети був Є. Савченко, а з липня 1942 р. Є. Островський³¹³. З грудня 1942 р. (з № 48) поруч із цими прізвищами з'явилися унтерофіцер А. Тейхмюллер (управління) та його заступник

Е. Штурц³¹⁴. Інакше кажучи, цей друкований орган поступово втрачав можливість провадити більш-менш самостійну політику. Це було малоформатне видання – переважно обсягом у дві сторінки. Розмір компенсувався частотою виходу – як правило, це були щоденні випуски. З липня 1942 р. газета збільшила обсяг сторінок до чотирьох і виходила тричі на тиждень³¹⁵. Від початку окупації для мешканців Дніпропетровська ця газета була найдоступнішим джерелом, яке з грудня 1941 р. перебувало під повним нацистським контролем³¹⁶.

За даними дослідників, крім «Дніпропетровської газети», у місті виходили друком ще «Вісті» (1943 р.) та два вузькоспеціалізовані видання – «На посту» (газета для добровольчих частин, виходила в 1943 р. у Дніпропетровську та Кривому Розі) і, власне, німецьке «Flieger, Funker, Flak» («Льотчик, радист, зенітник») ³¹⁷. Влітку 1942 р. містянам разом із «Дніпропетровською газетою» пропонували передплачувати ще одне видання – «Die Front»³¹⁸.

Таку обмежену кількість преси обумовлювала наявність чітких директив А. Розенберга, в яких визначалися засади окупаційного керівництва щодо інформування місцевого населення:

[...] треба видавати стільки місцевих газет, скільки це необхідно для того, щоб не залишати населення без інформації. З досвіду відомо, що залишати населення без інформації політично не вигідно. Проте треба прагнути до максимального обмеження кількості місцевих газет в рейхскомісаріатах»³¹⁹.

Нацистська цензура не обійшла й бібліотечні книжкові фонди. Окупаційна адміністрація зі шкіл та бібліотек мала намір вилучити твори 213 авторів. До «чорного списку» потрапили радянські письменники й низка

³⁰⁹ Долгорученко К. Антисемітська пропаганда... С. 103.

³¹⁰ Там само. С. 107.

³¹¹ Там само. С. 102, 107.

³¹² Там само. С. 109.

³¹³ Дніпропетровська газета. 1942. 4 серпня. № 178.

³¹⁴ Див.: Дніпропетровська газета. 1942. 1 липня. № 149.

³¹⁵ Там само. 8 серпня. № 181.

³¹⁶ Там само. 1941. 4 грудня. № 48.

³¹⁷ Черняков Б. І. Періодична преса на окупованій території України. URL: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1648>.

³¹⁸ Дніпропетровська газета. 1942. 23 липня. № 168.

³¹⁹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... С. 56–57.

німецьких авторів, чії твори були вже давно заборонені на батьківщині. Усі табуйовані книжки необхідно було здати до місцевих окупаційних установ й «оголосити населенню, що читання творів вказаних авторів не дозволяється»³²⁰.

На початку січня 1942 р. дніпропетровцям було запропоновано здавати на збірний пункт «агітаційні більшовицькі грамофонні пластинки». За кожні десять платівок людина могла отримати портрет А. Гітлера, за п'ять – листівку з портретом нацистського вождя, за більшу кількість – відповідно більшу кількість листівок або портретів³²¹.

Перебільшувати реальні наслідки пропаганди окупаційної влади, звісно, не варто. За умов відносної нетривалості окупаційного періоду та специфіки воєнного часу, коли питання культури відступили на задній план, цей контроль не встиг набути тотального характеру. Якщо говорити про вилучення книжок, то це розпорядження було оприлюднене влітку 1943 р., коли перед окупантами постали вже зовсім інші, значно важливіші проблеми. Крім того, наказ торкався публічних книгозбірень, тому ефективно проконтролювати читання літератури приватними особами окупаційній адміністрації не вистачило ані ресурсів, ані часу. Так само, як і на організацію процесу книгодрукування, яке в період окупації практично було зведене нанівець. Обмежувалися лише публікацією найнеобхідніших з точки зору нової влади видань. Зокрема, у середині лютого 1942 р. на базі «Дніпропетровської газети» вийшла агітаційна брошура «Организация труда в Германии»³²².

Водночас поновлювали роботу або відкривалися нові книгарні. Приміром, головним редактором «Дніпропетровської газети» Є. Островським та керівником її видавництва Г. Князевим було відкрито книжкову крамницю «Слово»³²³. На початку січня 1942 р. на центральній вулиці міста розпочала роботу ще одна нова книгарня «Техніка

та медицина»³²⁴. Усього влітку 1942 р. у місті нараховувалося чотири книгарні³²⁵.

Порівняно з радянською владою суттєво було пом'якшено релігійну політику. У серпні 1943 р. райхскомісар Еріх Кох згадував відродження церковного життя як найбільший дарунок окупаційної адміністрації місцевому населенню, проте одночасно встановлювалася чітка межа по суті релігійного відродження:

*Якщо говорити про культуру, – ми дали українцям обидві церкви. Про подальшу культурну роботу не може бути й мови*³²⁶.

Справді, якщо іншими духовними потребами населення окупованих територій нацисти не переймалися взагалі або переймалися з абсолютно прагматичною метою, то в питаннях церковного будівництва все ж були зроблені значні кроки. Тож певне релігійне пожавлення все-таки відбулося. Особливо рельєфно воно виглядало на тлі наслідків катастрофічної для всіх конфесій антирелігійної кампанії, яка широко розгорнулася в СРСР у 1920–1930-х рр. При цьому німецька адміністрація, як і радянська влада, чітко дотримувалася ідеї відокремлення церкви від держави. Наприклад, було заборонено релігійну освіту у школі, а у випадках втручання церкви у світські справи посадовців, які це допускали, звільняли. 8 грудня 1941 р. та 11 липня 1942 р. Е. Кох заборонив проведення церковної служби у будні дні, крім тих випадків, коли на робочий день припадало Різдво, Новий (старий) рік та два дні Великодня³²⁷. У Дніпропетровську основними і, водночас, конкуруючими конфесіями були Українська автокефальна церква та Українська греко-слов'янська церква. Перша мала виразний український національний характер. Очолював її архієпископ Геннадій (Григорій Шиприкевич). На це місце його було призначено архієпископом Полікарпом. 5 липня 1942 р. у Преображенському соборі міста

³²⁰ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны... С. 164–166.

³²¹ Дніпропетровська газета. 1942. 11 січня. № 9.

³²² Там само. 14 лютого. № 37.

³²³ Долгорученко К. Антисемітська пропаганда... С. 109.

³²⁴ Дніпропетровська газета. 1942. 9 січня. № 7.

³²⁵ Там само. 24 липня. № 169.

³²⁶ Беркгоф К. Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації? *Український історичний журнал*. 2005. № 3. С. 16.

³²⁷ Там само. С. 19.

він був урочисто затверджений дніпропетровським штадткомісаром на своїй посаді³²⁸. В очікуванні сприяння німців в українських національних прагненнях ця церква підтримувала боротьбу окупаційного режиму з більшовизмом:

Геннадій виголосив на мітингу різку профашистську промову з запевненнями, що українська автокефальна церква готова до політичної співпраці з німецьким командуванням³²⁹.

Водночас через декілька років після окупації місцеві працівники держбезпеки почали пов'язувати цю церкву з ОУН, що, до речі, фактично вказує на її опозиційність:

У 1943 р. резиденція Геннадія була перетворена на основний опорний пункт усієї діяльності Організації Українських націоналістів. На адресу резиденції йшла вся пошта із Заходу, доставлялася ОУНівська література і прибували емісари³³⁰.

Українська греко-слов'янська церква була своєрідним уламком старої Російської православної церкви. Її керівником був єпископ, грек за національністю Дмитро (Мочан). У минулому він був репресований і, можливо, саме ця обставина призвела до того, що у Дніпропетровську згадана церква «так само як і автокефальна у період німецької окупації по відношенню до Радянського Союзу займала явно ворожі позиції»³³¹. Однак, незважаючи на спільний антирадянський характер обох церков, для місцевих чекістів традиціоналісти були більш близькими. Задля доказовості цього твердження можна порівняти опис діяльності «автокефалістів» та «греко-слов'ян»:

У перші ж дні вступу німецьких загарбників у м. Дніпропетровськ виявилися дві церковні орієнтації: одна української автокефальної церкви і інша – російської – патріаршої православної церкви. Проводячи активну профашистську пропаганду, автокефалісти домоглися підтримки з боку генерального комісаріату, штадткомісаріату, міської управи. Однак, незважаючи на підтримку адміністративних органів, населення в більшості своїй орієнтувалося на російську православну

церкву і долаючи перешкоди, що їх чинила влада, домагалася відкриття церков греко-слов'янської орієнтації³³².

Більшість парафій у Дніпропетровській єпархії належала Українській греко-слов'янській церкві – 318 одиниць. Українська автокефальна церква мала до Різдва 1942 р. 100 парафій, а згодом збільшилася до понад 150³³³. Також у місті відбувалися служби в церкві старообрядців та римо-католицькому костюлі³³⁴.

Крім традиційно домінуючих конфесій у Дніпропетровську діяли різноманітні протестантські течії. Найбільш активними серед них були євангельські християни, баптисти, християни євангельської віри – п'ятдесятники-трясуни та адвентисти сьомого дня. У Дніпропетровську було організоване обласне управління євангельських християн та баптистів, на чолі якого стояв активний релігійний діяч Даниїл Шаповал. У період 1942–1943 рр. ці протестантські об'єднання навіть провели два обласних з'їзди:

Громада була тісно пов'язана з об'єднаннями євангелістів і баптистів Німеччини, звідки систематично приїжджали до Дніпропетровська представники, намагаючись перетворити Дніпропетровськ на Всеукраїнський центр сектантів євангелістів-баптистів³³⁵.

Здійснити ці плани не встигли. Водночас п'ятдесятники-трясуни на чолі з єпископом Гаврилом Понурком змогли створити Всеукраїнський центр своєї релігійної організації.

Культурне життя, принаймні бліда його копія довоєнного періоду, проявлялося у Дніпропетровську в різних формах. Наприклад, у грудні 1941 р. було відкрито художнє ательє, де працювали знані місцеві митці: Бистряков, Куніч, Максименко, Резніков. Два останніх, окрім замовлень «на портрети Фюрера (пастеллю, аквареллю, олійними фарбами)», виконували справжні художні роботи, зокрема, брали участь у поновленні

³²⁸ Дніпропетровська газета. 1942. 3 липня. № 151.

³²⁹ Чекістське досьє окупованої України... С. 465.

³³⁰ Там само. С. 466.

³³¹ Там само.

³³² Чекістське досьє окупованої України... С. 466.

³³³ Беркгоф К. Чи було релігійне відродження в Україні... С. 27.

³³⁴ Чекістське досьє окупованої України... С. 462.

³³⁵ Там само. С. 467.

художнього оформлення Троїцького собору³³⁶. З 13 до 25 грудня 1942 р. у Дніпропетровську тривала художня виставка, на якій були представлені роботи знаних дніпропетровських художників: В. Коренева, Т. Максименка, М. Погрібняка та деяких інших³³⁷.

З 9 листопада 1941 р. до липня 1943 р. безперервно працював Український музично-драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка, що розташувався в центрі міста на вулиці Леніна у клубі залізничників. Його трупя складалася з 250 акторів і розподілялася на українську та російську групи. На сцені театру ставилися твори найвідоміших українських драматургів і композиторів: «Майська ніч», «Запорожець за Дунаєм», «Наталка Полтавка», «Мазепа», «Катерина», «Вій», «Сорочинський ярмарок», «За двома зайцями», «Бешенные деньги», «Без вины виноватые» та ін. Контроль над театральними діями здійснювала спеціально створена і серйозна за своїм складом репертуарна комісія, без дозволу якої не випускався жоден спектакль. Театр мав великий успіх і в місцевого населення, і в окупантів. Свідчення тому — скарга на ім'я штадткомісара міста, подана від міської ортскомендатури:

Останнім часом з боку військовослужбовців вермахту надходять скарги на постійну неможливість купити квитки в касі Дніпропетровського театру, тому що всі квитки на 100% розкупаються цивільними. Причому деякі купують по 50 і більше квитків³³⁸.

Окремо функціонував ляльковий театр, який на додачу до вистав у Дніпропетровську гастролював і в інших населених пунктах генерал-комісаріату³³⁹. На лівому березі в липні 1942 р. у приміщенні колишнього театру «Комінтерн» розпочалася діяльність Українського драматичного театру³⁴⁰.

³³⁶ Є. І. У художньому ательє. *Дніпропетровська газета*. 1941. 23 грудня. № 63.

³³⁷ Борисов Г. А. Неизвестный Днепрпетровск. *Спадщина* : зб. ст. Дніпропетровськ : Арт-прес, 1999. С. 193–194.

³³⁸ Там само. С. 194–196.

³³⁹ Дніпропетровська газета. 1942. 23 липня. № 168.

³⁴⁰ П. Л. Театр у Дніпропетровську-Схід. *Там само*.

Крім закритих «Комінтерна» та «Більшовика», більшість міських кінотеатрів продовжували працювати. У «будинку Хрінникова» на вулиці Короленка, 2 наприкінці листопада 1941 р. розпочав свою роботу німецький Центральний кінотеатр, а з 21 грудня цього ж року у приміщенні кінотеатру «Батьківщина» запрацював його наступник — «Вікторія». Згодом цей кінотеатр об'єднали з «Центральним» і в подальшому він функціонував вже як «Вікторія»³⁴¹. При ньому успішно виступав джазовий музичний колектив під керівництвом В. Калка. Співачкою в театрі була Ольга Каледіна. Репертуар складали німецькі й українські музичні твори³⁴². Очевидець цих подій О. Правосудович вказував, що вхід до «Вікторії» був відкритий лише для німців. Є згадка про відвідини містянами кінотеатру на вулиці Дзержинського³⁴³, який до війни носив ім'я Горького, та про «Атріум» (до війни — «Рот Фронт»)³⁴⁴. 13 лютого в малій залі Українського музично-драматичного театру було відкрито кінотеатр виключно для цивільного населення³⁴⁵. У «Дніпропетровській газеті» за 2 грудня 1941 р. йшлося про стан роботи одного з таких культурних закладів — німецького Soldaten kino (раніше кінотеатр «Комінтерн»): «Щодня відбувається 3–4 сеанси при переповненій залі»³⁴⁶. На початку лютого 1942 р. на базі довоєнного клубу «Робітничий відпочинок» було відкрито перший кінотеатр на лівому березі міста для цивільного населення і військових³⁴⁷.

Одним із елементів окупаційного повсякдення були масові урочистості — як святкового, так і жалобного характеру, які організатори не проминули використати задля нацистської пропаганди та агітації. Серед проведених святкових заходів, мабуть, наймасовішими були мітинг на Соборній площі з приводу вручення новому штадткомісару «ключа від

³⁴¹ Старостін В. Дніпро: символ міста. Будинок Хрінникова. Дніпро : Герда, 2017. С. 83.

³⁴² Тесленко Д. Джаз кіно «Вікторія». *Дніпропетровська газета*. 1941. 31 грудня. № 68.

³⁴³ Нині — вул. Володимира Вернадського.

³⁴⁴ Гуляев Г. И., Большаков В. И., Бусыгина Н. Д. Днепрпетровск... С. 83–84.

³⁴⁵ Дніпропетровська газета. 1942. 14 лютого. № 37. С. 2.

³⁴⁶ Зеленський І. Д. Гарне починання. *Там само*. 1941. 2 грудня. № 46.

³⁴⁷ Там само. 1942. 4 лютого. № 28. С. 2.

Дніпропетровська» й хліба-солі³⁴⁸ (5 липня 1942 р.) та загальноміське святкування у Центральному парку звільнення міста від радянської влади (або за визначенням окупантів – «жидобільшовиків») 25 серпня 1943 р. На урочистості запрошувалися всі: «*робітники і службовці підприємств, установ і громадських організацій, школи та все населення нашого міста*»³⁴⁹. Питання добровільної участі в ньому, звичайно, залишається відкритим. Іншим організованим заходом була демонстрація з нагоди дня народження А. Гітлера. Зберігся яскравий опис участі в цьому заході місцевих фольксдойче:

*Місцеві німці з надією чекали цього дня 20 квітня. [...] Настав довгоочікуваний день. Зранку сотні місцевих німців зібралися на демонстрацію. Святково одягнені йшли вони сонячними вулицями міста. Разом з дорослими було багато хлопчиків і дівчаток. І кожен з гордістю ніс у руках націонал-соціалістичний прапорець*³⁵⁰.

З-поміж влаштованих місцевою адміністрацією жалобних заходів варто відзначити публічні похорони дніпропетровців, які загинули від бомбардування міста в ніч з 11 на 12 травня 1943 р.³⁵¹, що вчергове було використано окупантами для посилення антирадянських настроїв серед місцевого населення. Це масштабне дійство мало розпочатися на Соборній площі, а потім через вулицю Широку і проспект Пушкіна процесія мала пройти на Чечелівське кладовище.

Певну увагу окупанти приділяли і спортивному дозвіллю. Стадіон «Сталь» неодноразово ставав ареною футбольних зустрічей³⁵². Наприклад, наприкінці липня 1942 р. «Дніпропетровська газета» повідомляла про матч між командою німецьких військовослужбовців та збірної мешканців міста³⁵³.

³⁴⁸ Дніпропетровська газета. 1942. 3 липня. № 151.

³⁴⁹ Там само. 1943. 24 серпня.

³⁵⁰ Клец В. К. Источники по истории немцев Украины в период Второй мировой войны. *Вопросы германской истории*. Днепропетровск, 2004. С. 213.

³⁵¹ Дніпропетровська газета. 1943. 14 травня.

³⁵² Борисов Г. А. Неизвестный Днепропетровск... С. 194.

³⁵³ Дніпропетровська газета. 1942. 22 серпня. № 187.

Чимало відомостей міститься в різного роду документах і у засобах масової інформації про стан навчально-виховного процесу в роки окупації. У Дніпропетровську станом на червень 1942 р. діяло 19 дитячих ясел та садків, які відвідувало 1123 дитини³⁵⁴. Перші ясла було відкрито ще 9 лютого 1942 р.³⁵⁵ Згідно з уцілілою зарплатною відомістю співробітників дитячого садка № 17, в установі працювало 9 осіб: завідувач, 2 педагоги, музичний керівник, лікар, кухарка, 2 техніки та сторож. Зарплатня була невеликою і коливалась від 150 крб. у сторожа та техніків до 480 крб. у завідувача³⁵⁶.

З деякими переборами проводилися заняття й у школах. Щоправда, нова концепція шкільної освіти чітко узгоджувалася з расовою політикою нацистів. Згідно з нею, представники «неповноцінних» рас, передусім українці та росіяни, повинні були лише забезпечувати комфортне життя німців, а тому мали право на отримання 4-річної початкової освіти. Для фольксдойче відкривалися 7-річки та середні школи, причому їх відвідування було обов'язковим, а за порушення розпорядження загрожував штраф у 300 крб.

Утім, одразу розпочати повноцінний навчальний процес не вдалося, бо внаслідок відсутності опалення наприкінці 1941 р. окупаційна адміністрація видала наказ про тимчасове припинення занять. До них повернулися лише в наступному році³⁵⁷. Тому шкільні програми 1942 р. мали дещо скорочений, порівняно з попередніми роками, вигляд. Зокрема, зменшувалася кількість годин на теоретичні заняття і вивільнявся час для практичних занять³⁵⁸. Загалом, нова програма навчання в основних рисах нагадувала радянську. Коригування передусім торкалося змін ідеологічних векторів у соціально-гуманітарних дисциплінах, зміни статусу російської мови на іноземну і заміну французької мови (до речі, найпоширеніша іноземна

³⁵⁴ Борисов Г. А. Неизвестный Днепропетровск... С. 190–191.

³⁵⁵ Дніпропетровська газета. 1942. 12 лютого. № 35.

³⁵⁶ Окупаційний режим на Дніпропетровщині... С. 331.

³⁵⁷ Там само.

³⁵⁸ Там само. С. 83.

мова у школах міста до війни) на німецьку³⁵⁹. Діти мусили користуватися радянськими підручниками, куди вносилися певні зміни, зокрема, закреслювалися деякі рядки, виривалися сторінки з відверто прорадянськими текстами, зображеннями комуністичних вождів та відповідної символіки. Зокрема, у «Вказівці до використання букваря» містилися наступні вимоги:

- 1) Стор. 3 – знищити портрет Сталіна і Леніна.
- 3) Стор. 41 – знищити всю.
- 8) Стор. 60 – знищити зірки на малюнку і в ст. «Льоня льотчик» викреслити слова «Як Чкалов».
- 11) Ст. 96 – знищити зірки на ялинці³⁶⁰.

На червень 1942 р. у Дніпропетровську вже проводилися заняття у 12 школах з 4-річним курсом навчання і в одній – із 7-річним³⁶¹.

Учителів обов'язково забезпечували стабільною зарплатнею, тому було чимало охочих влаштуватися до школи. При цьому важливо було довести роботодавцям свою лояльність до нової влади і, навпаки, ідейну непримиримість до радянського режиму. Втім, у тогочасних життєвих реаліях щомісячна зарплата шкільного вчителя була незначною. Приміром, учитель без диплому вишу отримував 300 крб. на місяць, дипломований фахівець – 800, а директор – до 1000 крб.³⁶²

Серед дітей провадилась і художньо-культурна робота, зокрема влаштовувалися виставки учнівських робіт. Однак підвищення культурного рівня дітей не було самоціллю, натомість мало доволі прагматичний характер. Адже, як писали в газеті:

Мета виставки: показати як школярі [1–4-х класів – авт.] в години фізичної праці, введені в кожній школі, з самого малку набувають трудових навиків, необхідних в дальшому житті³⁶³.

Про реальну цінність освіти для «тубільців» в очах окупантів свідчить історія, що сталася в листопаді 1942 р. у школі № 94. Її завідувач скаржився

³⁵⁹Белецца С. А. Освіта в Україні під час нацистської окупації. (На матеріалах Дніпропетровської області). *Український історичний журнал*. 2010. № 3. С. 80.

³⁶⁰Звятяга. Жертовність. Подвиг... С. 17.

³⁶¹Борисов Г. А. Неизвестный Днепрпетровск... С. 191.

³⁶²Белецца С. А. Освіта в Україні під час нацистської окупації... С. 81.

³⁶³Нове життя. 1943. 31 липня. № 41.

до шкільного управління міської управи щодо спроби начальника су-хачівського загону німецької поліції розібрати стіни згорілого будинку, який належав школі, задля будівництва конюшні для поліційної частини. Аргументи шкільного очільника на захист приміщення, зокрема, щодо можливості його ремонту на поліцейського начальника не вплинули³⁶⁴.

У документах міської управи збереглися дані і про середні фахові школи, що за освітнім рівнем відповідали теперішнім технікумам та училищам. У період окупації міста існували Землевпорядний технікум (119 учнів), Музично-театральна школа (350 учнів), Фельдшерсько-акушерська школа (461 учень), Залізничний технікум (191 учень), Індустріальний технікум (64 учні), Автотранспортна школа (79 учнів), а також 5 ремісничих шкіл (479 учнів)³⁶⁵. Як видно з вищенаведеного переліку, освіта за «нового режиму» мала виключно прагматичний характер, тобто першочерговим було плекання потрібних для окупантів фахівців.

Незважаючи на те, що багато дніпропетровських викладачів і студентів вищих навчальних закладів були призвані чи пішли добровольцями на фронт, а самі виші були частково евакуйовані, у Дніпропетровську кілька з них все-таки продовжували працювати під час окупації. Причому ситуація з відновлення роботи університетів та інститутів за часів окупації була типовим явищем для Райхскомісаріту «Україна».

Дніпропетровська обласна управа наказом № 2 від 22 вересня 1941 р. поновила роботу ряду вищих навчальних закладів, зокрема університету, до структури якого також увійшов медичний інститут. Виш отримав назву Дніпропетровський український державний університет (ДУДУ). Вже 26 вересня його новий ректор, доктор біологічних наук Іван Розгін видав наказ № 1. Професорсько-викладацький склад навчального закладу був досить високого рівня, а утворені в ньому факультети здебільшого очолили відомі науковці. Зокрема, виконувачем обов'язків декана філологічного факультету призначили доцента В. Ващенко; медичного – професора В. Архангельського (він же був директором інституту фізіології);

³⁶⁴Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... С. 173.

³⁶⁵Окупаційний режим на Дніпропетровщині... С. 332–333.

сільськогосподарського – доцента Х. Классена; фізико-математичного – доцента Д. Петрова; історико-географічного – в.о. доцента О. Семенюту; біологічного – доцента О. Бондарєва; хімічного – доцента А. Чорного³⁶⁶. Професорсько-викладацький склад попри будь-які зміни фактично не перевищував 300 осіб. Серед них були: 41 професор, 71 доцент і 136 асистентів³⁶⁷.

У березні 1942 р. в університеті відбулися структурні зміни. Тут було створено низку науково-дослідних інститутів: гідробіологічний, ботанічний, крайового господарства, фізіології та прикладної медицини, прикладної фізики та хімії. Пізніше в ньому виник ще один інститут з вивчення місцевого краю. Того ж року відбулась зміна керівництва ДУДУ. Замість професора І. Розгіна виконувачем обов'язків ректора було призначено вченого-фізика, професора М. Малова³⁶⁸.

Навчальний процес в ДУДУ розпочався на початку листопада 1941 р. Право вчитися в університеті надавалось особам, які досягли 17-річного віку. Навчання в університеті було платним. Наприклад, на медичному факультеті плата становила 500 крб. на рік, на інших – 400 крб. Усі, хто бажав продовжити навчання, зараховувалися на відповідні факультети; тих, хто мав середню освіту приймали без іспитів³⁶⁹. Водночас представники української та німецької національностей мали переваги при вступі. Крім того, ті з них, хто добре навчався та належав до категорії малозабезпечених, звільнялися від оплати. Перший набір становив 3 168 студентів³⁷⁰. В умовах воєнного часу й окупації це був доволі значний показник, враховуючи, що в 1940/41 навчальному році тут здобували вищу освіту 2 234 особи³⁷¹. Щоправда, при цьому варто враховувати, що кількісне зростання було передусім результатом включення в університетську структуру медичного

інституту. Останній був трансформований у медичний та фармацевтичний факультети ДУДУ. Саме ці престижні навчальні підрозділи вочевидь переважали за кількістю студентів – 1 144 та 444 студенти відповідно. До цієї кількості варто додати ще й 226 слухачів фармацевтичних курсів.

Великий попит також мали курси німецької мови. Якщо на філологічний факультет вступило 257 осіб, то на ці курси – аж 645³⁷². Така популярність цих напрямів була зумовлена підвищенням попитом на ці спеціальності під час війни та, вочевидь, стимулювалася окупаційною адміністрацією. Охочих навчатися на традиційних університетських спеціальностях виявилось значно менше. Наприклад, на хімічний факультет прийшло 50 осіб, на фізико-математичний – 92, на історико-географічний – 130³⁷³. Тобто, хоча й в доволі обмеженому вигляді, університет продовжував існувати і провадив певну науково-педагогічну діяльність. Як і в школах, повноцінний навчальний процес у вишах відновити так і не вдалося через грудневе (1941 р.) розпорядження Генерального комісара про припинення занять нібито у зв'язку з несприятливими погодними умовами. М. Мошков, який в роки окупації працював на медичному факультеті ДУДУ, 18 січня 1942 р. зробив наступний запис у щоденнику:

Вчора я був на засіданні факультету. Оскільки німецький керівник на доповідну записку наклав резолюцію: «у неопалюваних приміщеннях навчатися не можна», ми обговорювали нашу поведінку щодо подальшого викладання»³⁷⁴.

Утім, як людина з критичним мисленням, М. Мошков висунув й інше припущення:

Чомусь німецьке командування не хоче сказати прямо, що воно не бажав бачити скупчення студентів, аби і у нас не було таких самих подій»³⁷⁵, які відбулися в Чехословаччині»³⁷⁶.

³⁶⁶ Історія Дніпропетровського університету / відп. ред. В. Ф. Прісняков. Дніпропетровськ: ДДУ, 1993. С. 114–115.

³⁶⁷ Там само. С. 117.

³⁶⁸ Там само. С. 128, 132.

³⁶⁹ Там само. С. 114–115.

³⁷⁰ Там само. С. 116.

³⁷¹ Там само. С. 98.

³⁷² Історія Дніпропетровського університету... С. 116.

³⁷³ Мошков Н. Дневник... Арк. 351.

³⁷⁴ Днепропетровск глазами очевидцев... С. 120.

³⁷⁵ Йдеться про студентські демонстрації проти захоплення Чехословаччини нацистською Німеччиною, які відбулися у різних частинах протекторату «Чехія та Моравія» у жовтні–листопаді 1939 р. Після цих подій велика кількість чеських студентів була заарештована і відправлена до концтабору, а заняття у вишах призупинені на кілька років.

³⁷⁶ Днепропетровск глазами очевидцев... С. 120.

Попри заборони, заняття продовжилися на медичному факультеті – «як виключення, внаслідок великої нестачі лікарів у Дніпропетровську»³⁷⁷. На початку березня 1942 р. були призначені іспити для студентів інших факультетів, які бажали здавати екстерном. 4 червня був проведений перший випуск 105 лікарів, а також студентів історико-географічного, біологічного, хімічного та філологічного факультетів³⁷⁸.

Студенти займалися не лише навчанням. Відсутність необхідної кількості робочих рук на селі призвела до того, що «нова влада» пішла «протоптаними стежками». Тобто влітку 1942 р. була зроблена спроба під загрозою виключення залучити до сільськогосподарської праці студентів ДУДУ³⁷⁹, а потім – і Транспортного інституту³⁸⁰. Щоправда, невідомо, чим ця кампанія завершилася на практиці.

Тим часом в університеті провадилися польові й лабораторні наукові дослідження, відбувався захист дисертацій та присудження вчених звань. Зокрема, навесні–влітку 1942 р. докторами наук та професорами вишу стали 35 осіб³⁸¹. На початку зими 1942 р. ректор ДУДУ у своєму листі на ім'я Генерального комісара Е. Коха оцінював результати науково-практичної діяльності університету таким чином:

[...] без відриву від виробництва допомагали в організації ветеринарного обслуговування області, фахівці-гідробіологи консультували німецькі установи з питань організації рибного господарства і експлуатації басейну Дніпра, мікробіологи допомагали налагодити виробництво оцту, пива і дріжджів, а хіміки проводили спеціальні аналізи руди для заводів міста. [...] Передбачалося також, що працівники університету візьмуть участь у відновленні шахт Нікополя, Донбасу і Кривого Рогу»³⁸².

Зокрема, в інституті фізіології та прикладної медицини науковці займалися дослідженнями боротьби з польовими шкідниками, в медичній

галузі – питаннями госпітальної хірургії та терапії; ботанічній – проблемами вирощування каучуконосних рослин та засобами зберігання і транспортування рослин³⁸³. У районі Славгорода здійснювалися геологорозвідувальні роботи з пошуку покладів бурого вугілля; також проводився ретельний аналіз ґрунтових вод для подальшого використання у водопостачанні міста³⁸⁴. У червні 1942 р. філологи університету розпочали розробку та створення системи українсько-російсько-німецьких термінологічних словників та загального українсько-німецького і українського тлумачних словників. Закінчення цієї роботи планувалося на період 1943–1945 рр.³⁸⁵ Сектор культури та історії науково-дослідного інституту займався вивченням місцевого краю:

[...] провадить роботи по вивченню залюдненості місцевого краю, а особливо німецьким населенням. Друге питання – вивчення початку промисловості на Дніпропетровщині»³⁸⁶.

Значно скромнішою за масштабами була діяльність інших вищих навчальних закладів окупованого міста – Політехнічного та Транспортного інститутів. Дніпропетровський політехнічний інститут (ДПІ) було створено на базі гірничого, металургійного, хіміко-технологічного та будівельного інститутів. Новоствореній освітній установі передавалися всі фонди вищевказаних вишів. До структури ДПІ входили факультети: гірничо-геологічний, будівельний, механічний, металургійний. Директором ДПІ було призначено члена-кореспондента АН УРСР Костянтина Татомира. Професорсько-викладацький склад нараховував 18 професорів, 61 доцента, 27 асистентів. Весь колектив інституту, включно з адміністративно-господарською частиною, складався з 521 особи³⁸⁷. У грудні 1941 р. було здійснено перший набір студентів – продовжити освіту виявили бажання 249 осіб. Найбільша кількість з-поміж них вступила на механічний та

³⁷⁷ Історія Дніпропетровського університету... С. 123, 126.

³⁷⁸ Там само. С. 134.

³⁷⁹ Дніпропетровська газета. 1942. 8 серпня. № 181.

³⁸⁰ Там само. 15 серпня. № 184.

³⁸¹ Історія Дніпропетровського університету... С. 128.

³⁸² Там само. С. 125.

³⁸³ Історія Дніпропетровського університету... С. 130–131.

³⁸⁴ Там само. С. 133.

³⁸⁵ Там само. С. 136–137.

³⁸⁶ Історія Національної академії наук України... С. 530.

³⁸⁷ Чекушина Ю. М., Чекушина Ю. В. Дніпропетровський Політехнічний інститут в період німецько-фашистської окупації міста. *Гуманітарний журнал*. 2012. Зима–Весна. С. 15–17.

металургійний факультети, найменша — на хіміко-технологічний. Як і в ДУДУ, навчання планувалося зробити платним. Утім, підготовку студентів виш так і не розпочав, а колектив був вимушений займатися, головним чином, науковою роботою. Насамперед, це сталося через відсутність придатних для організації повноцінного навчального процесу корпусів³⁸⁸. У звіті К. Татомира для німецького командування серед наукових досягнень підпорядкованої йому установи згадувалися роботи з хімії, що мали воєнне значення, консультації щодо використання природних копалин області, виготовлення різноманітних проектів у галузі металургії; співробітники будівельного факультету досліджували та аналізували будівельний матеріал. Вчені ДПІ спільно з університетськими колегами, у межах міжвишівського геологорозвідувального бюро брали участь у геологічних розвідках для потреб промисловості³⁸⁹.

Інформації про Транспортний інститут значно менше. Принаймні відомо, що його начальником (за сумісництвом) був голова обласної управи професор П. Олійниченко³⁹⁰. Інститут складався з чотирьох факультетів: електросилового господарства, шляхово-будівельного, експлуатаційного та механічного³⁹¹. Термін навчання в інституті мав становити 5 років і в ньому всього нараховувалося 53 викладача та 119 студентів³⁹². Улітку 1942 р. відбувся перший нечисленний випуск фахівців: дипломи отримали лише 4 студенти. Ще двоє закінчили виш під час весняної сесії. На черзі були кваліфікаційні сесії ще на декількох факультетах³⁹³. Для довідки: в цьому інституті під час окупації українську мову викладав відомий дніпропетровський письменник та мовознавець Василь Чапля. У 1943 р.

він виїхав на Захід і незабаром почав видавати власні твори під вигаданим прізвищем Чапленко³⁹⁴.

Поновлюючи роботу дніпропетровських вишів, нова влада ставила абсолютно прагматичну мету. Наукові дослідження мали здебільшого суто практичний характер, скерований на військові потреби. Як зазначалось у преамбулі наказу Е. Коха «Про новий порядок проведення важливих досліджень в наукових установах України» (25 серпня 1943 р.), вищі навчальні заклади нацистами створювалися «з метою спрямування українських досліджень на важливі воєнні завдання щодо освоєння країни»³⁹⁵. Спеціальності, за якими здійснювали навчання та готували фахівців (насамперед, медичні), є тому черговим підтвердженням:

Як свідчив 16 червня 1942 р., після розмови із К. Зельцнером, Браун (службовець відомства А. Розенберга) — день, коли німці зможуть обійтись без допомоги української інтелігенції, був ще не близьким. І доки він не наступив, її слід використовувати у власних цілях. Загалом, продовжував Браун, технічна освіта сама по собі не була ані гарною, ані поганою — німцям важливо лише контролювати її результати. До того ж, прийом українців на роботу до дослідницьких інституцій міг бути використаний і з метою пропаганди»³⁹⁶.

Окрім освітніх, у Дніпропетровську було відроджено діяльність низки наукових і культурних закладів. Усі вони підпорядковувалися підвідділу позашкільної діяльності відділу освіти, яким керував П. Козар. До цієї структури входили: історичний архів, бібліотека, колишній музей Жовтневої революції, історичний і художній музеї³⁹⁷. Звичайно, відновлення роботи музеїв відбувалося не стільки для задоволення духовних запитів окупантів та місцевого населення, передусім, задля збереження у належному стані будівель та колекцій, велику частину яких планували перевезти (і згодом перевезли-таки) до Німеччини. У зв'язку з тим, що будівля Історичного музею переходила в користування комісаріату, 12 лютого 1942 р. було

³⁸⁸ Чекушина Ю. М., Чекушина Ю. В. Дніпропетровський Політехнічний інститут... С. 18.

³⁸⁹ Історія Національної академії наук України... С. 519–522, 545.

³⁹⁰ Вільна Україна. 1941. 4 жовтня. № 5.

³⁹¹ Тучапський Л. У Транспортному інституті. *Дніпропетровська газета*. 1941. 22 листопада. № 38.

³⁹² Окупаційний режим на Дніпропетровщині... С. 332.

³⁹³ В. К. Молоді інженери – транспортники. *Дніпропетровська газета*. 1942. 14 липня. № 160.

³⁹⁴ Чабан М. Січеслав у серці : нариси : книга пам'яті. Дніпропетровськ : ВПОП «Дніпро», 1994. С. 93–94.

³⁹⁵ Історія Національної академії наук України... С. 573.

³⁹⁶ Белецца С. А. Освіта в Україні під час нацистської окупації... С. 85.

³⁹⁷ Там само. С. 80.

прийнято рішення про його об'єднання з Художнім музеєм. До цього часу колектив музею (із 30 старих працівників залишилося лише троє) займався поточними справами, насамперед проведенням нової інвентаризації. Перевезення експонатів Історичного музею тривало до літа 1942 р. Під час перевезення цінностей в Художній музей частину із них вдалося сховати. Після повернення радянської влади за збереження експонатів сторож музею Білий та прибиральниця Дузь у 1944 р. удостоїлися державних нагород³⁹⁸.

У часи спільної роботи співробітники об'єднаного музею, окрім продовження інвентаризації, займалися вилученням радянської політичної літератури з фондів, передачею музейних цінностей релігійним общинам і деякими іншими видами робіт³⁹⁹. У цей період адміністрація Художнього музею у своєму звіті для міської управи зазначала, що було знищено 10 одиниць живопису та 9 скульптур⁴⁰⁰.

Художній музей протягом окупації залишився у своїй будівлі на вулиці Шевченка, 21, але в його приміщенні в цей час також розміщувався Землевпорядний технікум⁴⁰¹. Колектив музею складався з 5 осіб на чолі з директором В'ячеславом Кореневим, відомим митцем⁴⁰², призначеним керівником установи за місяць до початку німецько-радянської війни⁴⁰³.

³⁹⁸ Павлюкова О. В. Дніпропетровський історичний музей ім. Д. І. Яворницького в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945). *Регіональне і загальне в історії. Тези міжнар. наук. конф., присвяченої 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду (листопад 1995 р.)*. Дніпропетровськ : Пороги, 1995. С. 163–164.

³⁹⁹ Там само.

⁴⁰⁰ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... С. 41.

⁴⁰¹ Фанигін Ю. Ю. Діяльність В. В. Коренева на посаді директора Дніпропетровського художнього музею в роки окупації. *Роль музеїв у культурному просторі України й світу : стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі. (Зб. матер. загальноукраїнської наук. конф. з проблем музеєзнавства, присвяченої 160-річчю заснування Дніпропетровського істор. музею ім. Д. І. Яворницького)*. Вип. 11. Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2009. С. 203.

⁴⁰² В. Коренев був членом товариства південноруських художників, головою Катеринославського художньо-артистичного товариства. (Див.: Путеводитель и каталог Южно-русской областной выставки, устроенной Екатеринославским Губернским Земством в г. Екатеринославе с 1-го июля по 25 сентября 1910 года / сост. А. Авчинников. Екатеринослав : Типография М. С. Копылова. С. 63–64).

⁴⁰³ Фанигін Ю. Ю. Діяльність В. В. Коренева... С. 203–204.

Свою посаду В. Коренев обіймав до початку 1942 р. Проте його діяльність на цій посаді пізніше характеризувалася як опір окупаційній владі:

У вересні–грудні 1941 р. В. В. Коренев використовував всі наявні засоби опору знищення колекції музею. Він надсилав до УДУД [Українська допоміжна управа Дніпропетровська – авт.] акти і списки вилучених німцями речей, та скарги, де зазначалося: зруйнованість будівлі – вибиті шибки, відсутність частини даху та повну бездіяльність з боку відділу Будівельних робіт: масове вилучення картин, безчинства представників німецької влади, які навідували музей коли їм заманеться та брали, що хотіли, поводили себе агресивно та погрозували йому розправою⁴⁰⁴.

Врешті-решт, В. Коренев фактично перестав керувати музеєм з початку лютого, а з травня 1942 р. посаду директора, але вже об'єднаного Художньо-історичного музею обійняв працівник управи історик П. Козар. До його призначення тимчасово виконувачем обов'язків директора був директор Землевпорядного технікуму Ф. Білозуб⁴⁰⁵. За післявоєнними згадками наукового співробітника музею Ніни Григораш, саме ця людина, ставлячи на перше місце діяльність технікуму, сприяла вивезенню художніх цінностей з музею:

Але Білозуба обтяжувало існування музею. На наші скарги він зазвичай говорив «Хай беруть! Нам менше мороки буде! Хай швидше розвезуть всі ці картини, тоді і для технікума буде більше місця!» До війни він викладав у землевпорядному технікумі геодезію, про мистецтво і про музеї не мав жодного поняття, патріотизмом не відрізнявся і всіма силами сприяв грабунку музею⁴⁰⁶.

Як видно, Художній музей, на жаль, став своєрідною базою для пошуків різноманітних окупаційних установ творами мистецтва. Так, 3 жовтня 1941 р. директор Художнього музею в офіційному реєстрі вказував на експонати, які було «винесено з художнього музею різними особами германської армії»: 25 одиниць живопису і 30 фарфору та передані «в

⁴⁰⁴ Фанигін Ю. Ю. Діяльність В. В. Коренева... С. 205.

⁴⁰⁵ Там само. С. 208–209.

⁴⁰⁶ Сердюк А. С. Из телефонно-компьютерной переписки НАОМА-АМСУ, АМСУ-ДХМ, АМСУ-ДИМ, ДХМ, ДИМ, НАОМА, НАОМА-АМСУ, АМСУ-НАОМА. *Роль музеїв у культурному просторі України й світу : стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі. (Зб. матер. загальноукраїнської наук. конф. з проблем музеєзнавства, присвяченої 160-річчю заснування Дніпропетровського істор. музею ім. Д. І. Яворницького)*. Вип. 11. Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2009. С. 351.

тимчасове користування» для прикрашення комендатури 7 картин⁴⁰⁷. Подібне використання музейних фондів відзначали і німецькі вчені, які працювали у Дніпропетровську в робочій групі з вивчення первісної та давньої історії України і Дніпропетровська. До її складу, зокрема, входили професори В. Модріян, Х. Хорнунг, Р. Штампус, доктори Хюлле та Браунс⁴⁰⁸. У своїй службовій записці, направлений 5 березня 1943 р. до особливого штабу головної робочої групи з вивчення первісної історії України при штабі А. Розенберга, В. Модріян зазначав, що більша частина експонатів Історичного та Художнього музеїв:

*[...] була взята на певний час для оформлення службових інстанцій міського комісаріату, а також квартир деяких панів з комісаріату, хоча в більшості випадків необхідна розписка відсутня і досі, тобто по завершенню року*⁴⁰⁹.

Персональні звинувачення за вилучення музейних цінностей лунали, в першу чергу, на адресу штаткомісара Р. Клостермана. Про нього писав В. Модріян й інший німецький науковець, археолог, доктор Р. Штампус. Він побував у Дніпропетровську тричі, у травні та листопаді 1942 і в 1943 р. У своєму звіті він назвав «поведінку Клостермана по відношенню до музейної будівлі та експонатів нечуваною»⁴¹⁰. Звичайно, подібні оцінки диктувались не з позицій моралі чи музейної етики, бо ці німецькі науковці, передусім, боялися, що нестача експонатів спотворить загальну картину німецької висококультурної та добродійної присутності в цьому регіоні нібито ще з часів готів⁴¹¹.

Вивезенням художніх культурних цінностей до Німеччини займався і сумнозвісний оперативний штаб райхсміністра А. Розенберга, який проводив наукову роботу в регіоні. У звіті керівника відповідної «робочої

⁴⁰⁷ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... С. 41–42.

⁴⁰⁸ Бекетова В. М., Белкин Д. Я. Днепрпетровский исторический музей и германская администрация в годы Второй мировой войны. *Вопросы германской истории. Германия и мир. Проблемы межэтнических контактов и государственных взаимоотношений* : в 2-х т. Т. 1 : История. Днепрпетровск : ДДУ, 1998. С. 143.

⁴⁰⁹ Там само. С. 144.

⁴¹⁰ Там само. С. 145.

⁴¹¹ Там само.

групи» Венднагеля від 23 лютого 1943 р. згадується про 53 картини, взяті «з колишнього музею мистецтв» і «запаковані належним чином»⁴¹².

Крім картин, ця «робоча група» вивезла з міста до Берліна велику (близько 15 тис. примірників) кількість книжок – переважно енциклопедій та словників, видань з економіки, суспільних наук і військової справи, а також значну кількість журналів⁴¹³. Масштабному пограбуванню піддавались і архіви Дніпропетровська. Дотепер так і не з'ясовано остаточно, скільки ж документів було вивезено німцями з міста. Приміром, П. Грімстед та Г. Боряк пишуть про 22 вагони з документальними цінностями⁴¹⁴; інші дослідники зазначають, що їх було значно більше⁴¹⁵. У кількісному еквіваленті це – сотні тисяч документів. Принаймні дослідник Д. Мешков називає цифру в 770 тис. вивезених справ⁴¹⁶.

Повертаючись до теми історичного музею, варто додати, що навіть у складних умовах окупації він приймав відвідувачів. Серед них були і німецькі вчені – фахівці з антропології, і офіцери з частин Вермахту⁴¹⁷. Зокрема, 12 грудня 1942 р. відкрилась доступна для широкої громадськості виставка у п'яти приміщеннях першого поверху музею⁴¹⁸. Співробітниками проводилася наукова робота. Українські археологи П. Козар, О. Бодяньський брали участь в археологічних дослідженнях з виявлення готських пам'яток на території Дніпропетровщини. Влітку 1943 р. через постійні нальоти радянської авіації, які могли призвести до знищення музейних фондів, німецький фотограф Ірмгард Грот здійснила фотокопіювання археологічних знахідок і музейних предметів⁴¹⁹.

⁴¹² Днепрпетровская область в годы Великой Отечественной войны... С. 161–162.

⁴¹³ Там само. С. 161.

⁴¹⁴ Грімстед П. К. за участю Г. Боряка. Нищення українських музеїв, архівів, бібліотек у роки Другої світової війни. *Пам'ятки України*. 1994. № 3–6. С. 97.

⁴¹⁵ Слободянюк М. А., Шахрайчук І. А. Рух опору на Дніпропетровщині... С. 114–115.

⁴¹⁶ Мешков Д. Нові господарі: дніпропетровські архіви за німецької окупації. *Пам'ятки України*. 1994. № 3–6. С. 106.

⁴¹⁷ Бекетова В. М., Белкин Д. Я. Днепрпетровский исторический музей... С. 147.

⁴¹⁸ Там само. С. 145.

⁴¹⁹ Там само. С. 146.

Доля людей, які працювали у різноманітних міських структурах у період окупації, склалася по-різному. З одного боку, частина з тих, хто піддавався тим чи іншим формам переслідувань ще в 1920—1930-х рр. і вважався потенційно неблагонадійним для радянської влади або декларував своє негативне ставлення до неї, виїхали разом з відступаючими окупаційними військами. Так, наприклад, вчинили виконувач обов'язків ректора ДУДУ професор М. Малов і завідувач кафедри української історії університету П. Козар⁴²⁰.

З іншого боку, існують згадки про те, що частина викладачів вишів була пов'язана із підпільним рухом, зокрема, допомагала радянським військовополоненим. Наприклад, у спогадах І. Ковальнової згадується:

Відома спортсменка, вона [Валентина Дмитрівна, мачуха І. Ковальнової – авт.] викладала у фізкультурному технікумі, останніми роками – у культпросвітучилищі. Виявилося, що в роки окупації тітка Валя працювала в підпільній організації, до якої входило багато спортсменів, що групувалися навколо кафедри фізкультури Гірничого інституту, і низка викладачів вишу⁴²¹.

Про підпільників у складі колективу Політехнічного інституту розповідав викладач вишу Олексій Сулов:

Перебуваючи на окупованій території в Дніпропетровську, наприкінці 1941 р. я зустрів свого знайомого Леоніда Якушева. [...] Після нетривалих розмов Якушев запропонував мені взяти участь у роботі підпільної організації. [...] Мені запропонували поступити на роботу до політехнічного інституту, в якому вже працював Якушев⁴²².

Схожі розмови точилися і довкола постаті відомого українського мовознавця Василя Ващенко.

Взагалі, подальша доля людей, які під час окупації тією чи іншою мірою були змушені співпрацювати з новою владою, часто несе на собі печатку примхливої випадковості. Для прикладу можна навести епізоди із життя Івана Ритова, одного з учасників українського національного

руху ще з дореволюційним стажем. Він був діячем катеринославської «Просвіти», активно виступав за відродження Української автокефальної православної церкви. У 1929 р. був звільнений з роботи, потім двічі потрапляв під арешт. З приходом у Дніпропетровськ нової влади восени 1941 р. І. Ритов очолив окружну церковну Раду УАПЦ у Дніпропетровську. Після відновлення радянського контролю над містом йому дивом вдалося уникнути покарання⁴²³.

Так само не завжди піддаються логічному поясненню окремі випадки успішного проходження «фільтрації». Взяти хоча б для прикладу професора Є. Кураєва, залученого як судово-медичного експерта для документального засвідчення факту масового розстрілу дніпропетровських євреїв поблизу Ботанічного саду («Акт міської надзвичайної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників» від 24 листопада 1943 р.)⁴²⁴. Хоча кількома місяцями раніше це прізвище можна побачити на сторінках документа як голови комісії, що на вимогу нацистської адміністрації 7 травня цього ж року проводила огляд Сергія Петрова «для встановлення факту обрізання»⁴²⁵. Також важко з'ясувати, яким чином професору І. Танатару вдалося пояснити радянським органам держбезпеки рядки зі своєї статті «Корисні копалини нашої області», де кілька разів згадувалося про «звільнення України від більшовицького ярма»⁴²⁶.

Якщо говорити про буденне життя мешканців окупованого Дніпропетровська, то екстремальні умови нерідко спричиняли різнополярну поведінку: від прикладів високого героїзму до падіння моральності. Радянська практика співпраці з владою у формі доносів розквітла на новому ґрунті. «Вчора людина, що приїхала з Таромського, розповідала, що в селі починають один на одного доносити німцям», – цей запис вже 9 листопада 1941 р. зробив у своєму щоденнику М. Мошков⁴²⁷.

⁴²³ Чабан М. П. Діячі Січеславської «Просвіти»... С. 376–377.

⁴²⁴ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны... С. 183.

⁴²⁵ Акт медичного обстеження. ДАДО. Ф. 2276. Оп. 1. Спр. 1812. Арк. 55.

⁴²⁶ Танатар І. Корисні копалини нашої області. *Дніпропетровська газета*. 1941. 23 листопада. № 39.

⁴²⁷ Мошков Н. Дневник... Арк. 330.

⁴²⁰ Професори Дніпропетровського національного університету : біогр. довід. / гол. редкол. проф. М. В. Поляков. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. 320 с.; Козар П. А. Лоцмани Дніпрових порогів : істор. нарис. Дніпропетровськ : Вид-во ДДУ, 1996. С. 6.

⁴²¹ Ковалева І. Жизнь, проведенная в могиле... С. 46.

⁴²² Студенты, преподаватели, сотрудники института на фронтах Великой Отечественной войны...

Про це писала і І. Ковальова:

Страх зради, яку вчиняли «просто так» або за 30 срібних, глибоко в'ївся у свідомість, змушуючи людей уникати спілкування за межами розмов про кулінарні рецепти воєнної доби або рекомендацій щодо виготовлення мила домашнім способом⁴²⁸.

Такий поведінці сприяла сама політика окупаційної влади, яка намагалася розгорнути широку мережу інформаторів серед місцевого населення. Після окупації радянські спецоргани, розповідаючи про діяльність гітлерівських спецслужб в роки війни, зазначали:

Апарат Зондерштабу мав у розпорядженні великий апарат штатної агентури, завербованої з місцевих жителів [...], мав у розпорядженні мережу платних резидентів [...], які керували секретною агентурою, яку отримували з місцевого населення⁴²⁹.

Коло людей, яким можна було довіряти, було доволі обмеженим. Необережне слово нерідко призводило до арешту, ув'язнення або навіть смертної кари. А статись подібне могло будь-де і будь з ким. Ось як про це згадує один із арештантів Дніпропетровської в'язниці В. Руденко на прізвище «Кабан», який опинився за ґратами через донос якогось «Балабаки», судячи з усього, свого знайомого:

[...] пішов до чувячкіна⁴³⁰ в майстерню, аби чувяки собі замовити. [...] Стали розмовляти про життя, я дурень не знав, що він агент і став з ним говорити про фронт. [...] Потім кажу: «У нас зараз став не той німець, що був раніше». Під час нашої розмови один вискакує і покликав жандарма. [...] Жандарм зайшов і переплутав, замість мене забрав чувячкіна, тут я здогадався, агент, який покликав жандарма стояв за рогом і стежив куди я піду. Він прослідував за мною до дому, побіг до жандармерії та повідомив, де я живу і мене забрали⁴³¹.

Не сприяв налагодженню більш-менш нормальних стосунків між окупантами та населенням своєрідний ідеологічний бар'єр, який свідомо встановила нацистська адміністрація. Вже з перших місяців окупації

⁴²⁸ Ковалева І. Жизнь, проведенная в могиле... С. 39.

⁴²⁹ Чекістське дос'є окупованої України... С. 458.

⁴³⁰ Чувячкін – фахівець з виготовлення взуття.

⁴³¹ Вронська Т. В., Лисенко О. Є. Тюремний мартиролог окупаційного режиму: написи на стінах нацистських казематів. Харків : Права людини, 2014. С. 439–440.

очевидці відзначають зверхнє ставлення до «неарійців». Згодом почали видаватися розпорядження, які регламентували взаємовідносини між представниками «вищої» і «нижчих» рас. Щоправда, здебільшого вони мали закритий характер. Зокрема, на початку липня 1942 р. з інтервалом у три дні були видані: розпорядження генерал-комісара П. Публіга штаткомісару Р. Клостерману про недопущення проведення будь-яких заходів місцевих німців спільно з українцями з метою уникнення підриву престижу перших; розпорядження керівництва Райхскомісаріату «Україна» з вимогою не допускати присутності окупантів на культурних заходах, які влаштовувались українцями, росіянами та поляками. У розпорядженні П. Публіга від 3 липня 1942 р. наголошувалось: «Якщо колись німці та українці мають бути представлені якійсь особі, то місцеві німці повинні мати перевагу і бути представленими в першу чергу»⁴³².

У розпорядженні по Райхскомісаріату «Україна» від 6 липня 1942 р. йшлося про те, що культурні заходи, спільні для українців та німців, відвідуються останніми лише за умови, коли:

[...] установа, яка його влаштовує, знаходиться під керівництвом німців. При цьому потрібно забезпечити німецьким відвідувачам кращі місця, наприклад, у кіно⁴³³.

Для окупантів було небажаним збереження такого соціального шару як інтелігенція, яка завжди була джерелом критичного ставлення до дійсності й ферментом різноманітних опозиційних до будь-якої влади рухів, чи то з соціальним, чи то з національним забарвленням. У секретному розпорядженні Е. Коха від 18 березня 1942 р. про це йшлося абсолютно відверто:

Необхідно стежити за тим, щоб місцева робоча сила, зайнята в німецьких торговельних фірмах на таких посадах, як бухгалтери, касири та ін., – кількісно не була надто великою, щоб можна було протидіяти сильному росту дрібної інтелігенції серед українського населення. Саме цей прошарок буде діяти, якщо не зовсім одверто проти, то в усякому разі не на користь Німеччини⁴³⁴.

⁴³² Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны... С. 144.

⁴³³ Там само. С. 145.

⁴³⁴ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... С. 99.

Навіть у 1943 р., на тлі воєнної катастрофи, що наближалася, ставлення окупантів до українців суттєво не змінилося. Зокрема, у вказівках центральних органів Райхскомісаріату «Україна» щодо поведінки з українськими робітниками зазначалося:

Заходи забезпечення не повинні створювати враження нашої м'якості по відношенню до українців. Навпаки, українці протягом століть звикли до суворого режиму і не розуміють звичного ввічливого ставлення [...], тому розпорядження слід віддавати краще занадто голосно і різко, ніж занадто спокійно, при цьому слід вживати німецьку мову⁴³⁵.

Так було в «теорії». Звичайно, життя ламало подібну жорстку регламентацію стосунків. Особистий досвід контактів між окупантами та мешканцями спростовував тези нацистської ідеології «расової нерівності» та радянської пропаганди щодо «кровожерливої фашистської банди». Цікавим є запис у щоденнику М. Мошкова від 11 лютого 1942 р.: «Війна війною, а в тилу відносини між німецькими солдатами і офіцерами, з одного боку, та жителями, з іншого, досить доброзичливі»⁴³⁶. Один із документів українського національного підпілля зафіксував, що «німці райхсдойчі, вертаючись з відпусток, змінюють своє відношення до робітників», проте це лише в особистих стосунках, бо на макрорівні «все це нічим не вплинуло на зміну німецької політики на Україні»⁴³⁷.

Взагалі, ставлення до дійсності залежало як від доокупаційного досвіду особи, так і від соціального статусу, який вона мала в часи нацистського панування. Утім, судячи з доступних автору джерел особистого походження, емоційний стан більшості населення окупованого міста був важким. Це і постійне очікування обстрілів та бомбардувань (потенційна загроза смерті), різноманітних покарань з боку окупаційної адміністрації, страх бути пограбованим, низький соціальний статус мешканця окупованої території тощо. Сюди варто додати занепокоєння долею та відсутність інформації про рідних і близьких, що служили у Червоній армії та перебували на

⁴³⁵ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... С. 261.

⁴³⁶ Мошков Н. Дневник... Арк. 362–363.

⁴³⁷ З документів територіальних структур ОУН(б)...

неокупованій території СРСР. Для багатьох людей, які пережили окупацію, характерним був стан пригніченості та депресії. Як згадувала потім одна з сучасниць описуваних подій:

До природних для перехідного віку фобій [авторці було 13 років – авт.] додалося відчуття повної незахищеності, неповноцінності і безвиході, що володіло більшістю людей, які опинилися за лінією фронту в окупованій зоні⁴³⁸.

Виходом зі стану психічної та емоційної напруги, як це часто буває в житті, ставав алкоголь, точніше, враховуючи важкі економічні умови – його сурогати. Зокрема, містяни вживали деревний спирт, про непоодинокі випадки отруєнням яким сповіщала «Дніпропетровська газета» в середині лютого 1942 р.:

Випадки отруєння деревним спиртом, а як наслідок цього – сліпота продовжує реєструвати очний відділ міжрайонної поліклініки. Не зважаючи на попередження, легковажні люди продовжують губити своє життя...⁴³⁹

2.3. Ставлення мешканців міста до окупаційного режиму

Ставлення місцевих мешканців до окупантів було різним. Певна частина населення з вірою в комуністичні ідеали брала участь у діяльності радянських підпільних організацій та груп. Більшість пасивно спостерігала за розвитком подій та очікувала на повернення Червоної армії. Були й ті, хто вірив нацистським обіцянкам відновити приватновласницькі відносини в економіці, ліквідувати соціалістичний лад та повернути конфісковане радянською владою майно. Водночас не останню роль тут відіграло й бажання реваншу та особистої помсти попередній владі за завдані кривди (репресії, колективізацію, розкуркулення, Голодомор). Прихід нацистів для власної політичної мети прагнули використати й українські національні сили, керовані членами похідних груп, створених ОУН(б).

Решта, яка кількісно становила переважну більшість населення, переймалася передусім проблемою особистого виживання. Громадяни були

⁴³⁸ Ковалева І. Жизнь, проведенная в могиле... С. 39.

⁴³⁹ Дніпропетровська газета. 1942. 17 лютого. № 39. С. 2.

готові підпорядковуватися будь-якій владі тільки тому, що це була «влада». Їхнє ставлення до окупантів було різним – від підтримки до засудження: пов'язано з соціальним походженням містян та їх особистим досвідом, а також нерідко еволюціонувало залежно від конкретних умов життя і дій окупаційної влади.

Приміром, зверхнє ставлення окупантів до містян, труднощі з постачанням продовольства і палива вже в листопаді 1941 р. призводять до масового невдоволення новою владою: «*Німці так безцеремонно себе поводять, що викликають загальне обурення населення*», – записав у своєму щоденнику М. Мошков⁴⁴⁰.

Обурення мешканців деяких українських міст діями гітлерівців фіксували в 1943 р. документи окупаційних органів влади:

У тасмному донесенні контррозвідки групи армій «Південь» повідомлялось, що наприкінці серпня 1943 р. в містах Запоріжжя, Сталіно⁴⁴¹, Дніпропетровськ і Кіровоград⁴⁴² морально-психологічний стан населення характеризувався погіршенням ставлення до німців. Серед причин виділялися методи відправки молоді в Рейх, погане продовольче забезпечення і жорстоке поводження місцевих чиновників з мешканцями окупованої території⁴⁴³.

Про подібні зміни настроїв серед місцевого населення йдеться і в документі українського національного підпілля:

З приходом німців на початку населення було задоволене. Але це все тривало дуже недовго. Сьогодні «вулиця» без огляду на національність виразно висловлює своє незадоволення проти німців⁴⁴⁴.

З-поміж учорашніх співгромадян Дніпропетровська суттєво вирізнялося ставлення окупантів до окремої етнічної групи – фольксдойче. Робота з цією категорією населення в окупованих областях УРСР розпочалася

вже восени 1941 р. під егідою Служби реєстрації фольксдойче (ФoMi). В оголошеннях окупаційної адміністрації йшлося:

Насамперед, повинні негайно зголоситися всі покликани до співробітництва вчителі та вчительки фольксдойче. [...] Як фольксдойче може бути записаний: кожний, хто походить від німецьких батьків, або кого батько чи мати – німці, або хто може довести німецьких предків⁴⁴⁵.

Як справедливо зазначають українські історики, настанова про те, що фольксдойче «користуються такими самими правами, що й німці з Німеччини», повністю втілена так і не була. Однак обсяг прав фольксдойче був значно більшим порівняно з іншими категоріями населення окупованої України⁴⁴⁶. Опосередковано це підтверджує навіть такий важливий показник якості життя в період окупації, як забезпеченість продовольством. Як зазначали М. Коваль та П. Медведок:

В той час коли міське населення було поділене за нормами продовольчого забезпечення на чотири категорії і загроза голодної смерті постійно висіла над віднесеними до перших двох, для городян-фольксдойче встановлювалася вища, четверта категорія постачання⁴⁴⁷.

До складу фольксдойче, як правило, записували етнічних німців нащадків змішаних шлюбів і тих, хто мав «німецьке» прізвище. Щоправда, були й такі, хто ризикнув ошукати окупаційну адміністрацію, сфальшувавши свою приналежність до фольксдойче. Процес формування цієї групи населення свідчив, що під час Другої світової війни жорстока, відірвана від реалій життя, расова політика нацистів видозмінювалась. Приміром, до «панівної раси» могли потрапити не лише завдяки походженню, а і внаслідок особистих заслуг перед окупаційним режимом. Скажімо, у довідці НКВС УРСР про політику гітлерівців відносно фольксдойче, складеній 28 січня 1944 р., зазначалося: «нерідко „фольксдойче” оформлювалися особи за особливі заслуги перед окупантами, які не мають жодного відношення до німецької

⁴⁴⁰ Мошков Н. Дневник... Арк. 332.

⁴⁴¹ Нині – м. Донецьк.

⁴⁴² Нині – м. Кропивницький.

⁴⁴³ Михайлюк М. Морально-психологічний стан населення України в умовах Другої світової війни та в перші повоєнні роки. *Київська старовина*. 2007. № 5. С. 117.

⁴⁴⁴ Вісник Української інформаційної служби...

⁴⁴⁵ Київ: війна, влада, суспільство... С. 490.

⁴⁴⁶ Коваль М. В., Медведок П. В. Фольксдойче в Україні (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1992. № 5. С. 17.

⁴⁴⁷ Там само. С. 22.

крові»⁴⁴⁸. У Дніпропетровську, наприклад, у 1943 р. статус фольксдойче отримав головний редактор «Дніпропетровської газети» Є. Савченко⁴⁴⁹.

Також відомі випадки, коли фольксдойче ставали шляхом одруження з німкенями. У такий спосіб, приміром, змінили національну приналежність співробітники «Дніпропетровської газети» Є. Островський та Г. Князев⁴⁵⁰. Загалом, у Дніпропетровську було зареєстровано 1587 фольксдойче у правобережній частині міста та 414 — в АНД районі⁴⁵¹. Їхнє ставлення до «нової влади» так само, як і решти населення було неоднаковим: від активної підтримки нацистського режиму до навіть пасивного очікування повернення радвлади.

В архіві УСБУ у Дніпропетровській області, серед інших, зберігаються дві справи, які характеризують обидва типи поведінки фольксдойче. До першого з них відносимо справу уродженки Дніпропетровська 26-річної Таїсії Вальтер, звинуваченої в реєстрації як фольксдойче та співробітництві з окупантами, що зрештою закінчилось виїздом жінки на територію Польщі разом з відступаючими гітлерівськими частинами й подальшим прийняттям німецького підданства. Реальна картина її життя в окупованому Дніпропетровську виглядала дещо іншим чином. Після окупації жінка виконала розпорядження влади і, згадавши про своє етнічне походження, пройшла необхідний процес реєстрації. Реальне «співробітництво» з окупантами теж доволі сумнівне. На думку радянських спецслужб, воно полягало в обійманні наступних посад: прибиральниці, працівниці їдальні, продавчині в овочевій крамниці, а потім — у касах кінотеатру і, нарешті, «вершиною кар'єри» стала робота діловодом у конторі Дніпроенергобуду⁴⁵².

Інший варіант пристосовування фольксдойче до «нового порядку» можна побачити на прикладі Густава Якубовського, заступника декана біологічного факультету, асистента кафедри біохімії ДДУ. Цей перспективний

молодий науковець (незадовго до початку війни закінчив з відзнакою університет) під час окупації отримав чин унтершарфюрера військ СС і був призначений начальником управління боротьби з партизанами у новомосковських лісах. Якубовський брав безпосередню участь в арешті секретаря Дніпропетровського підпільного обкому ВКП(б) Миколи Сташкова, а також допитав учасників підпілля. За заслуги нагороджений Залізним Хрестом II класу, а пізніше призначений на посаду начальника наукового відділу «економіка Сходу». У повоєнний період був засуджений до 25 років ув'язнення⁴⁵³.

Статус фольксдойче не обов'язково призводив до щирого прийняття нацистської політики, принаймні всіх її елементів. У цьому сенсі промовистими є спогади червоноармійця, єврея за національністю, Ісаєя Подольського, який восени 1941 р. вирвався з оточення біля станції Пологи (Запорізька область) і намагався повернутися у рідний Дніпропетровськ. Пройшовши величезну відстань у кількості кілометрів, у селищі Рибальському І. Подольський попросився на ночівлю до місцевого мешканця, як згодом з'ясувалося, фольксдойче. Цікаво, що відбулося далі:

І в цей час, коли я вечеряв, у кімнату забіг хлопчина років 16-ти, в чорній шинелі учня фабрично-заводського навчання і закричав з порогу: «Дядько Яшо, на тому боці жидів розстрілюють». Вразила відповідь господаря: «Так чому ти радієш, дурень, пішов геть звідси»⁴⁵⁴.

Тож, як виявляється, далеко не всі фольксдойче були прихильниками політики нацистів, принаймні того, як жорстоко окупанти поводитися з місцевими мешканцями. Малодослідженою сторінкою історії окупаційного побуту були любовні й інтимні стосунки жінок з окупантами, особливо за обопільною згодою. Після звільнення територій в СРСР не проводилися кампанії проти жінок, які вступали в інтимні стосунки з окупантами, подібно до Франції чи Нідерландів, де, наприклад, публічно голили їм голови. Радянська влада до останнього приховувала той факт, що частина місцевого жіноцтва, яка виховувалась уже за комуністичного

⁴⁴⁸ Київ: війна, влада, суспільство... С. 686.

⁴⁴⁹ Долгорученко К. Антисемітська пропаганда... С. 109.

⁴⁵⁰ Там само.

⁴⁵¹ Клец В. К. Источники по истории немцев Украины... С. 213.

⁴⁵² Справа Т. Вальтер. Архів УСБУ у Дніпропетровській області. П-26483.

⁴⁵³ Історія Дніпропетровського національного університету / гол. редкол. проф. М. В. Поляков. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. С. 78.

⁴⁵⁴ Шнеер А. Плен. Т. 2. Иерусалим, 2003. С. 277.

режиму, мала «амурні взаємини» з «німецько-фашистськими загарбниками» та їх поплічниками.

Природа цього явища неоднозначна. Значною мірою така поведінка була спричинена елементарним бажанням вижити, здобути якісь матеріальні блага та ін. Особливо якщо врахувати той факт, що багато радянських жінок мусили це робити самотужки, без чоловіків, які воювали на фронті, потрапили в полон чи загинули на війні. У таких умовах саме на плечі жінок покладалася відповідальність за життя їхніх дітей, а нерідко – і старих батьків. Натомість близькі стосунки з окупантами давали можливість отримати більш-менш пристойну роботу, продуктивний пайок, паливо на зиму, уникнути відправки на громадські роботи до Німеччини, а також доступ до розважальних закладів. Для багатьох жінок було важливим відчувати саме захист і безпечність у цей надзвичайно трагічний період історії.

Варто зважати і на звичайну цікавість жінок до спілкування з іноземцями, які, судячи з численних спогадів, зовнішньо і культурно вигідно відрізнялися від радянських чоловіків. У всякому разі мали приємніший зовнішній вигляд, адже були краще обмундировані й укомплектовані, володіли більш вишуканими манерами ніж вояки Червоної армії. Промовистим тому доказом є записи у щоденнику однієї дівчини з сусідньої Кіровоградщини. Судячи з тексту, авторка була молодою, освіченою комсомолкою (добре знала німецьку мову, світову літературу), а її стосунки з окупантами не виходили за межі звичайної симпатії. Ось що записано нею 8 грудня 1943 р. під час відступу німців:

Росіяни бігають по селу. [...] Залишилися останні німці-зв'язківці. Мені шкода розлучатися і знову це слово «назавжди!» І моє останнє «auf wiedersehen!» Останнє... Ні! Це люди, з якими пов'язана моя доля. Ні! Це не останнє моє слово! Ми ще побачимось, нехай навіть після війни. Але я поїду до Європи, на Захід! Там моє все! Мене кличуть ці культурні люди»⁴⁵⁵.

А ось порівняння німецьких та радянських льотчиків, зроблене дещо пізніше, 26 січня:

⁴⁵⁵ Бетлій О., Діса К., Кисла Ю. Дневник. Мысли. Детали. Міжкультурний діалог. Т. 1 : Ідентичність. Київ : Дух і літера, 2009. С. 435–436.

Тим часом знайомимося з льотчиком, вже росіянином – Сашком. О, ні! Не те звернення, не та повага, що у них. Мені навіть соромно було б, якби вони побачили наших російських льотчиків»⁴⁵⁶.

Деякі факти залицання окремих мешканок Дніпропетровська до військових-іноземців зафіксовано ще на початку окупації, у вересні 1941 р.

С. Шведовим:

У перервах між жахами на вулицях чути дитячі та дівочі голоси і сміх. «Дівчата» заманюють солдатів. Часом їх реготання лунає на всю вулицю»⁴⁵⁷.

Мабуть, спілкування не закінчувалося лише «сміхом». Наприкінці грудня 1942 р. слідчі міської поліції займалися викриттям осіб – «радянських громадян», винних у зараженні німецьких військовослужбовців венеричними захворюваннями⁴⁵⁸. В іншому випадку йшлося про затримання жінок, хворих на венеричні хвороби, «більшість їх затримувалося за вказівкою солдатів, що заразилися»⁴⁵⁹. Судячи з усього, йдеться не про професійних повій, які працювали у стаціонарних борделях. Загалом, ставлення і наміри завойовників стосовно місцевих жінок якнайкраще передає влітку 1942 р. інформаційно-аналітичний звіт бандерівського підпілля:

Загальне ставлення німців до жіноцтва підбитих / і союзних / народів добре окреслив один лікар: «Ми б'ємося, несемо жертви, проливаємо кров. Тому жіноцтво підбитих народів має обов'язок усолоджувати нам життя своїм коханням та приязню, але женитися ми будемо тільки з німками»⁴⁶⁰.

Платні інтимні послуги – окрема сторінка побуту окупантів. Гітлерівці до цього питання ставилися як до необхідної для військовослужбовців психофізіологічної процедури. Повії «згідно з вимогою керівних органів надзвичайно необхідні»⁴⁶¹. Питання про надання подібних послуг спеціально розроблялося з німецьким педантизмом. Зокрема, в офіційному листуванні

⁴⁵⁶ Бетлій О., Діса К., Кисла Ю. Дневник... С. 442.

⁴⁵⁷ Гуляев Г. И., Большаков В. И., Бусыгина Н. Д. Днепрпетровск... С. 62.

⁴⁵⁸ Архів УСБУ у Дніпропетровській області. Спр. 15470. Арк. 15 зв.

⁴⁵⁹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... С. 79.

⁴⁶⁰ Вісник Української інформаційної служби...

⁴⁶¹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... С. 79.

різних органів окупаційної адміністрації навіть обговорювалося питання ремонту будинків розпусти. У Дніпропетровську станом на січень 1942 р. є згадки про гуртожиток на 50 повій на вулиці Широкої, 101 та будинок розпусти «Франція», розташований на тій самій вулиці⁴⁶².

Багато серед окупантів було й тих, хто не бажав скористатися послугами повій чи довго чекати на добровільну згоду жінок щодо інтимних стосунків, примушуючи силоміць до цього. Частими були випадки нелюдського поводження завойовників з місцевими мешканками, особливо тими, хто відмовляв їм у задоволенні хтивості чи знаходився під арештом:

Геітанівці знасилують дівчат та жінок по тюрмах та концтаборах. Кожна дівчина або жінка, що не є проституткою до часу арештування, то стає нею в тюрмі. Жінок беруть обіцянками про звільнення або силою⁴⁶³.

Найжахливіший етап у житті мирних мешканців Дніпропетровська настав восени 1943 р., одночасно з успішним наступом радянських військ на Лівобережній Україні. Керівник військ СС та поліції в Україні Ганс Адольф Прюцман отримав секретний наказ Генріха Гімmlера з вимогою застосувати до українських територій тактики «випаленої землі»:

Необхідно домогтися того, аби при відході з районів України не залишилося жодної людини, жодної голови худоби, жодного центнера зерна, жодної рейки; аби не залишилися цілими жоден будинок, жодна шахта, яка б не була виведена з ладу, аби не залишилося жодного колодязя, який би не був отруєним. Противник повинен знайти дійсно вщент спалену і зруйновану країну⁴⁶⁴.

Пізніше у своїх мемуарах командувач групи армій «Південь» Еріх фон Манштейн пояснював це необхідністю ускладнити наступ Червоної армії⁴⁶⁵. Приблизно за два роки до цього, влітку 1941 р., подібний наказ вже надходив, але з іншого боку – від органів радянської влади. 9 липня 1941 р. до ЦК ВКП(б), а конкретно – Георгію Маленкову, були надіслані пропозиції ЦК КП(б)У за підписом Микити Хрущова «Про порядок

евакуації та знищення майна». Під час відступу пропонувалося вивезти в тил все обладнання із заводів та МТС, зерно та худобу з колгоспів, а у разі неможливості здійснення – роздати невивезені колгоспні фонди частинам Червоної армії та колгоспникам.

У зоні 100–150 кілометрів від противника треба знищувати все цінне обладнання на заводах, хліб на складах, товари, які не могли бути вивезеними при вимушеному відході частин Червоної Армії⁴⁶⁶.

По суті, це була радянська тактика «випаленої землі». Проте радянський і німецький накази все-таки відрізнялися. Радянське керівництво сподівалося на повернення, гітлерівське розуміло, що йде назавжди. Важливо, що Державний комітет оборони СРСР скоригував пропозиції українських товаришів. 10 липня з Москви до Києва надійшла відповідь за підписом Йосипа Сталіна, де зокрема говорилося:

[...] що неможливо вивезти, знищувати, проте, не чіпаючи птиці, дрібної худоби й іншого продовольства, необхідного для населення, яке залишається. [...] Електростанції не висаджувати у повітря, але знімати всі ті цінні частини, без яких станції не можуть працювати, аби електростанції довго не могли діяти. Водопроводів не висаджувати у повітря⁴⁶⁷.

Якщо дозволяв час, нацисти виконували свій людиноненависницький наказ. Приміром, у Дніпропетровську з серпня 1943 р. розпочалася депортація в'язнів до нацистських таборів у Німеччині⁴⁶⁸, а згодом, у вересні того ж року було оголошено обов'язкове виселення мешканців із міста⁴⁶⁹. Як видно із щоденникових записів С. Шведова за 16 жовтня, згодом цей наказ було продубльовано⁴⁷⁰.

У своїх мемуарах Е. фон Манштейн відзначає, що нібито обов'язковий згін населення стосувався лише військовозобов'язаних чоловіків до

⁴⁶⁶ Известия ЦК КПСС. 1990. № 7. С. 206–207.

⁴⁶⁷ Там само.

⁴⁶⁸ Харченко Ю. З Дніпропетровська через Ігреню до кацету Бухенвальд. *Гомін України*. Рік LXII. 2010. 26 жовтня. № 40 (3380). С. 16.

⁴⁶⁹ Гуляев Г. И., Большаков В. И., Бусыгина Н. Д. Днепрпетровск... С. 100.

⁴⁷⁰ Там само. С. 193.

⁴⁶² Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... С. 79.

⁴⁶³ З документів територіальних структур ОУН(б)...

⁴⁶⁴ «Совершенно секретно! Только для командования!»... С. 528.

⁴⁶⁵ Манштейн Э. Утерянные победы. Москва : АСТ; Санкт-Петербург : Terra Fantastica, 1999. С. 553.

60 років⁴⁷¹. Проте, як відомо, під дію наказу чомусь потрапляли не лише чоловіки. Враховуючи надто широкий віковий діапазон, на Захід мала бути примусово перегнана більша частина населення. Методи переселення були далекими від ідеалістичних описів нацистського воєначальника. Очевидцями називалися такі напрямки депортації: криворізька дорога (у С. Шведова)⁴⁷²; Запорізьке шосе та Сурсько-Литовське (у І. Ковальової)⁴⁷³; село Широке Солонянського району (у Н. Слесаревої (Вікторовської))⁴⁷⁴. Те, що відправка стосувалася саме працездатної частини населення, переважно молоді, згадують й інші сучасники подій. Щоправда, можливістю уникнути відправки і залишитися вдома було самоскалічення:

*Тоді ж від своїх знайомих я дізнався, що в Нових Кайдаках та Діївці деякі дівчата вводили собі в ногу гас або часник. [...] Нога сильно розпухала. Німці не угоняли хворих дівчат*⁴⁷⁵.

Добровільно виходити з міста більшість жителів не хотіли. Розраховували сховатися в різноманітних укриттях, підвалах, льохах або просто причаїтися допоки не пройде депортація. З цього приводу є ціла низка схожих спогадів дніпропетровців: «Моя тітка Лена говорить: “Та нічого не станеться, переховаємося в підвалі — чорти не візьмуть”»⁴⁷⁶; «Ми, наприклад, викопали у спальні погріб, замаскувавши вхід»⁴⁷⁷; «Не виходимо з квартири за порадою поліцаїв»⁴⁷⁸.

Дехто із депортованих зміг врятуватися втечею просто під час руху дорогою гнаних нацистами колон:

Дід різко звернув у бік, і за кілька хвилин ми вже стояли у мілкій калмутній воді під мостом, щохвилини чекаючи, що нас виявлять. Але

⁴⁷¹ Манштейн Э. Утерянные победы... С. 553.

⁴⁷² Гуляев Г. И., Большаков В. И., Бусыгина Н. Д. Днепропетровск... С. 104.

⁴⁷³ Ковалева И. Жизнь, проведенная в могиле... С. 41.

⁴⁷⁴ Вижила завдяки добрим людям...

⁴⁷⁵ Гуляев Г. И., Большаков В. И., Бусыгина Н. Д. Днепропетровск... С. 101–102.

⁴⁷⁶ Вижила завдяки добрим людям...

⁴⁷⁷ Ковалева И. Жизнь, проведенная в могиле... С. 40.

⁴⁷⁸ Гуляев Г. И., Большаков В. И., Бусыгина Н. Д. Днепропетровск... С. 100.

*в тисняві, що виникла при втягуванні колони на міст, наша втеча лишилася непоміченою*⁴⁷⁹.

Причому в пригоді міг стати, приміром, наліт радянської авіації або ж обстріл артилерії: «Коли їх почали бомбардувати з Дніпра, конвоїри розбіглися, а конвойовані почали повертатися в місто»⁴⁸⁰. Але такі випадки, скоріше, були винятками із загальної застосованої ворогом тактики депортації. Її наслідки для міста виявилися дуже спустошливі. Зокрема, після звільнення Дніпропетровська Червоною армією тут, згідно з радянською статистикою, нараховувалося лише 79 тис. осіб, «з них велика кількість сиріт і калік»⁴⁸¹.

Нацисти застосовували різноманітні методи задля пошуку таких осіб, які ухилялися від виконання наказу про обов'язкову евакуацію. Наприклад, сучасники згадують підпали будівель спеціальними німецькими командами⁴⁸². Згідно з їхніми свідченнями, обшуки та пограбування, знищення будинків і споруд продовжувались ледь не до останнього дня перебування ворожих військ у місті⁴⁸³. Між іншим, очевидці згадують жорстокість окупантів з числа нацистських військовослужбовців-калмиків: «І рантом — вхідні двері злетіли із завіс. До будинку увірвалися троє поліцаїв-калмиків»⁴⁸⁴.

Вивезення або знищення стосувалося й культурних цінностей. Наступного дня після звільнення лівобережної частини міста 28 вересня 1943 р. у щоденному звіті керівника дніпропетровського відділення оперативного штабу А. Розенберга оберайнзатцфюрера Й. Брауне, з'явився доволі промовистий запис:

*Генералкомісаріат повідомляє, що майно архівів і музеїв вивезти неможливо, тому що не можна дістати транспортних засобів. Генералкомісар наказав у крайньому разі це майно спалити*⁴⁸⁵.

⁴⁷⁹ Ковалева И. Жизнь, проведенная в могиле... С. 41.

⁴⁸⁰ Гуляев Г. И., Большаков В. И., Бусыгина Н. Д. Днепропетровск... С. 104.

⁴⁸¹ Окупаційний режим на Дніпропетровщині... С. 35.

⁴⁸² Гуляев Г. И., Большаков В. И., Бусыгина Н. Д. Днепропетровск... С. 103.

⁴⁸³ Вони визволяли Дніпропетровськ : нариси, спогади. Дніпропетровськ : Січ, 2003. С. 67, 128.

⁴⁸⁴ Ковалева И. Жизнь, проведенная в могиле... С. 40.

⁴⁸⁵ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны... С. 171.

Результатом відступу нацистів стало також виведення з ладу промислових підприємств, міської інфраструктури, комунальних підприємств, навчально-наукових установ та закладів культури, майже 40% житлового фонду. Матеріальні збитки Дніпропетровська, завдані війною, обчислюються у 3 млрд. довоєнних крб.⁴⁸⁶

У масовій свідомості сформувалося уявлення, що всі руйнування під час відступу окупантів здійснено виключно Вермахтом. Наприклад, в одному з досліджень говориться: «...але старого мосту немає, оскільки він повністю був зруйнований фашистами у 1943 р.»⁴⁸⁷. Утім, руйнування інфраструктури Дніпропетровська, виявляється, справа рук не лише окупантів. Приміром, під час вересневого наступу радянських військ командування 17-ї повітряної армії отримало наказ бомбардувати всі важливі шляхи сполучення області, щоб не допустити відходу гітлерівців на правий берег і запобігти вивезенню матеріальних цінностей. Зокрема, бомбардували відновлений окупантами міст через р. Дніпро, на який було «скинуто декілька бомб, чотири з яких мали пряме влучання». Пошкодження мосту в результаті воєнних дій були настільки серйозними, що рух по ньому урочисто відкрився лише 31 січня 1946 р.⁴⁸⁸

Бої за звільнення Дніпропетровська розпочалися у другій половині вересня 1943 р. і проходили в декілька етапів. 27 вересня частини 1-ї гвардійської армії 3-го Українського фронту звільнили лівобережну частину міста – АНД район. Практично за місяць у результаті проведення Дніпропетровської наступальної операції, за сприяння частин 2-го Українського фронту та жорстоких боїв на правобережній частині, 24–25 жовтня 1943 р. місто Дніпропетровськ було повністю звільнено⁴⁸⁹.

Бої за Дніпропетровськ восени у 1943 р. були надзвичайно запеклими та кровопролитними. Офіційні втрати лише однієї 152-ї стрілецької дивізії

становили 2930 осіб⁴⁹⁰. Ще раніше, на острові Зелений отримав смертельне поранення командир цієї дивізії генерал-майор Василь Каруна. Десяти радянським з'єднанням та частинам, що відзначилися в боях за місто, надали почесне найменування «Дніпропетровських»⁴⁹¹. Учасники форсування р. Дніпро пізніше згадували про міцну оборонну систему гітлерівців:

Треба сказати, що противник був доволі підготовлений до оборони Дніпра. Ворог у повний зріст відривав окопи і траншеї, на десятки кілометрів протягнули протитанкові рови, а підступи до них замінували в 3 ряди у шаховому порядку...⁴⁹²

Про значні фортифікаційні роботи з укріплення Дніпропетровська свідчать й оунівські інформаційно-аналітичні звіти⁴⁹³. Перешкоджала переправі і гітлерівська залага, розташована на Монастирському острові. Центр міста було заміновано, причому, згідно зі спогадами Віталія Русинова, прикордонний полк 39-ї гвардійської стрілецької дивізії ще на місяць залишився у Дніпропетровську, очищуючи місто від мін⁴⁹⁴. Написи «Перевірено. Мін немає» та підпис відповідального за розмінування червоноармійця-сапера ще й дотепер можна побачити на деяких будівлях у центрі міста.

Підсумовуючи, можна сказати, що прихід нової влади та її дії в перші дні і тижні окупації суттєво відрізнялися від тієї майже апокаліптичної картини, яку змальовувала радянська пропаганда. Певна частина населення мала соціально-економічні та політичні очікування щодо зміни життя на краще, які досить швидко виявились ілюзією.

Таким чином, з приходом окупаційних військ та нової адміністрації життя в Дніпропетровську суттєво змінилося, але не закінчилося. Були сформовані місцеві органи влади, відновлена напівзруйнована міська інфраструктура. Продовжували працювати деякі відбудовані промислові об'єкти, виробнича діяльність яких була цілком підпорядкована воєнним потребам Райху. Не зупинилося й культурне життя окупованого міста – запрацювали

⁴⁸⁶ История городов и сел Украинской ССР... С. 125.

⁴⁸⁷ Йшлося про так званий Амурський залізничний міст, споруджений ще у 1884 р. (Див.: Гуляев Г. И., Большаков В. И., Мороз В. С. А так ли это было?... С. 82).

⁴⁸⁸ Сацута В. М. Відбудова мостів у Дніпропетровську... С. 33, 39.

⁴⁸⁹ Днепрпетровская область в годы Великой Отечественной войны... С. 175.

⁴⁹⁰ Вони визволяли Дніпропетровськ... С. 49.

⁴⁹¹ История городов и сел Украинской ССР... С. 124.

⁴⁹² Вони визволяли Дніпропетровськ... С. 120.

⁴⁹³ З документів територіальних структур ОУН(б)...

⁴⁹⁴ Вони визволяли Дніпропетровськ... С. 129.

кінотеатри, дитячі садки, школи й навіть вищі навчальні заклади. Утім, все це робилося з абсолютно утилітарною метою – підготовки майбутнього обслуговуючого персоналу з другосортного (за расовим ранжиrom нацистів) населення СРСР та контролем над вихованням і дозвіллям дітей та молоді. Так само з прагматичною метою збереження працездатного стану населення та запобігання епідемічним захворюванням, які, до речі, могли загрожувати й окупантам, відбувалося медичне обслуговування.

Отже, вся діяльність окупаційної адміністрації спрямовувалася не на створення належних умов життя для мешканців міста, а мала яскраво виражений характер процесу політичного та соціально-економічного освоєння (по-іншому – поневолення) окупованих територій.

Сприйняття окупації мешканцями Дніпропетровська залежало від низки чинників: віку, освіти, соціального стану й етнічного походження, досвіду життя за радянського тоталітарного режиму тощо. Більшість населення намагалася адаптуватися до нових умов існування в окупації, зберегти життя близьких та своє власне. З часом посилення тиску та репресій з боку нацистів викликало розчарування й обурення містян «новим порядком», що інколи навіть призводило до опору окупаційному режиму. Проте значна частина населення, незважаючи на загальне розчарування, продовжувала займати вичікувальну (почасти конформістську) позицію, спостерігаючи за розвитком бойових дій на німецько-радянському фронті.

Лише одна група населення окупованого Дніпропетровська – євреї – згідно з нацистською расовою доктриною не мала жодних прав – навіть на життя.

РОЗДІЛ 3. ТРАГЕДІЯ ЄВРЕЇВ ДНІПРОПЕТРОВСЬКА

Напередодні німецько-радянської війни в Дніпропетровську мешкало від 90 до 100 тис. євреїв⁴⁹⁵. Відповідно до перепису 1939 р. жителями обласного центру були 89 529 євреїв, що становило близько 18% від загальної кількості містян. До того ж саме тут проживала більшість євреїв регіону – понад 69%. Утім, стрімкий наступ Вермахту та армійських підрозділів країн-союзників нацистської Німеччини суттєво вплинув на демографічну ситуацію в місті. Вже за кілька днів після вибуху війни 22 червня 1941 р. в ньому з'явилися біженці із західних регіонів СРСР, передусім з територій, окупованих у 1939–1940 рр., – Східної Польщі, Буковини та Бессарабії. Керівник Дніпропетровського обкому ВКП(б) К. Грушовий у післявоєнних мемуарах згадував про колони біженців (зокрема, з території Чернівецької та Станіславської областей⁴⁹⁶), які досягли міста в середині липня 1941 р.⁴⁹⁷ Більшість із них – родини радянських партійних працівників і військовослужбовців, яких вдалося терміново евакуювати. Водночас, за спогадами мешканців Дніпропетровська, перших утікачів місто зустріло ще наприкінці червня:

На комсомольських зборах дали завдання: приймати евакуйованих з Бессарабії. 25–26 червня вони прибули. Вони були шикарно вдягнені: пальто з ледь помітними складками. Коли ми придивилися, то побачили, що це ланцюжки із вошей⁴⁹⁸.

Про велику кількість евакуйованих згадує й І. Ковальова: «Розгублені жінки з дітьми на руках, старенькі, інваліди. Вони заповнили привокзальну площу і вулиці поблизу, блукаючи у пошуках житла та їжі»⁴⁹⁹. М. Кіссіна (Орлова), яка тоді тільки-но закінчила 9-й клас, згадує червень–липень 1941 р. так:

З'являється багато біженців зі Львова, Мукачева, інших західно-українських міст: жінки з дітьми – сім'ї військовослужбовців, євреї.

⁴⁹⁵ Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия»: моногр. Дніпро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума»; ЧП «Лира ЛТД», 2016. С. 147.

⁴⁹⁶ Нині – Івано-Франківська область.

⁴⁹⁷ Грушевой К. С. Тогда, в сорок первом... Москва: «Известия», 1976. С. 62, 63.

⁴⁹⁸ Шингерова Клара Борисовна. *Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту*. Вип. № 6. Дніпропетровськ: Інститут «Ткума», 2015. С. 133.

⁴⁹⁹ Ковалева И. Жизнь, проведенная в могиле... С. 33.

Переночувавши день-другий, вони прагнуть їхати далі, глибше до тилу. Спочатку нам не зрозуміло, чому б не залишитись у нашому місті?»⁵⁰⁰

У липні евакуація безпосередньо торкнулася й Дніпропетровська. З точки зору партійного функціонера, цей процес виглядав спланованим та практично ідеально організованим:

Евакуацію провели організовано, без нервування і поспіху. Обладнання – буквально до останнього гвинтика і гайки – встановили на своєчасно подані платформи. Інженерно-технічний персонал, робітників і службовців забезпечили продовольством, грошима, посадили в теплушки. До середини липня був відправлений останній, як ми його називали, «спеціальний ешелон»⁵⁰¹.

Натомість ті, хто не належав до так званого «золотого фонду»⁵⁰², мали самотужки подбати про свою долю. Загальна евакуація мешканців міста була оголошена 7 серпня 1941 р. Утім, навіть за таких обставин доля людини залежала від бюрократичної процедури – вона мусила отримати спеціальне евакуаційне посвідчення, що підтверджувало право особи на залишення місця роботи та виїзду з міста. Певні привілеї мали родини військовослужбовців Червоної армії, які, за згадками сучасників, були вивезені з Дніпропетровська в першому ешелоні⁵⁰³. Варто зауважити, що навіть наявність посвідчення не гарантувала місце в потягах, які рухалися на схід⁵⁰⁴. Дехто ж, як Розалія Фрумїна, лікар місцевої залізничної клініки,

⁵⁰⁰ Майя Абрамовна Орлова (Киссина). *Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту*. Вип. № 2. Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2009. С. 122.

⁵⁰¹ Грушевой К. С. Тогда, в сорок первом... С. 66.

⁵⁰² Подібне визначення застосував Микола Сташков (завідувач сектору відділу кадрів Дніпропетровського обкому КП(б)У, у 1941–1943 рр. – керівник комуністичного підпілля у Дніпропетровській області), говорячи про працівників підприємств важкої промисловості Криворіжжя, евакуйованих у перші дні серпня 1941 р. (Див: Грушевой К. С. Тогда, в сорок первом... С. 120).

⁵⁰³ Ващинская Жанна Ивановна. *Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту*. Вип. № 5. Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2012. С. 122.

⁵⁰⁴ Щерба Михаил Яковлевич. *Там само*. Вип. № 6. 2008. С. 129.

отримували право на виїзд в останній момент, коли шансів залишити місто практично не залишилося⁵⁰⁵.

Р. Фрумїна була однією з багатьох, хто плекав надію потрапити в ешелони та цілодобово чергував у районі залізничного вокзалу (дехто навіть змінював місце проживання, шукаючи ночівлю ближче до залізничної станції⁵⁰⁶), наражаючи себе на небезпеку, адже залізниця, як і промислова зона міста, були пріоритетними цілями для бомбардування німецької авіації. Після одного з найбільш руйнівних ворожих нальотів, 16 серпня 1941 р., влада прийняла рішення відправляти ешелони на схід виключно з лівого берега р. Дніпро – сусідніх Нижньодніпровська та Новомосковська. За словами 17-річної Клари Шингерої, яка разом із мамою прийшла пішки до Нижньодніпровська, там вона побачила «півміста євреїв»⁵⁰⁷. Врешті-решт, їй та мамі вдалося отримати місце на відкритій залізничній платформі та виїхати далі на схід.

Ще одним способом залишити приречене на окупацію місто була мобілізація, оголошена в Дніпропетровську на другий день війни – 23 червня 1941 р. У спогадах тих, кому вдалося пережити всі випробування нацистської окупації, потрапити до евакуаційних ешелонів, вирватися з напівоточеного Дніпропетровська, частими є згадки щодо проводів до армії батька, чоловіка, брата⁵⁰⁸. Іноді вступ до лав Червоної армії уявлявся ледь не єдиним способом уникнути окупації. Зокрема, 18-річний Майор Нодель за клопотанням старшого брата (на той момент уже червоноармійця), приєднався до військової частини та, як виявилось, у такий спосіб уникнув страшної долі своїх рідних, які стали жертвами нацистського терору⁵⁰⁹.

Проте, не всі мешканці Дніпропетровська, у тому числі євреї, прагнули залишити місто. Дехто не мав жодної можливості для вивезення родини на

схід. І. Ковальова згадувала сусіда-перукаря «дядю Моню», «обтяженого зграєю дітей і підстаркуватих родичів», який на запитання про евакуацію бідкався своїм клієнтам: «Куди ж я подіну свій кагал?»⁵¹⁰ А. Бурцева не змогла залишити місто, бо мала небезпечну дитячу хворобу. Через це у Дніпропетровську, окрім неї, залишились її батьки та молодший брат⁵¹¹. Натомість були й ті, хто взагалі не бачив потреби залишати рідну домівку. Приміром, Олександр Берковський «відмовився від евакуації, бо вважав, що німці його не зачіпатимуть. Мовляв, вони нація культурна, а він до того ж був інвалідом з дитинства»⁵¹². 17-річна Раїса Александрова, пригадуючи драматизм евакуації в серпні 1941 р., наводила міркування своєї тітки, чоловік якої у 1920-х рр. працював у радянському посольстві в Німеччині. Остання була впевнена в тому, що «німці нічого з нами не зроблять»⁵¹³.

Не в останню чергу подібні міркування були спричинені кардинальними змінами в зовнішній політиці СРСР, зокрема укладенням радянсько-німецького союзу в серпні 1939 р. Після оприлюднення інформації щодо підписання Пакту про ненапад радянська пропаганда різко змінила риторику, в якій вже не було місця для означень гітлерівського уряду, як «фашистського», а також не йшлося про переслідування євреїв та інших груп населення, які з точки зору нацистської ідеології були «расово чужими». На шпальтах радянських газет ще в листопаді 1938 р. гостро засуджувались єврейські погроми та порівнювалися з практиками середньовіччя⁵¹⁴, натомість після серпня 1939 р. неможливо було знайти бодай згадки про переслідування євреїв на окупованих нацистами територіях. Будь-які несанкціоновані випадки в бік німецько-радянського союзу достатньо жорстко каралися владою. Дніпропетровець Г. Гуляєв

⁵¹⁰ Ковалева І. Жизнь, проведенная в могиле... С. 33.

⁵¹¹ День 13 октября 1941 года. Рассказ А. М. Бурцевой. *Черная книга* / сост. В. Гроссман, И. Эренбург. Киев : МИП «Обериг», 1991. С. 80–81.

⁵¹² Берковский Виктор Николаевич. *Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту*. Вип. № 5. 2012. С. 46.

⁵¹³ Александрова Раиса Ефимовна. *Там само*. Вип. № 4. 2011. С. 25.

⁵¹⁴ Див., наприклад: «Подвиги» германских фашистских громил. Обзор иностранных телеграмм. *Учительская газета*. 1938. 13 ноября. № 153. С. 4.

⁵⁰⁵ Цыпина Нелли Ивановна. *Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту*. Вип. № 1. Дніпропетровськ : Центр «Ткума», 2008. С. 148.

⁵⁰⁶ Там само. С. 149.

⁵⁰⁷ Шингерова Клара Борисовна... С. 135.

⁵⁰⁸ Див.: Там само.

⁵⁰⁹ Нодель Майор Львович. *Там само*. Вип. № 4. Дніпропетровськ : Центр «Ткума», 2011. С. 102–103.

згадує, як на металургійному заводі ім. Леніна під час лекції, присвяченій міжнародному становищу, доповідач заявив про те, що цього року буде війна з Німеччиною. За це негайно лектора було звільнено з роботи⁵¹⁵.

Безумовно, навряд чи громадяни Радянського Союзу так швидко забули попередні тези про «німецький фашизм», «фашистських громил» чи антисемітську сутність нацистського режиму. Втім, аналізуючи мемуари сучасників, не важко помітити й те, що градус непримиренно-радикального ставлення радянських обивателів до А. Гітлера та нацистської Німеччини дещо знизився. Вже неодноразово згадуваний лікар М. Мошков, який ще в листопаді 1938 р. обурювався «середньовічними порядками у фашистській Німеччині» та порівнював їх із погромами в царській Росії⁵¹⁶, у 1939–1940 рр. навіть виказував певну симпатію Німеччині⁵¹⁷. Найімовірніше, негативне ставлення до німецького нацизму було подолано завдяки потужній пропаганді в радянських засобах масової інформації. Особливо яскраво зміни у світогляді радянського обивателя можна відстежити в щоденниках тодішнього юнацтва та молоді – вікових груп радянського суспільства, які перебували в епіцентрі радянських пропагандистських впливів. 15-річна школярка з Дніпропетровська Раїса Драпкина піднесено описувала курс СРСР «на відстоювання миру» у зв'язку із захопленням («визвольним» походом) Червоною армією східних територій Польщі⁵¹⁸.

Можливо, й через це окупація міста наприкінці серпня 1941 р. не сприймалася мешканцями (у тому числі й значною частиною євреїв) як абсолютна трагедія. У ситуації, коли радянські державно-партійні органи влади зробили гранично мало для порятунку власних громадян, останнім залишалося розраховувати лише на себе, а також на лояльне ставлення нової влади до місцевого населення. На сьогодні важко визначити абсолютну кількість євреїв, які залишилися в місті на момент його окупації

нацистами. І. Ковальова, постфактум радіючи від їзду свого приятеля-єврея Є. Гуревича, який мешкав у сусідньому будинку, зазначала, що багато євреїв так і залишилися на місці⁵¹⁹.

На підставі вивчення документів нацистів можна припустити, що на момент окупації Дніпропетровська в ньому залишилося від 30 до 35 тис. євреїв. Наприклад, у звіті нацистської айнзатцкоманди 6 від 19 листопада 1941 р. зазначено, що «від приблизно 100 000 євреїв, які проживали у Дніпропетровську, близько 70 000 утекли напередодні вступу до міста німецьких військ»⁵²⁰. Звіт фельдкомендатури 240, яка розташовувалась у місті, містить наступну інформацію: «На початок окупації було ще приблизно 35 тис. євреїв»⁵²¹.

Для євреїв, як і для інших мешканців, короткий період своєрідного міжвладдя 24–26 серпня 1941 р., коли підрозділи Червоної армії відступили з міста, а частини Вермахту тільки-но вступали до правобережної його частини, запам'ятався повсюдним грабунком різноманітних торговельних установ, складів, зерносховищ. Як зазначалося в попередньому розділі, ініціатива привласнення майна та різноманітного краму в цей часовий проміжок належала саме містянам. Об'єктом розкрадання нерідко ставало і майно тих, хто залишив місто. Зокрема, Жанна Ващинська згадує кербуда, який одразу після відступу Червоної армії, зібравши ключі від квартир евакуйованих, вдався до відвертого привласнення їхніх речей⁵²². Проте жоден із мешканців – очевидців тих подій не згадував про будь-які прояви насильства щодо євреїв з боку місцевого населення виключно на ґрунті етнічної чи релігійної приналежності.

Натомість поява саме німецьких військовослужбовців одразу окреслила ставлення нової влади до цієї категорії мешканців Дніпропетровська. І. Ковальова згадувала про жах, спричинений появою польового жандарма Вермахту, який «широко розчиняв двері квартир і, тикаючи пальцем

⁵¹⁵ Днепропетровск глазами очевидцев... С. 34.

⁵¹⁶ Мошков Н. Дневник... Арк. 174.

⁵¹⁷ Там само. Арк. 187–196.

⁵¹⁸ Драпкина Р. Дневник. 1939 г. Музей «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні». Од. зберіг. МПЕИ 7076ПИС3740. (Запис від 08.10.1939 р.).

⁵¹⁹ Ковалева И. Жизнь, проведенная в могиле... С. 35.

⁵²⁰ Цит. за: Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине... С. 156.

⁵²¹ Там само.

⁵²² Ващинская Жанна Ивановна... С. 66.

у мешканок, замерлих від страху, запитував: «Юде? Юде?»⁵²³. Утім, вказівка на православні ікони, а також хабар у вигляді золотих жіночих прикрас змогли врятувати сусідку, яка, на думку нациста, «мала виразну юдейську зовнішність»⁵²⁴. Проте не для всіх подібні зустрічі мали вдале завершення. Приміром, батька Лії Дудкіної розстріляли просто на подвір'ї його будинку в той самий момент, коли німецький патруль ідентифікував його як єврея⁵²⁵. У подальшому звинувачення в єврействі раз по раз наражало на небезпеку, як, власне, євреїв, так і зовнішньо схожих на них осіб. О. Правосудович, приміром, згадував затримання в серпні 1943 р. румунським патрулем свого дідуся за звинуваченням у єврейському походженні. Лише завдяки фото часів російсько-японської війни 1904–1905 рр., учасником якої був дідусь, офіцера вдалося переконати у зворотному⁵²⁶. Цілком імовірно, що звинувачення у «єврейській зовнішності» використовувалось і як привід для шантажу та відвертого здирництва. Михайло Індікт, описуючи перші дні німецької окупації, зокрема, згадував таке:

26 серпня я вирішив піти на підприємство, де працював. Там я зустрів прибиральницю, вона мені повідомила, що вранці згвалтували єврейську дівчину сімнадцяти років, а потім вбили⁵²⁷.

Ким були злочинці, М. Індікт не повідомив, але від того дня, за його словами, він перестав виходити на вулицю.

Непоодинокими можна вважати й випадки пограбування євреїв нацистськими вояками. Олена Ревенцева в момент вступу окупантів до міста перебувала у квартирі небожа. Його житло, як і багатьох інших євреїв, було брутально пограбовано німцями й угорцями, «які заявили, що їм надано

право забирати усе в єврейських квартирах»⁵²⁸. А. Бурцева описувала випадок, коли нацисти⁵²⁹ увірвалися до її квартири, забрали батька і матір у поліцію, де жорстоко побили та забрали всі цінні речі⁵³⁰.

Пограбування, вбивства, побиття євреїв протягом першого місяця окупації відбувалися спорадично та ще не набули невідворотного систематичного характеру. Велику роль у цьому відіграли й обставини, у яких тоді жило місто. Майже місяць, до кінця вересня 1941 р., правобережна частина Дніпропетровська, перебуваючи під контролем Вермахту, була під постійним артилерійським обстрілом підрозділів Червоної армії, які тримали оборону на протилежному березі Дніпра. Тож навряд чи варто говорити про якісь-небудь антиєврейські сплановані акції з боку німецької військової влади в умовах, коли на вулицях міста розривалися снаряди, а радянська авіація для уповільнення темпів німецького наступу бомбардувала переправи та набережну частину Дніпропетровська. За спогадами мешканців, німецькі вояки навіть не залишались у місті після того, як змінювали одне одного на позиції («їздячи до Дніпропетровська, немов на роботу»), аби не наражатися на зайву небезпеку під час відпочинку⁵³¹.

Утім, із припиненням активних бойових дій, які дошкуляли не лише німецькій армії, а й цивільним мешканцям, окупаційна влада рішуче взялася до встановлення «нового порядку».

Одним із перших розпоряджень нацистської адміністрації був наказ коменданта про обов'язок від 25 вересня «євреїв та напів'євреїв по досягненню 10-річного віку носити на лівому рукаві нашу білу пов'язку із Зіркою Давида»⁵³². Причому за порушення розпорядження було передбачено вищу міру покарання – розстріл. Подібне дискримінаційне вирішення євреїв справило надзвичайно гнітюче враження як на тих, хто мав носити

⁵²³ Ковалева І. Жизнь, проведенная в могиле... С. 36.

⁵²⁴ Там само.

⁵²⁵ Дудкина Лия Александровна. Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту. Вип. № 2. 2009. С. 17–18.

⁵²⁶ Днепропетровск глазами очевидцев... С. 98.

⁵²⁷ Письма супругов Индикт. Черная книга / сост. В. Гроссман, И. Эренбург. Киев : МИП «Обериг», 1991. С. 76.

⁵²⁸ Рассказ Е. А. Ревенцевой. Черная книга / сост. В. Гроссман, И. Эренбург. Киев : МИП «Обериг», 1991. С. 82.

⁵²⁹ За твердженням А. Бурцевої, це були «есесівці».

⁵³⁰ День 13 октября 1941 года... С. 81.

⁵³¹ Днепропетровск глазами очевидцев... С. 62.

⁵³² ДАДО. Ф. 7021. Оп. 57. Спр. 13. Арк. 33.

пов'язки, так і на їхніх близьких та друзів. Лікар М. Мошков у щоденнику занотував реакцію свого знайомого-єврея:

*Вивішено новий наказ: Євреї і особи, батько чи мати яких євреї, зобов'язані від 8 год. ранку 25.09 носити на лівій руці білу пов'язку із сіоністською зіркою. Бідний Федя жахливо страждає*⁵³³.

На прохання свого знайомого лікар навіть звернувся до міської управи за роз'ясненням: чи цей наказ поширюється виключно на тих, хто сповідує юдаїзм? Відповідь розставила усе по місцях: «...але як я і передбачав, так і було: релігійна приналежність не пов'язана, а тільки расова і продовження йде до 3-х поколінь»⁵³⁴. А. Бурцева свідчила про те, що на власні очі бачила, як німці убили молоду дівчину за відмову носити пов'язку⁵³⁵.

2 жовтня 1941 р.⁵³⁶ було оприлюднено чергове розпорядження коменданта міста:

[...] *достеменно встановлено, що з часу зайняття м. Дніпропетровська німецькими військами до сьогоднішнього дня єврейським населенням вчиняються грабунки у великих розмірах*⁵³⁷.

З метою «покарання» на єврейську громаду міста покладался обов'язок у період з 12 жовтня до 1 листопада 1941 р. сплатити штраф у розмірі 3 млн. марок або 30 млн. радянських крб. У випадку несвоечасної або неповної сплати штрафу наказ передбачав вжити «найсуворіших заходів і, у разі потреби, збільшити розмір штрафу»⁵³⁸.

Зазначене розпорядження нацистської влади містило кілька важливих тез. Зокрема, євреї були публічно виокремлені з числа інших мешканців.

⁵³³ Мошков Н. Дневник... Арк. 313.

⁵³⁴ Там само. Арк. 314–315.

⁵³⁵ День 13 октября 1941 года... С. 81.

⁵³⁶ С. Чепурняк датує наведене розпорядження 25 вересням: «Вже 25 вересня був розклесний наказ з орлом і свастикою німецькою та українською мовами, в якому йшлося про те, що єврейське населення грабувало й продовжує грабувати, у зв'язку з чим німецька влада накладає на всіх євреїв контрибуцію в розмірі стількох (здається, тридцяти) мільйонів рублів». (Див.: Чепурняк С. Хроника одного вынужденного путешествия. Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту. Вип. № 7. Дніпро: Інститут «Ткума», 2017. С. 95).

⁵³⁷ ДАДО. Ф. 7021. Оп. 57. Спр. 13. Арк. 32.

⁵³⁸ Там само.

Саме на них була покладена повна відповідальність за масове розкрадання майна, до якого насправді долучилося практично все населення міста. Завдяки такому наклепу і звинуваченню нацисти, з одного боку, піддавали дискредитації євреїв в очах решти містян, з іншого — розвивали тезу про злочинну природу євреїв. Твердження про те, що «всі євреї — злочинці» або «всі євреї — комуністи», були зручними не лише для нацистської пропаганди, а й для окремих представників міського соціуму. У такий спосіб їм вдалося психологічно позбавитися відчуття відповідальності та співучасті у злочинах комуністичного режиму або власних протиправних діях на початку окупації. М. Мошков, коментуючи нацистське розпорядження початку жовтня 1941 р., зазначив у щоденнику:

*Я абсолютно не можу уявити звідки євреї можуть зібрати таку суму; на мою думку, це неможливо виконати і, судячи з усього, є відповіддю на переселення німців Поволжя у Сибір...*⁵³⁹

Варто зауважити, що таку оцінку дала людина із надзвичайно критичним ставленням до антисемітської риторики нацистів. Проте навіть у цих словах можна простежити логічну конструкцію, яку нацистська пропаганда намагалася нав'язати населенню окупованих територій: відповідальність за діяння радянської влади (у цьому випадку — депортацію німецького населення) в умовах окупації мають нести саме євреї.

Згідно з текстом наказу, окупаційна адміністрація визначила єврейську общину своєрідним посередником у подальших відносинах з усіма єврейськими містами. Саме туди після оприлюднення згаданого вище розпорядження прагнула йти дружина М. Індікта⁵⁴⁰. Можливо, у цьому випадку йшлося про релігійну общину, яка, незважаючи на утиски з боку радянської влади, усе ще продовжувала існувати. Проте найімовірніше, що подружжя Індікт згадувало про «єврейську раду» — своєрідний посередницький орган, який за задумом окупаційної влади та новостворених місцевих органів влади (міської управи) мав займатися вирішенням повсякденних оперативних питань щодо організації життя євреїв Дніпропетровська. Про «єврейську раду» дізнаємося з постанови міської управи від 2 жовтня 1941 р., де

⁵³⁹ Мошков Н. Дневник... Арк. 322.

⁵⁴⁰ Письма супругов Индикт. Черная книга... С. 65.

зокрема оголошувався персональний склад ради, до якої мали входити 4 особи: «юрист Гранберг Я. І., Пуддер, лікар Хмельницький, Котляревський». З боку міської управи діяльність цього органу, а також загалом організацію єврейського життя в місті мав координувати інженер В. І. Ветров⁵⁴¹.

Текст згаданого документа дозволяє зробити припущення, що задум створення «єврейської ради» був лише одним з ймовірних (і тільки) проєктів стратегії управління та організації життя євреїв у місті. Якщо звернутися до тексту постанови, то лише один з чотирьох членів ради вказаний із використанням усіх елементів, характерних для цього документа – прізвище та ініціали особи, зазначення її професії. Натомість кандидатура уповноваженого від міської управи зазначена без скорочень та максимально повно. Складається враження, що сама міська управа подала список «єврейської ради» поспіхом, як пропозицію, яка ще мала б бути схвалена німецькою окупаційною владою.

Варто звернути увагу й на те, що датою виплати першої частини «штрафу» мало бути 12 жовтня 1941 р. Перебіг подальших подій (масові розстріли євреїв Дніпропетровська на території Червоноповстанської балки⁵⁴² 13 жовтня) ставить перед нами важливе запитання: чим все-таки було розпорядження про накладення контрибуції та створення «єврейської ради» – реальною спробою вилучення грошових коштів у євреїв міста та початком заходів щодо організації гетто в Дніпропетровську чи тактичним ходом нацистів щодо подальшого «вирішення єврейської проблеми»?

Уже згадуваний звіт фельдкомендатури № 240 від 19 жовтня 1941 р. вказує на деяку неузгодженість дій між відомствами нацистської Німеччини, які діяли на окупованих територіях. Зокрема, з одного боку, між айнзатцкомандами СД, відповідальними за боротьбу із партизанами і «асоціальними елементами» в тилу армії, а з іншого – військовими комендатурами, на які покладалася відповідальність за налагодження управління окупованими територіями та встановлення контролю за діями місцевого населення:

На жаль, фельдкомендатура не була інформована про блискавично проведені заходи СД, тому видане кілька днів тому розпорядження

⁵⁴¹ ДАДО. Ф. 2567. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 10.

⁵⁴² Нині – Довга балка.

фельдкомендатури про накладення контрибуції (копія надається), приречене на невдачу. Фельдкомендатура мала намір надати штраф у розпорядження міської адміністрації для оздоровлення міських фінансів⁵⁴³.

Формулювання «блискавично проведені заходи СД» означало знищення євреїв міста айнзатцкомандою 6, яка входила до складу айнзатцгрупи D. Наприкінці вересня (найімовірніше 27–28 вересня) 1941 р. цей підрозділ прибув до Дніпропетровська і вже менше ніж за тиждень (до 4 жовтня) жертвами його діяльності стали «85 політичних функціонерів, 14 саботажників і грабіжників», а також 179 євреїв⁵⁴⁴.

Вочевидь, у неділю, 12 жовтня, відбулася нарада представників окупаційної влади, представників СД, німецької поліції, міської управи та місцевої поліції, на якій було обговорено хід майбутньої злочинної акції. А вже по обіді керівники підрозділів поставили відповідні завдання своїм підлеглим. Зокрема, працівник 2-ї пожежної команди Іван Шкляр у 1943 р. згадував:

[...] до нас в установу о 6-й годині вечора прибув голова допоміжної управи – Соколовський, разом з ним начальник міської поліції – Солнцев, начальник поліції другого району поліції (прізвище не пам'ятаю), професор Станкевич, три німецькі офіцери гестапівці (визначив їх за формою) і приблизно до десяти осіб поліцейських. [...] Соколовський відкрив інструктивну нараду, на якій заявив, що вночі з 12-го на 13-те жовтня 1941 року по всьому місту Дніпропетровську відбуватиметься збір єврейського населення, яке лишилося, у визначене місце, звідки їх відправлять у відведене місце для постійного місця проживання⁵⁴⁵.

На цій нараді також було сформовано патрулі з двох осіб, які, отримавши спеціальні повідчення від начальника міської поліції і адреси проживання єврейських сімей, мали до 5-ї години ранку 13 жовтня повідомити мешканців про необхідність виконання наказу. Місцем збору мала стати площа позаду будівлі універмагу «Люкс» на проспекті Карла Маркса⁵⁴⁶.

⁵⁴³ Цит. за: Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине... С. 156.

⁵⁴⁴ Цит. за: Там само. С. 150.

⁵⁴⁵ ДАДО. Ф. 7021. Оп. 57. Спр. 13. Арк. 22–23.

⁵⁴⁶ Нині – будівля ЦУМу, просп. Дмитра Яворницького, 52.

Обов'язок інформування євреїв про збір 13 жовтня був покладений також на двірників та кербудів – осіб, які добре знали мешканців своїх будинків. Свідок згадував ранок 13 жовтня:

До нас раптом увійшла жінка з колишніх ув'язнених. Тепер вона була кербудом. Вона заявила, що усім жидам потрібно з'явитися до крамниці «Люкс»...⁵⁴⁷

До того ж за кілька днів до трагедії, згідно з розпорядженням міської управи від 8 жовтня 1941 р., усі кербуди та домовласники повинні були протягом трьох днів подати списки мешканців-євреїв до управи. У разі недотримання термінів виконання цього розпорядження або подання неточних відомостей керівники та власники будинків мали бути притягнені до відповідальності «за законами воєнного часу».

Утім, за даними, поданими кербудами, виходило, що на 12 жовтня 1941 р. у місті проживало лише 7962 особи єврейського походження⁵⁴⁸. Звісно, реальна кількість євреїв була значно більшою. Такі розбіжності в кількісних показниках, ймовірно, пов'язані з тим, що частина кербудів подала лише приблизні дані щодо мешканців будинку, певна кількість євреїв змінила місце свого проживання та змогла уникнути реєстрації, а декому з них вдалося обійти накази щодо обліку завдяки відмітці про іншу національну приналежність в офіційних документах (паспортах). Саме через це, приміром, до центрального універмагу не пішов 16-річний єврей Енгель Михайленко, який у паспорті був записаний білорусом. Натомість туди вирушили його мама та одна із сестер⁵⁴⁹. Утім, відмітки в паспорті не були абсолютною гарантією відносної безпеки. Взяти хоча б для прикладу акторку театру ім. Т. Шевченка Анну Кардашову, єврейку за походженням, але хрещену в 1908 р., і записану вже в радянському паспорті росіянкою. Саме тому вона вирішила проігнорувати наказ і не йти на місце збору.

⁵⁴⁷ Чепурняк С. Хроника одного вынужденного путешествия... С. 96.

⁵⁴⁸ ДАДО. Ф. 2276. Оп. 1. Спр. 910. Арк. 9.

⁵⁴⁹ Белецкая Варвара Антоновна. *Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту*. Вип. № 1. 2008. С. 174.

Проте кербуд, знаючи її біографію, наполіг на тому, щоб А. Кардашова зібрала речі та прийшла на місце збору⁵⁵⁰.

Схожою виявилась історія Якова Інгерова, піаніста того ж театру, в якому працювала А. Кардашова. Після того, як його дружина відповіла кербуду, що у квартирі мешкають росіяни, останній перевіряв паспорт, переконавшись у тому, що в графі національність було зазначено «росіянин». Натомість навіть попри офіційне підтвердження він звернувся до найближчого відділу поліції із скаргою на начебто підроблений паспорт мешканця будинку. Після цього Я. Інгерова було заарештовано, доставлено в будівлю гестапо, звідки його та ще 15 осіб відправили в район універмагу⁵⁵¹.

Цікава деталь цієї історії: Я. Інгерова та інших відправили до місця збору без жодного конвою та супроводження! За свідченнями багатьох людей, лише одиниці здогадувалися чи принаймні могли припустити, якими страшними наслідками обернеться оголошений загальний збір євреїв міста. Ба більше, так само навіть серед виконавців нацистського наказу не було точної інформації, для чого збирають євреїв⁵⁵². Приміром, про «нерозуміння кінцевої мети» говорили потім службовці 314-го батальйону німецької поліції, які мали забезпечити явку євреїв до будівлі універмагу⁵⁵³.

Що тоді казати про самих жертв нацистських наказів!? Уже згадувана А. Кардашова так описувала настрій натовпу людей, який зібрався неподалік ЦУМу: «У натовпі велися розмови, що всіх євреїв відправлять до колгоспів, які складатимуться з євреїв»⁵⁵⁴. 9-річний Олександр Рогоза, який разом із

⁵⁵⁰ ДАДО. Ф. 7021. Оп. 57. Спр. 13. Арк. 28.

⁵⁵¹ Там само. Арк. 30.

⁵⁵² Там само. Арк. 22–23.

⁵⁵³ Варто враховувати, що ці свідчення звучали з лави підсудних у ході післявоєнних процесів над виконавцями масових розстрілів цивільного населення на теренах СРСР. Важко уявити, що службовці цього підрозділу, що вже залучався командуванням до акцій масового убивства (наприклад, у Славуті, Києві), не підозрювали про подальший перебіг подій.

⁵⁵⁴ ДАДО. Ф. 7021. Оп. 57. Спр. 13. Арк. 28.

мамою 13 жовтня 1941 р. прибув до універмагу, згадував про наказ, згідно з яким усіх євреїв буцімто мали вивозити до Палестини⁵⁵⁵.

Зранку 13 жовтня нацисти змусили євреїв, які з'явилися на зазначене місце збору, здати усі цінні речі: *«Німці-гестапівці розпочали обшук, під час якого забирали собі усі цінності, [...] годинники, золоті речі — обручки, браслети, портсигари, а також гарний одяг»*⁵⁵⁶. Існують відомості про те, що прямо на площі відбувалося одразу й сортування відібраних цінностей:

*Золото і срібло складали у різні скриньки. Вони були невеликого розміру, дерев'яні з ручками. Їх тут же забивали і кудись відправляли*⁵⁵⁷.

Людей групували в колони та під конвоєм нацистів відправляли до виїзду з міста в напрямку Запорізького шосе та селища Сурсько-Литовське. І навіть попри все те, що вже відбулося біля універмагу, люди, прямуючи в колоні, продовжували висловлювати доволі оптимістичні припущення щодо кінцевої мети свого руху. 9-річна Неллі Ципіна, яка цього жовтневого дня разом з дідусем та бабусею прийшла на місце збору, так згадує панівні настрої серед євреїв: *«Люди у процесі руху висували здогадки про те, що нас ведуть на товарну станцію для відправки у Палестину»*⁵⁵⁸.

Лікар М. Мошков був одним із тисяч тих містян, хто спостерігав за єврейською процесією, оточеною обабіч нацистським конвоєм:

13 жовтня — історичний день для єврейства Дніпропетровська. [...] Запропонували (німецьке командування) взяти цінні речі і віднести до Головного Універмагу. [...] Ткаченко йшов з Сурсько-Литовського і бачив на шляху до Запоріжжя тисячі три євреїв (серед них і глибокі старці, і маленькі діти!) у супроводі кількох німецьких солдат і позаду кулемети. Куди ж їх веди? До Сурсько-Литовського вони не

⁵⁵⁵ Рогоза Александр Борисович. *Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту*. Вип. № 1. 2008. С. 56.

⁵⁵⁶ ДАДО. Ф. 7021. Оп. 57. Спр. 13. Арк. 23.

⁵⁵⁷ Антонов Юлій Іванович. *Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту*. Вип. № 5. 2012. С. 21–22.

⁵⁵⁸ Цыпина Нелли Ивановна... С. 149.

*дійдуть*⁵⁵⁹ (до того ж огидна погода: дощ, мряка і страшна багноюка).
*Це другий вихід з Єгипту...*⁵⁶⁰

У щоденникових записях іншого дніпропетровця — С. Шведова — події цього дня виглядали таким чином:

*Погнали кудись євреїв із цінними речами. Їхні збори в «Люксі». Їхня доля може варіюватися в різний спосіб, але напевно поки що нічого не відомо: чи то їх, попередньо відібравши все цінне майно, погнали на мінні поля, підготовлені червоними для німців, чи то їх просто розстрілюють, чи то їх погнали десь у концтабір або єврейську колонію*⁵⁶¹.

Аналіз спогадів очевидців та тих, хто безпосередньо був у цих колонах, дозволяє відтворити цей пекельний маршрут довжиною приблизно 8–9 км, який розпочався від будівлі універмагу на проспекті Карла Маркса та продовжився вулицею Карла Лібкнехта⁵⁶². У районі єврейського цвинтаря⁵⁶³ окупанти направляли євреїв у яр, а також, за спогадами окремих очевидців, у район протитанкового рову⁵⁶⁴.

Яр був частиною Червоноповстанської балки та розташовувався на території місцевого Ботанічного саду, заснованого у 1931 р.⁵⁶⁵ У документах Державної надзвичайної комісії⁵⁶⁶ щодо встановлення злочинів німецько-фашистських загарбників ця місцевість була позначена як «яр лісорозплідника напроти Транспортного інституту»⁵⁶⁷.

⁵⁵⁹ Сурсько-Литовське – селище Дніпровського району Дніпропетровської області. Відстань між Головним універмагом і цим населеним пунктом становить близько 19 км.

⁵⁶⁰ Мошков Н. *Дневник...* Арк. 328. «Це другий вихід з Єгипту» – йдеться про біблійний переказ виходу євреїв під проводом Мойсея з єгипетського рабства.

⁵⁶¹ Гуляев Г. И., Большаков В. И., Бусыгина Н. Д. *Днепропетровск...* С. 80–81.

⁵⁶² Нині – вул. Михайла Грушевського.

⁵⁶³ Нині – Парк Писаржевського.

⁵⁶⁴ Перельцвайг Любовь Борисовна. *Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту*. Вип. № 4. 2011. С. 56.

⁵⁶⁵ Кавун М. Три попытки создания ботанического сада в Екатеринославе-Днепропетровске. URL: http://https://gorod.dp.ua/history/article_ru.php?article=1356.

⁵⁶⁶ Державна надзвичайна комісія – далі по тесту ДНК.

⁵⁶⁷ ДАДО. Ф. 7021. Оп. 57. Спр. 13. Арк. 18.

Згадувана А. Кардашова так описувала атмосферу, яка панувала вже на місці розстрілів 13 жовтня 1941 р.:

*Не доходячи кілометри два до протитанкового рову, я почула жахливі крики людей. Після цього у колоні, в якій я йшла, розпочалася неймовірна паніка: багато божеволіло, рвали на собі волосся, одяг, падали та вми-
рали, билися головами о землю. Усі зрозуміли, що на них очікує неминучий розстріл. Жандарми ставили над ровом (спинами у рів) приблизно по 30 осіб і кулеметники зі станкового кулемету негайно їх розстрілювали. Вбиті, поранені і живі та неушкоджені падали у рів. Лунали істеричні волювання. Після цього перед ровом ставили наступні 30 осіб, розстрілю-
вали їх і так повторювалось незліченна кількість разів⁵⁶⁸.*

Так само описував день 13 жовтня і Я. Інгеров:

*Не доходячи до протитанкового рову колону зупинили. У цей час ми по-
чули постріли: там розстрілювали колони єврейського населення, які
пригнали раніше. Наша колона чекала на свою чергу. Я спостерігав, як
німецькі солдати підносили боєприпаси-патрони, а поліцейські поспі-
шали із лопатами. Всередині колони лунали крики, несамовиті заклики
про допомогу, багато людей божеволіло та помирало від розриву серця.
Німецькі солдати знімали з населення кращий одяг, залишаючи лише
у спідній білизні⁵⁶⁹.*

Серед тисяч тих, хто чекав на свою неминучу смерть, була й уже зга-
дувана Н. Ципіна:

*Колона зупинилась у районі невеликого яру. Речі наказали скласти
неподалік. Незабаром з боку яру стало чути кулеметні черги, які не
припинялися. Люди зрозуміли, яка доля на них чекає. Коли стрілянина
припинилась і стало сутеніти, люди, які залишилися живими, спробували
втекти, розбігшись навсідч. Поліцаї розпочали інтенсивну стрілянину,
і люди інстинктивно впали і притиснулися до землі.*

*Настала холодна осіння ніч. Люди намагалися стояти густим нато-
впом, аби якимось чином зігрітися. Деякі не витримували нервового
потрясіння від свого трагічного становища – падали мертвими. На
їхні тіла покладали дітей, через те що не було куди їх приткнути або
посадити. Діти плакали і просилися додому до своїх ліжечок. Літні
жінки заламували пальці, примовляючи «Готеню»⁵⁷⁰. Деякі старі чоловіки
молилися. Запам'ятався один юнак, який втішав літню жінку словами:
«Померти від кулі не важко, адже це лише мить». На світанку знову*

⁵⁶⁸ ДАДО. Ф. 7021. Оп. 57. Спр. 13. Арк. 28.

⁵⁶⁹ Там само. Арк. 30–31.

⁵⁷⁰ «Боженька» (з їдиш).

*застрекотів кулемет і колона ставала усе меншою. Протягом дня на
машинах підвозили усе нові й нові партії євреїв⁵⁷¹.*

У звітних документах айнзатцкоманди 6 від 19 листопада 1941 р. про
масове вбивство дніпропетровських євреїв коротко повідомлялося цілком
буденним тоном: «...приблизно 10 000 були розстріляні 13 жовтня 1941 р.
командою вищого фюрера СС і поліції»⁵⁷².

Безпосередньою виконавицею вбивства євреїв 13–14 жовтня 1941 р.
була спеціальна команда СД чисельністю близько 20 осіб, «яка [...] роз-
стрілювала їх [євреїв – авт.] з автоматів пострілами в потилицю»⁵⁷³.

Через 40 років після описуваних подій, під час судового слідства, служ-
бовці 314-го поліцейського батальйону у своїх свідченнях детально зупи-
нялися на атмосфері, яка панувала в яру на околицях Дніпропетровська:

*Тут, а також на пункті збору розігрувалися жахливі сцени. Крізь
багноку по коліно, жертви ледве могли йти. Особливо плакали й кри-
чали жінки та діти. Малюки, яких несли жінки, були застрелені ще
на руках своїх матерів. Інших жертв необхідно було підтягувати до
краю яру. Деякі євреї, зокрема жінки з малюками на руках, кидали-
ся до яру ще перед пострілами. Їх добивали. Серед гори трупів у яру
можна було спостерігати за рухом жертв, які не були смертельно
уражені. Доставлені для розстрілу євреї були настільки численними,
що не всі могли бути розстріляні протягом одного дня. Тому розстріл
[...] з настанням темряви було припинено. Євреї, які залишилися,
мали провести ніч під відкритим небом на території. При цьому
стопи цілковито незахищених від холоду євреїв – чоловіків, жінок
і дітей – вночі буквально примерзли до землі. Вранці міцні чоловіки
повинні були їх витягувати. Ще живих людей члени 1-ї та 2-ї рот
відправляли до яру, де вони були розстріляні в такий самий спосіб, як
і попереднього дня.*

*Після того як територія, на якій євреї мали провести ніч, була від
них очищена, можна було встановити, що в замерзлій землі замерзли
маленькі діти, які під час згону попереднього дня були кинуті на землю
і втопані в землю тими, хто тільки-но прибув. Там також лежали
мертвими в замерзлій багноці й дорослі євреї. Вночі ще живі євреї вчинили*

⁵⁷¹ Цыпина Нелли Ивановна... С. 150.

⁵⁷² Цит. за: Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине... С. 156.

⁵⁷³ Там само. С. 154.

*спробу втечі, утім вони були застрелені вартовими (не встановлено, чи були це члени СД, або члени 1-ї та 2-ї рот)*⁵⁷⁴.

Вочевидь, саме під час цієї спроби вдалося врятуватися вже згадуваному піаністу Я. Інгерову⁵⁷⁵.

Дехто з євреїв, підходячи до яру та розуміючи невідворотність подальшої долі, відчайдушно спробував вирватися з колони приречених на смерть людей. Зокрема, ще не доходячи до спуску в яр та почувши звуки стрілянини, Розалія Маркович змогла вискочити з колони разом із донькою та повернутися додому⁵⁷⁶. Мати О. Рогози зірвала з його руки пов'язку та наказала запам'ятати, що тепер його прізвище – Грищенко. Після цього вона виштовхнула сина з колони в натовп людей, в якому Олександрові вдалося розчинитися⁵⁷⁷. Ольга Дубинчук (тоді – 15-річна школярка) згадувала свою сусідку Ханю Камінську, яку забрали до колони разом із немовлям та яка кілька разів поверталася додому, доки врешті-решт її не було забрано назавжди⁵⁷⁸.

Декому, як, приміром, сім'ї С. Чепурняка, яка мешкала на околиці Дніпропетровська, вдалося дістатися Центрального універмагу лише наприкінці 13 жовтня: «...і хтось сказав, що потрібно прийти завтра. Наступного дня, чотирнадцятого, наказ відмінили»⁵⁷⁹. Водночас так таланило не всім. Подеколи навіть чийсь необережний вигук міг призвести до трагедії. Наприклад, вона ледве не спіткала Григорія Ошеровича. Цього зловісного дня єврейський хлопчик, сидячи на ганку свого будинку, спостерігав за натовпом людей, які під конвоєм рухалися в бік виїзду з міста. Раптом один із його однокласників, який проходив у колоні, побачивши Григорія вигукнув: «Єврей!». Після цього Г. Ошеровича схопили та загнали

⁵⁷⁴ Цит. за: Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине... С. 154.

⁵⁷⁵ ДАДО. Ф. 7021. Оп. 57. Спр. 13. Арк. 31.

⁵⁷⁶ Костомаха Медя Марковна. *Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту*. Вип. № 1. 2008. С. 49.

⁵⁷⁷ Рогоза Александр Борисович... С. 56.

⁵⁷⁸ Дубинчук Ольга Леонидовна. *Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту*. Вип. № 5. 2012. С. 23.

⁵⁷⁹ Чепурняк С. Хроника одного вынужденного путешествия... С. 96.

до колони. Зрештою, Григорію дивом вдалося-таки врятуватися⁵⁸⁰. У підсумку жертвами лише жовтневого розстрілу нацистів стали близько 11 тис. дніпропетровських євреїв. Упродовж наступного місяця (до 19 листопада) айнзатцкоманда 6 розстріляла ще близько 1 тис. осіб⁵⁸¹.

Приблизно тоді, коли у правобережній частині міста відбувалися масові розстріли євреїв у яру, на лівому березі Дніпра розгорнулася інша трагедія. Її жертвами стали пацієнти Дніпропетровської обласної психіатричної лікарні, яким були введені смертельні дози ін'єкцій морфію, а коли його забракло – нашатирного спирту, стрихніну, інсуліну тощо.

Матеріали слідчої справи, розпочатої у вересні 1943 р., одразу після взяття Червоною армією під свій контроль лівобережної частини сучасного Дніпропетровська, розкривають низку деталей страшної трагедії, яка спіткала як пацієнтів, так і медичний персонал психіатричної клініки на Ігрени.

Судячи зі свідчень лікарів, медичних сестер та санітарок, притягнутих у 1943 р. до слідства як підозрюваних та свідків у скоєнні злочину, безпосереднім імпульсом для початку процесу масового умертвіння пацієнтів лікарні став візит офіцерів гестапо та їхні перемовини з головним лікарем клініки В'ячеславом Гончаровим. На допитах останній підтвердив той факт, що офіцери, серед яких, ймовірно, був і лікар за фахом, поінформували його про необхідність залишити в живих лише 100 хворих, натомість інших пропонувалося умертвити медичним способом упродовж триденного терміну. Після цього візиту відбулися загальні збори лікарів, де В. Гончаров передав вимоги окупантів підлеглим. Завідувачка медичної частини Олена Максютя згадувала: коли В. Гончаров оголосив вимоги гестапівців щодо вбивства пацієнтів, частина лікарів, переважно молодь, висловила обурення та написала заяви на звільнення. Наприклад, лікар Грущенко заявила, що умертвляти людей вона не буде через те, що це несумісно із

⁵⁸⁰ Ошерович Люся Моисеевна. *Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту*. Вип. № 5. 2012. С. 70.

⁵⁸¹ Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине... С. 156.

лікарською діяльністю⁵⁸². Натомість їхні старші колеги, які обіймали посади завідувачів відділень, нібито виразного протесту не висловили і, на думку В. Гончарова, погодилися із вищезгаданим розпорядженням⁵⁸³. Утім, зважаючи на протест частини лікарів, ухвалити будь-яке рішення на нараді так і не вдалося.

Відповідно до показів згадуваної О. Максюті, звільнитися на початку жовтня 1941 р. вдалося лише одній особі — студенту п'ятого курсу медичного інституту Леоніду Лапінському. Натомість інші були поінформовані головним лікарем, що в разі відмови він буде змушений повідомити про це гестапо й лікарі-відмовники будуть розстріляні⁵⁸⁴. Після цього медичний персонал перейшов до обговорення питання — яким чином виконати наказ окупаційної влади.

По-перше, їм потрібно було визначити, яка категорія хворих мала бути позбавлена життя. Щоправда, зважаючи на вимогу нацистів залишити лише 100 осіб з майже 1200 пацієнтів, для потенційних виконавців завдання радше полягало в тому, кого з них залишити в живих. О. Максюта й інші медичні працівники вказували, що першочерговими кандидатами на умиртвіння були визначені найтяжчі хворі та пацієнти-євреї⁵⁸⁵.

Персональна відповідальність за відбір пацієнтів, призначених до медичного умиртвіння, була покладена на 68-річного професора Давида Франка — одного з найавторитетніших вчених-психіатрів, провідного спеціаліста Дніпропетровської обласної лікарні⁵⁸⁶. Трагічність і парадоксальність ситуації полягала в тому, що знаний професор за походженням сам був євреєм. Згідно з показами інших лікарів клініки, саме Д. Франк

⁵⁸² Архів УСБУ у Дніпропетровській області. Спр. 17561. Т. 1. Арк. 90.

⁵⁸³ Там само. Арк. 24.

⁵⁸⁴ Там само. Арк. 53.

⁵⁸⁵ Зокрема такі покази давали: лікар О. Максюта (Там само. Арк. 54), медсестри Ф. Сугаренко (Там само. Арк. 109 зв., 134 зв.), А. Яценко (Там само. Арк. 157 зв.).

⁵⁸⁶ Спирина І. Д., Лисица Г. І., Пхиденко С. В. и др. История кафедры психиатрии и медицинской психологии Днепропетровского медицинского института. *История украинской психиатрии: сб. науч. работ Украинского НИИ клинической и экспериментальной неврологии и психиатрии и Харьковской городской клинической психиатрической больницы № 15 (Сабуровой дачи) / под общ. ред. И. И. Кутько, П. Т. Петрюка. Харьков, 1994. Т. 1. С. 130–132.*

виконував функцію перекладача на першій зустрічі з офіцерами гестапо⁵⁸⁷. За деякими свідченнями, керівник клініки В. Гончаров під час свого спілкування з німцями наголошував на тому, що він не є лікарем-психіатром, та особисто клопотав щодо залишення Д. Франка на посаді професора лікарні⁵⁸⁸. Сам же головний лікар під час слідства, не називаючи персонально Д. Франка, стверджував, що неодноразово захищав інтереси євреїв, які працювали в лікарні, перед гестапо⁵⁸⁹.

По-друге, медичний персонал мав визначити спосіб заподіяння смерті. Загалом усім було зрозуміло, що умиртвіння мало відбутися шляхом отруєння. Питання полягало в тому, які саме речовини будуть використані для здійснення смертельних ін'єкцій. Початково медики зупинили свій вибір на морфії, певна кількість якої зберігалася в лікарні. Втім, після ретельної ревізії фармацевтичних резервів було виявлено лише 15 мг цієї наркотичної речовини, що було вочевидь недостатньо для знищення понад тисячі пацієнтів. Як свідчила О. Максюта, за наказом головного лікаря вона зверталася щодо виділення необхідної кількості морфію до обласного відділення охорони здоров'я, проте жодної допомоги звідти не отримала. Щоправда, вона сама стверджувала, що морфій таки використовувався задля отруєння хворих, проте так і не змогла назвати джерело його походження⁵⁹⁰.

Після того, як з'явилися перші жертви отруєнь — пацієнти 3-го чоловічого та 4-го жіночого відділення — окремі лікарі та завідувачі відділень проявили ініціативу та запропонували використовувати як смертельну отруту нашатирний спирт і стрихнін. На відміну від морфію, ці речовини були наявними у великій кількості, проте ін'єкції нашатирного спирту та стрихніну призводили до нестерпних фізичних страждань хворих.

Динаміка «операції» зі здійснення масового убивства пацієнтів психіатричної клініки подеколи залежала й від особистісних якостей медичного

⁵⁸⁷ Архів УСБУ у Дніпропетровській області. Спр. 17561. Т. 1. Арк. 53 зв.

⁵⁸⁸ Там само. Арк. 18.

⁵⁸⁹ Там само. Арк. 32 зв.

⁵⁹⁰ Там само. Арк. 54 зв.

персоналу. Окремі завідувачі відділень вже в перші дні після розпорядження звітували про його успішне виконання. Наприклад, О. Максютя, яка щоденно обходила відділення для спостереження за перебігом отруєння, згадувала слова завідувачки 4-го жіночого відділення про те, що «справи йдуть по-ударному і за минулий день отруєно більше половини людей». У цьому та 3-му чоловічому відділеннях вбивство людей було завершено буквально за кілька днів⁵⁹¹.

Під час нарад у Дніпропетровській обласній психіатричній лікарні (листопад–грудень 1941 р.) лікар Овсюкевич обвинувачував адміністрацію клініки в тому, що вона дотепер «тримає професора Франка, єврея, на роботі», заявляючи при цьому, що «його [Д. Франка – авт.] місце, як єврея, повинно бути у могилі і, якби це було потрібно, то він би його сам умертвив». Інша колега вченого зазначала: «Я німкеня, у мене двоє дітей, мені не дають молока, а єврея Франка годують молоком. Потрібно замість того його знищувати»⁵⁹².

Окремі лікарі, навпаки, відверто затримували час або симулювали дії щодо умертвіння людей. Зокрема, згадуваний молодий лікар Л. Лапінський, не бажаючи брати участь у вбивстві хворих, замість отруйних речовин, ін'єкційно вводив пацієнтам дистильовану воду⁵⁹³, а наступного дня на роботу не вийшов, звільнившись. Натомість його наступниця, лікар Моторна, одразу сформувала групу із 25 хворих, які підлягали умертвінню⁵⁹⁴.

У грудні 1941 р. головний лікар психіатричної клініки В. Гончаров, виконуючи розпорядження гестапо щодо підготовки розстрілу пацієнтів, наказав замкнути їх в окремому приміщенні, яким виявився гараж лікарні. Завгосп Павленко, виконуючи наказ про концентрацію людей, приречених на смерть, змусив тих повністю роздягнутися, адже не хотів, аби під час розстрілу було зіпсовано одяг та спідне⁵⁹⁵. Нацисти так і не приїхали ані

ввечері, коли людей замкнули у промерзлому приміщенні, ані наступного ранку. Частина з них – ослаблених та роздягнутих – загинула саме тієї ночі.

Порівняння ситуації в Дніпропетровській психіатричній клініці з розпорядженнями нацистської окупаційної влади в інших регіонах України дозволяє виокремити одну особливість – серед перших жертв «примусової евтаназії» в лікарні на Ігрени стали, передусім, пацієнти-євреї⁵⁹⁶. Вочевидь, з-поміж жертв цієї трагедії був і син головного рабина Дніпропетровська Леві Іцхака Шнеерсона – Дов-Бер Шнеерсон, який напередодні нацистської окупації перебував у клініці⁵⁹⁷.

Частина психічно хворих людей, які мали відносно кращий стан здоров'я⁵⁹⁸, все ж таки мали примарні шанси на виживання. Згідно з розпорядком лікарні, пацієнти, які одужували, утримувались у відділенні з особливим режимом перебування – своєрідній трудовій колонії, що серед хворих та медичного персоналу отримала назву «Жировка». Ці люди перебували під медичним доглядом й одночасно працювали в підсобному сільському господарстві лікарні. На початку окупації в цьому відділенні перебувало близько 100 осіб, у тому числі і євреї. Примітно, що після наради в жовтні 1941 р. частина хворих була виписана додому, проте євреї були піддані медичному отруєнню. Аби уникнути спротиву пацієнтів, за розпорядженням завідувача відділення Белкіна хворих з «Жировки» групами по 3–5 осіб відводили до іншого відділення, де їм робилися смертельні ін'єкції⁵⁹⁹.

На жаль, до сьогодні не виявлено матеріалів, які б дозволили з'ясувати точну кількість євреїв серед інших пацієнтів, які в 1941–1942 рр. перебували у Дніпропетровській обласній психіатричній лікарні. До того ж, важко навіть визначити, яка саме кількість людей загинула від примусового

⁵⁹¹ Архів УСБУ у Дніпропетровській області. Спр. 17561. Т. 1. Арк. 65 зв.

⁵⁹² Там само. Арк. 90.

⁵⁹³ Там само. Арк. 136 зв.

⁵⁹⁴ Там само. Арк. 141 зв.

⁵⁹⁵ Там само. Арк. 90 зв.

⁵⁹⁶ Нахманович В. Бабин Яр як символ Голокосту та інших трагедій Другої світової війни. *Бабин Яр: Історія і пам'ять* / за ред. Владислава Гриневича, Павла-Роберта Маґочія. Київ: Дух і Літера, 2016. С. 70.

⁵⁹⁷ Щупак І. Навіщо донька нацистського офіцера досліджує злочини свого батька в Україні. URL: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2016/11/17/149325/>.

⁵⁹⁸ За свідченням однієї з медсестер лікарні на момент окупації близько 30% хворих від загальної кількості «були придатні для фізичної праці, а 10% – знаходились у стані одужання». (Див.: Архів УСБУ у Дніпропетровській області. Спр. 17561. Т. 1. Арк. 156).

⁵⁹⁹ Там само. Арк. 57.

отруєння. Адже медичний персонал у своїй поточній звітності, за розпорядженням головного лікаря, або не вказував причину смерті хворого, або подавав ту, яка могла бути викликана й іншими чинниками — станом здоров'я людини, поганим харчуванням⁶⁰⁰, нестерпними умовами перебування тощо.

Так само на сьогодні не виявлено документів щодо обліку тих хворих, які, можливо, потрапляли до лікарні вже після жовтня 1941 р. К. Беркгоф, описуючи прояви нелюдськості вояків Вермахту у ставленні до місцевого населення, наводить спогади про те, як травмованого на виробництві юнака — робітника однієї з майстерень Дніпропетровська, що виконувала армійські замовлення, відвезли кудись у невідомому напрямку. На запитання про його подальшу долю та які прогнози щодо здоров'я робітника дав лікар, армійський водій відповідь:

Що він [лікар — авт.] міг сказати? Він отримав записку. [...] Йому там зроблять укол. [...] Хлопець не може більше працювати і не має сім'ї! Йому буде капут.⁶⁰¹

На жаль, зараз практично неможливо встановити, куди саме відвезли згадуваного юнака. Можливо, що місцем, де застосовувалась антилюдська практика смертельних ін'єкцій була не лише територія Дніпропетровської обласної психіатричної лікарні, а й інші лікувальні заклади міста⁶⁰².

Загалом, характерною ознакою жовтневого терору нацистського режиму стало те, що, за винятком пацієнтів обласної психіатричної лікарні на Ігрні, його жертвами стали євреї правобережної частини Дніпропетровська. Натомість, судячи з численних спогадів сучасників описуваних подій, аж до 1942 р. фізичного знищення євреїв лівобережної частини міста окупаційна влада не вчиняла.

⁶⁰⁰ Згідно з показами медперсоналу з початком окупації для пацієнтів була встановлена харчова норма, а саме — 130 г хліба на добу, окрім хліба пацієнти час від часу отримували овочі. Утім, й ці мізерні норми не дотримувались. (Див.: Архів УСБУ у Дніпропетровській області. Спр. 17561. Т. 1. Арк. 156).

⁶⁰¹ Цит. за: Беркгоф К. Жива розпачу... С. 59.

⁶⁰² Зокрема, під час допиту В. Гончаров згадував, що у «дніпропетровській психоклініці також умертвляли хворих». (Див.: Архів УСБУ у Дніпропетровській області. Спр. 17561. Т. 1. Арк. 21).

Після здійснення нацистами масової страти євреїв у жовтні 1941 р. уже 11 листопада розпочалося проведення чергової реєстрації населення Дніпропетровська. Виходячи з оголошень Міської управи, це робилося у зв'язку із введенням на території міста карткової системи забезпечення. За вказівками німецької окупаційної влади на міських голів покладался обов'язок вести та постійно оновлювати реєстри осіб, які мешкали в тому чи іншому населеному пункті. Євреїв, іноземців, червоноармійців, комуністів, політично неблагонадійних та судимих за кримінальні злочини влада мала реєструвати у спеціальному списку⁶⁰³.

Згідно з даними, отриманими після реєстрації й оприлюдненими на початку грудня 1941 р., у правобережній частині Дніпропетровська залишилися проживати 177 619 містян, а разом із мешканцями лівобережжя загальна кількість населення Дніпропетровська становила 240 тис. осіб. Серед тих, хто пройшов реєстрацію, українці становили 164 134 особи (70,4% загальної кількості містян), росіяни — 51 981 (22,3%), білоруси — 8 856 (3,8%), поляки — 3 083 (1,3%), німці — 2 001 (0,8%), євреї — 922 (0,4%), інші — 2 270 (1%)⁶⁰⁴.

Таким чином, судячи з офіційних джерел, упродовж п'яти місяців війни й окупації єврейське населення міста внаслідок евакуації, мобілізації, втрат від бойових дій та бомбардувань, а також акцій нацистського терору скоротилося майже в 90 разів. Лише протягом вересня—жовтня 1941 р. жертвами геноцидних практик окупантів стали близько 12—13 тис. осіб, тобто 13—14% довоєнної кількості дніпропетровських євреїв. Щоправда, з огляду на тотальний антиєврейський терор, частині з них вдалося врятуватися, переховуючись, уникаючи реєстрації або приховуючи своє етнічне походження — вони значилися в документах як представники інших національностей. Тож, очевидно, кількість євреїв у Дніпропетровську була дещо більшою, ніж було зафіксовано в переписі.

Тим із них, хто залишилися в живих, довелося зіткнутися з цілою низкою нових випробувань та обмежень, встановлених окупаційною владою.

⁶⁰³ Київ: війна, влада, суспільство... С. 405.

⁶⁰⁴ Н. К. Хто живе в місті? *Дніпропетровська газета*. 1942. 14 січня. № 11. С. 2.

Крім того, жовтневі масові розстріли максимально чітко унаочнили нову жорстоку реальність цілковитої безпорадності євреїв і, щонайважливіше, — спровокували можливість застосування до них насилля та протиправних дій (з відчуттям безкарності) з боку частини мешканців міста.

Одним із мотивів такого ставлення до євреїв Дніпропетровська нерідко ставало питання власності. На думку історика Т. Снайдера, низький рівень матеріальної забезпеченості громадян Радянського Союзу створював таку соціальну атмосферу, за якої навіть найменша власність могла стати об'єктом заздощів та, як наслідок, дій, спрямованих на здобуття матеріальних переваг⁶⁰⁵. Обкрадання квартир мешканців, яким вдалося евакуюватися, привласнення їхнього майна в серпні—вересні 1941 р. стало лише прологом тієї безпринципної боротьби за власність, яка розгорілась у подальшому.

Уже під час масових розстрілів самі нацисти вдавалися до пограбувань своїх жертв. Грабунки продовжувались і надалі. С. Чепурняк, родина якого наприкінці жовтня мешкала у Чечелівці⁶⁰⁶, описував неодноразові випадки відвертого розбою, до якого вдавалися німецькі вояки:

Вони видряпали шестикутну зірку на вхідних дверях і заборонили їх замикати. Від того моменту будь-який німець, якому що-небудь було потрібно з домашнього начиння (цінні речі у нас відібрали ще на Ливарній), міг, як до себе додому увійти, ніби нікого при цьому не було. Ці німці (ми їх називали «нашими») навідувались майже щодня і обібрали нас «до нитки»⁶⁰⁷.

Частина місцевого населення, розраховуючи на покращення свого становища за рахунок єврейських сусідів, подеколи також брала участь у грабунках. Це виявлялося, зокрема, у вирішенні житлового питання. Місцевий часопис «Вільна Україна» ще 27 вересня повідомляв про «велике пожвавлення» у житловому відділі Міської управи, адже розпочалася видача ордерів «на великі сонячні квартири, в яких жили жиди та енкаведісти»⁶⁰⁸.

⁶⁰⁵ Снайдер Т. Чорна земля. Голокост як історія і застереження / пер. з англ. П. Білак, О. Камишнікова, Т. Родіонова. Київ : «Медуза», 2017. С. 162.

⁶⁰⁶ Нині – район просп. Сергія Нігояна, вул. Михайла Щепкіна, Виборзької, Романа Шухевича, Олександра Чернікова, Камчатської.

⁶⁰⁷ Чепурняк С. Хроника одного вынужденного путешествия... С. 97.

⁶⁰⁸ У звільненому місті. *Вільна Україна*. 1941. 24 вересня. № 2. С. 2.

Враховуючи руйнації міста від німецьких бомбардувань та радянських артилерійських обстрілів у серпні—вересні 1941 р., а також плани німецького окупаційного апарату щодо планомірного виселення мешканців будинків у нагірній частині міста задля подальшого заповнення цих діляниць виключно німецьким населенням, градус боротьби за кращі житлові умови помітно зростав. Непрямим доказом того, що самозахоплення чужого майна стало буденною справою, є постанова Дніпропетровської міської управи від 24 березня 1942 р., згідно з якою всі особи, «які зайняли приватні будинки, власники яких евакуювались, або з жидів», мали пройти обов'язкову реєстрацію у Житловому відділі⁶⁰⁹. Загалом, за даними міської управи, протягом лише першого року окупації таким «перерозподілом» було охоплено 23 496 квартир міста⁶¹⁰.

Об'єктом зазіхань ставало не лише житло, а й дрібніше майно, яке належало євреям. Ще 14 жовтня 1941 р., тобто тоді, коли тривали розстріли євреїв у яру Ботанічного саду, Дніпропетровський міський голова П. Соколовський видав розпорядження житлоуправам та приватним власникам охороняти всю худобу та птицю, що належали євреям⁶¹¹.

У перші місяці окупації часто ініціаторами привласнення та розподілу майна з єврейських квартир та помешкань були кербуди. Вони були добре обізнані з матеріальним становищем мешканців, створювали комісії з уповноважених від міської управи, які описували речі та передавали їх «на відповідальне збереження» жителям⁶¹². На жаль, зміст актів передачі майна не дає чіткого уявлення про те, на чому ґрунтувався вибір особи так званого «зберігача». Утім, не важко здогадатися, що нерідко це визначалося мотивами особистого матеріального збагачення, адже йшлося про передачу певних цінностей.

⁶⁰⁹ Обов'язкова постанова Дніпропетровської міської управи № 29 від 24 березня 1941 р. *Дніпропетровська газета*. 1942. 28 березня. № 73 (141). С. 2.

⁶¹⁰ Житло – населенню міста. *Там само*. 25 серпня. № 188 (256). С. 3.

⁶¹¹ ДАДО. Ф. 2276. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 16.

⁶¹² Див., наприклад: Там само. Спр. 44. Арк. 43; Там само. Арк. 32 та ін.

Чимало залишених євреями вдома речей передавалися владою до крамниць для подальшого продажу «новим мешканцям». Зокрема, 20 листопада 1941 р. на сторінках місцевої преси з'явилося оголошення про те, що міськфінвідділ та міськпромторг міської управи розпочали «реалізацію хатніх речей, які залишилися в квартирах комуністів та жидів»⁶¹³. Проте вже 24 січня 1942 р. штатдкомісар Дніпропетровська Р. Клостерман звернувся до міської управи із проханням призупинити продаж речей з єврейських квартир через велику потребу німецьких окупаційних установ у меблях⁶¹⁴. Судячи з того, що в червні 1942 р. штатдкомісар виступив із черговим застереженням до кербудів щодо персональної відповідальності за стан збереження меблів, які залишилися в єврейських квартирах, процес захоплення та самовільного розподілу єврейського майна тривав та набув значних масштабів⁶¹⁵.

На індивідуальному рівні питання майнового характеру могли у прямому сенсі вирішити долю людини. Приміром, квартира сім'ї Каверіних була пограбована сусідом, але після наполегливих прохань матері він все-таки погодився повернути ковдру для її маленької дитини – Людмили Каверіної. Щоправда, через певний час унаслідок повторного доносу, матір і доньку прийшов арештувати поліцейський⁶¹⁶. Ще одна жертва доносу, Люся Ошерович, згадувала, як восени 1941 р. до їхньої квартири почав вчашати старий приятель родини, який після окупації міста приєднався до поліцейського підрозділу. Певний час родині вдавалося відкупатися від нього, бо в обмін на речі він обіцяв зберігати в таємниці той факт, що голова родини – єврей. Після того, як речі в родині скінчилися, матір з дітьми були одразу відправлені до комендатури⁶¹⁷.

⁶¹³ По місту. *Дніпропетровська газета*. 1941. 20 листопада. № 36. С. 2.

⁶¹⁴ ДАДО. Ф. 2276. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 30.

⁶¹⁵ Об'ява. *Дніпропетровська газета*. 1942. 21 червня. № 141 (209). С. 4.

⁶¹⁶ Людмила Семеновна Каверина. *Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту*. Вип. № 2. 2009. С. 37.

⁶¹⁷ Ошерович Люся Моисеевна... С. 69.

Придбати єврейське майно і скористатися ним намагалися не лише приватні особи, а й різні установи й організації, зокрема навчальні заклади. 29 вересня 1941 р. від директора Дніпропетровського музично-театрального училища до одного з відділів міської управи надійшла заява, у якій з-поміж іншого містилося прохання звозити «безпритульні інструменти, які знаходяться у зруйнованих будинках та жидівських і евакуйованих квартирах, у приміщення музичного училища для організації бюро прокату»⁶¹⁸.

Якщо навіть приватне майно євреїв розглядалося як зручний об'єкт для розкрадання і покращення власного матеріального становища, то про майно, що знаходилося у використанні єврейської громади, годі вже й говорити! В уявленні більшості населення воно було спільним, а отже – нічийним. За спогадами О. Дубинчук, ще наприкінці вересня – на початку жовтня 1941 р. відбулося пограбування синагог Дніпропетровська. Приміром, із приміщення синагоги на вулиці Новосельній протягом короткого часу мешканці сусідніх будинків порозбирали по домівках дерев'яні лави⁶¹⁹.

Окупаційна влада знайшла практичне застосування не лише майну, реквізованому з приміщень єврейських релігійних закладів. У зв'язку з дефіцитом високоякісного мармуру, необхідного для виготовлення хлористого кальцію, у червні 1942 р. заступник керівника Дніпропетровського обласного управління аптеками звернувся з проханням до голови міської управи надати дозвіл на використання для цієї мети мармурових надгробків з єврейського цвинтаря⁶²⁰. До прохання додавалася відповідна заява на демонтаж 10 тонн мармурових пам'ятників⁶²¹. За тиждень ця заявка була передана до виконання поховальному бюро⁶²².

⁶¹⁸ ДАДО. Ф. 2276. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 17.

⁶¹⁹ Дубинчук Ольга Леонидовна... С. 23. У спогадах йшлося про синагогу «Бен Ісроель» (нині – вул. Дарвіна, 32). За даними краєзнавців, приводом для розгрому було виявлення радіопередавача, який буцімто використовувався для коригування артилерійського вогню (Див: Старостин В. Бейт Ісроель, синагога. URL: http://tfde.dp.ua/index.php/Бейт_Ісроель,_синагога).

⁶²⁰ ДАДО. Ф. 2276. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 8.

⁶²¹ Там само. Арк. 9.

⁶²² Там само. Арк. 7.

Проте найстрашнішим було те, що у своєму бажанні збагатитися частина мешканців не зупинялася навіть перед видачею євреїв новій окупаційній владі, розуміючи, що для останніх це практично означало смерть.

Н. Михайленко (Кулюкіна) згадувала, що її мама-єврейка одразу після окупації правобережної частини міста нацистами залишила свою квартиру в робітничому передмісті, бо у «селищі мешкало тільки дві єврейські родини». Відтак в неї виникли побоювання, що неєврейські сусіди здадуть її окупантам⁶²³. До речі, одним із провідних сюжетів у спогадах сучасників тих подій (причому не тільки євреїв) є історії про те, як сусіди доносять на євреїв, що згодом призводить до загибелі останніх⁶²⁴.

Зокрема, чоловік Олени Рахман та прийомна донька Марії Погорелівської були заарештовані за доносом сусідки Людмили Бабочкіної. Остання ще в перші дні нацистської окупації розпочала співпрацю з окупаційним режимом як «старший інспектор квартирного та житлового відділу», а пізніше, отримавши статус фольксдойче, працювала на посаді слідчого в міській поліції. Використовуючи своє службове становище, Л. Бабочкіна вимагала від родичів виданих нею євреїв хабар у розмірі 30 тис. крб. за можливе звільнення⁶²⁵.

Нацистський апарат управління Райхскомісаріатом «Україна» додатково підживлював ниці інстинкти серед населення, поширюючи інформацію про можливість отримання винагороди для тих, «*хто своїм повідомленням допоможе виловити чи знищити членів якоїсь банди, саботажників та інших*». Особа, яка б надала допомогу в розшуку тих, хто переховувався від окупаційної влади, могла розраховувати на грошову премію до 1 000 крб., «*або право першенства набуття харчових продуктів, або права наділення землею, або здійснення його присадибної ділянки*»⁶²⁶.

⁶²³ Белецкая Варвара Антоновна... С. 174.

⁶²⁴ Див.: Губенко Нина Рахмилевна. *Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту*. Вип. № 4. 2011. С. 9.

⁶²⁵ Архів УСБУ у Дніпропетровській області. Спр. 15470. Арк. 56, 56 зв., 58, 95.

⁶²⁶ Оголошення. *Дніпропетровська газета*. 1942. 14 червня. № 135 (268). С. 3.

Окрім мотивів матеріальної наживи, які сприяли поширенню доносів серед місцевого населення, не варто скидати з рахунків і те, що нацистська адміністрація активно транслювала антисемітські заклики, максимально широко використовуючи засоби масової комунікації, зокрема місцеву пресу. Остання, використовуючи пропагандистський концепт так званого «жидо-більшовизму», знаходила його прояви у різних сферах життя міста й України загалом: заборона у довоєнний період мати в репертуарі міського клубу українські пісні⁶²⁷, привласнення культурних цінностей художнього музею⁶²⁸, знищення християнських храмів⁶²⁹, занепад медицини і пограбування аптек⁶³⁰, руйнування системи фізичного виховання⁶³¹, монополія на санаторно-курортне лікування в УРСР⁶³² та ін. За логікою окупаційної пропаганди, «єврейськість» можна було знайти в будь-яких негативних аспектах життя до нацистської окупації.

В умовах війни на євреїв вішали ярлики «таємних советських агентів шпигунських та різних інших завдань». Водночас населенню прищеплювалася думка про те, що переслідування євреїв є закономірним наслідком 25-річного періоду, коли «*накипав народний гнів проти цієї жидівської чуми*» і той «*гнів народу, який обернувся проти тих, хто з мізерної меншості нагло по трупах піднявся до панування над багатомільйонним народом*»⁶³³ є ледве не священним правом неєврейського населення. До того ж окремо підкреслювалось, що:

[...] обов'язок кожного свідомого українця й усякого чесного громадянина повідомляти карним загонам «СД» або Військового командуванню про всіх тих, замаскованих, [...] які не носять нарукавних знаків⁶³⁴.

⁶²⁷ В Українському клубі. *Вільна Україна*. 1941. 9 жовтня. № 7. С. 2.

⁶²⁸ Н. О. Невідкладна справа. *Дніпропетровська газета*. 1941. 21 жовтня. № 12. С. 2.

⁶²⁹ І. Г. Посвята храму. *Там само*. 28 жовтня. № 16. С. 2.

⁶³⁰ Яковенко. Як відновлювали аптеки. *Там само*. 11 грудня. № 54. С. 4.

⁶³¹ Купрій В. Шкільна гімнастика. *Там само*. 1942. 2 квітня. № 77 (145). С. 2.

⁶³² Чи відомо вам... *Там само*. 19 березня. № 24 (339). С. 4.

⁶³³ Жиди панують у Советському Союзі. *Там само*. 30 липня. № 174 (242). С. 3.

⁶³⁴ Денисенко Дм. Заходи по розв'язанню жидівської проблеми. *Там само*. 29 січня. № 23 (91). С. 2.

З нагоди першої ж річниці окупації Дніпропетровська на сторінках «Дніпропетровської газети» з'явилася велика за обсягом стаття, в якій стверджувалося, що за часи радянської влади євреї, які ще до революції панували в торговельному житті Катеринослава, фактично перетворили місто на власне:

Українці і росіяни йшли з міста, гинули десь на фронтах, а жиди жили, плодилися, множилися, захоплювали спустілі квартири, теплі місця, владу. [...] Центр міста був їхнім центром. Справді, можна було назвати місто Дніпрожидовськом...⁶³⁵

Расистська пропаганда та антисемітський запал нацистів, що набули відверто гротескних форм, часом викликали нерозуміння з боку самих представників німецького окупаційного апарату. Зокрема, 1 серпня 1942 р. гебіткомісар К. Зельцнер висловив занепокоєння тим, що в окремих окупованих областях «виданий наказ обходитись з вірменами, як з євреями». Одразу він надав «роз'яснення» міським та обласним комісаріатам, що «вірмени самостійне плем'я і не мають нічого спільного з єврейською расою»⁶³⁶.

Про вплив нацистської пропаганди, а також настрої мешканців міста згадував Якоб Герштенфельд-Мальтиль, єврей з Галичини, який, рятуючись від нацистського терору на теренах Генерал-губернаторства⁶³⁷, на початку 1943 р. прибув до Дніпропетровська. Він описував ставлення місцевих мешканців до євреїв, «які були невичерпною темою для розмов», таким чином:

Більшість уважала їх убивство «огидним, зухвалим і нелюдським злочином». [...] Схоже тут ніхто не був щасливим із цього приводу⁶³⁸.

Проте, на його думку, не всі дніпропетровці схилилися до цієї точки зору:

⁶³⁵ Ролік В. «Дніпрожидовськ». *Дніпропетровська газета*. 1942. 25 серпня. № 188 (256). С. 2–3.

⁶³⁶ ДАДО. Ф. 2567. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 111 зв.

⁶³⁷ Генерал-губернаторство (нім. «Generalgouvernement») – адміністративно-територіальна одиниця, утворена нацистською окупаційною владою на території Польщі 12 жовтня (за іншими даними – 26 жовтня) 1939 р. Генерал-губернаторство було поділено на чотири дистрикти: «Варшава», «Люблін», «Краків», «Радом». З 1 серпня 1941 р. до складу Генерал-губернаторства була включена територія Східної Галичини (дистрикт «Галичина»).

⁶³⁸ Беркгоф К. Жнива розпачу... С. 88–89.

Їхню заявлену ворожість щодо євреїв здебільшого викликала заздрість: євреї здобували різними засобами позиції, які були або здавалися кращими, ніж ті позиції, що їх займали неєвреї. Надання рівних прав євреям було їхнім єдиним наріканням на совєцьку владу. [...] Хтось зауважував, що саме росіяни отримували роботу погано оплачуваних учителів та службовців, тоді як євреї загребли найприродніші посади в державних продовольчих крамницях та ресторанах⁶³⁹.

Натомість саме нацистський режим перетворив євреїв на групу, до якої застосовувались найжорсткіші соціальні обмеження порівняно з усіма іншими мешканцями окупованого міста. Ще за кілька тижнів до розстрілів жовтня 1941 р. міська управа, що діяла у фарватері німецької окупаційної політики, застосувала дискримінаційний підхід у питанні харчового забезпечення міщан. Відповідно до розпорядження голови управи – П. Соколовського до 5 жовтня 1941 р. мали бути встановлені диференційовані норми розподілу хлібу для різних категорій населення. Для євреїв, які працювали (незалежно від важкості робіт) норма становила 300 г на добу, для тих, хто не працював – 200 г. Для порівняння неєврейські мешканці Дніпропетровська, які працювали, мали отримувати 500–700 г хлібу на добу⁶⁴⁰. Для уцілілих після масових розстрілів євреїв виявились закритими двері більшості міських установ та підприємств. Між іншим, тогочасна преса підкреслювала цей факт, як одне з найвизначніших досягнень нової влади. Також євреям було заборонено участь у діяльності міської кооперації⁶⁴¹, обмежено право користуватися поштовими послугами⁶⁴²; євреї не могли отримувати соціальну допомогу у випадку захворювання⁶⁴³, їх не допускали до стаціонарного лікування в медичних закладах⁶⁴⁴ та ін. Водночас офіційно працевлаштовані євреї, отримуючи меншу зарплату, повинні були ще й сплачувати драконівський податок, ставка якого сягала

⁶³⁹ Беркгоф К. Жнива розпачу... С. 88–89.

⁶⁴⁰ ДАДО. Ф. 2276. Оп. 1. Спр. 1365. Арк. 11 зв.

⁶⁴¹ Н. К. Розгортання міської кооперації. *Дніпропетровська газета*. 1941. 2 грудня. № 46. С. 4.

⁶⁴² Н. К. Відкриття пошти в Дніпропетровську. *Там само*. 1942. 1 січня. № 1 (69). С. 2.

⁶⁴³ Об'ява відносно охорони на випадок захворювання. *Там само*. 29 вересня. № 204 (272). С. 4.

⁶⁴⁴ ДАДО. Ф. 2276. Оп. 1. Спр. 178. Арк. 3.

50%⁶⁴⁵. Обмеження стосувалися і права вільного пересування містом. Для євреїв початок комендантської години наставав на три години раніше від решти мешканців Дніпропетровська⁶⁴⁶.

У середині грудня 1941 р. на вулицях Дніпропетровська з'явилася відозва голови міської управи П. Соколовського, якою мешканців міста інформували щодо завершення створення єврейського кварталу – гетто, куди мали бути переселені всі євреї. «*З метою охоплення усіх жидівських родин, – йшлося в оголошенні, – 29.XII.41 року буде проведено штемпелювання жидівських паспортів*»⁶⁴⁷. Водночас за реєстрацію євреїв повинні були заплатити кошти з власної кишені – за штемпелювання кожного паспорту у приміщенні СД бралася платня в розмірі 50 крб. У разі невиконання вимог відозви порушники мали сплатити штраф у 5 000 крб.⁶⁴⁸

Після трагедії жовтня 1941 р. можна лише уявити атмосферу страху, що охоплювала євреїв, які наважилися виконати розпорядження місцевої влади. М. Мошков згадує в щоденнику цю грудневу реєстрацію так:

*[...] були викликані всі євреї для штемпелювання паспортів; хвилювались вони жахливо, боячись повторення 13 жовтня, і потрібно було бачити радість однієї жінки, яка, вийшовши з Комендатури, повторувала: «Так я жива!»*⁶⁴⁹

Зважаючи на те, що міська управа повернулася до питання про створення гетто вже в середині 1942 р., ймовірно, це оголошення та штемпелювання паспортів, яке до того ж проводилося не міською управою, а нацистською СД, було спланованою акцією окупаційної адміністрації щодо виявлення й обліку євреїв з метою їхнього невідкладного вбивства.

⁶⁴⁵ ДАДО. Ф. 2276. Оп. 1. Спр. 1745. Арк. 21.

⁶⁴⁶ Згідно з розпорядженням міської управи комендантська година для населення станом на 29 грудня 1941 р. наставала о 19:00, для євреїв – о 16:00. (Див.: Наказ № 68 Дніпропетровської міської управи. *Дніпропетровська газета*. 1941. 31 грудня. № 67. С. 2).

⁶⁴⁷ ДАДО. Ф. 2276. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 98.

⁶⁴⁸ Там само.

⁶⁴⁹ Мошков Н. Дневник... Арк. 341–342.

Подальші події, насамперед продовження наприкінці 1941 р. – на початку 1942 р. систематичних розстрілів цивільного населення Дніпропетровська, лише підтверджують наведену гіпотезу.

У цей період, як і раніше, місцем убивства цивільних мешканців міста стають західні околиці міста, а саме – територія протитанкового рову. Матеріали ДНК містять відомості про дві локалізації місць вбивства. Перша – протитанковий рів у районі єврейського цвинтаря, де розстріли відбувалися наприкінці 1941 р.⁶⁵⁰ Іван Мацур, директор підсобного господарства, яке перебувало в підпорядкуванні СС⁶⁵¹, згадував розстріли кінця 1941 р.:

*[...] у початковий період окупації німці зганяли громадян колонами до 100 осіб щоденно. Серед них була значна кількість євреїв. Після того, коли євреїв усіх розстріляли, на розстріл привозили й зганяли громадян, під виглядом, ніби партизан і комуністів*⁶⁵².

Ймовірно, одну з колон приречених на смерть людей міг бачити 6-річний Юлій Антонов, мешканець вулиці Тімірязєва у селищі Шевченка⁶⁵³ восени 1941 р.:

*Те, що це були євреї, легко було побачити за їхньою зовнішністю. Ми часто кидали хліб тим, кого гнали цією дорогою в бік станції «Фабрична» у районі нинішньої вулиці Будівельників. [...] У кожному ряду було приблизно 8–10 осіб. Йшли вони без речей, швидким кроком*⁶⁵⁴.

⁶⁵⁰ ДАДО. Ф. 7021. Оп. 57. Спр. 13. Арк. 18.

⁶⁵¹ Цікаво, що й після відновлення радянської влади у Дніпропетровську наприкінці жовтня 1943 р. І. Мацур продовжив керувати підсобним господарством, яке на той час вже належало до спецторгу УНКВС у Дніпропетровській області (див.: Там само. Арк. 26).

⁶⁵² Там само.

⁶⁵³ У районі сучасної вул. Робочої, неподалік від Будинку культури машинобудівників.

⁶⁵⁴ Описуючи події, Ю. Антонов датує їх вереснем 1942 р. Проте, видається, що автор свідчень помиляється із датами. Мемуарист стверджував, що пізніше дізнався про те, як ці люди залишали цінні речі у Головному універмазі. Втім, підтверджен цих відомостей виявити не вдалося, а також зважаючи на те, що згідно зі статтями в місцевій окупаційній пресі наприкінці 1941 – на початку 1942 р. універмаг вже функціонував як торговельний заклад, вважаємо, що подана інформація, швидше за все, не відповідає дійсності. (Див.: Антонов Юлій Іванович... С. 20; По місту. *Дніпропетровська газета*. 1941. 20 листопада. № 36. С. 2).

І. Мацур назвав і друге місце масового убивства — ділянка протитанкового рову на відстані 4-х км від межі міста, розташована неподалік від селища Верхне. Розстріли в цьому місці, за словами свідка, розпочалися в грудні і тривали практично до закінчення періоду окупації. Акції масового вбивства у грудні 1941 р. — лютому 1942 р., як згадує очевидець, відбувалися по середах, четвергах і суботах. На місце страти людей привозили у критих вантажівках (3—4 за раз), у кожній з яких було близько 30 осіб⁶⁵⁵.

Цілком імовірно, що саме тут було убито євреїв, які перебували в міському будинку інвалідів, розташованому на території Тихвінського монастиря. 11 грудня 1941 р. начальник міського відділу соцзабезпечення звернувся до міської поліції з питанням про подальшу долю 9 єврейських жінок, які перебували в цьому лікувальному закладі. Реакція поліцейського керівництва була однозначною: «Негайно виселити людей жидівської раси»⁶⁵⁶, а членам управи наказано долучити до цих жінок і єврейських дітей. Доля єврейських хлопчиків із цього списку залежала від висновку медиків, які мали засвідчити факт обрізання чи його відсутність⁶⁵⁷.

Свідок розстрілів у протитанковому рову, службовець СД Отто Хейт, описував один із днів свого перебування поблизу селища Верхне:

[...] Під час цієї акції у протитанковому рову було розстріляно приблизно 400 євреїв. Стрільці були з нашої команди. До рову підводили по 5 жертв. Вони повинні були лягти у рів, і потім одна людина вбивала їх пострілами в потилицю з автомату. Усі жертви були привезені на вантажівках. Коли серія з 5 людей була розстріляна, наступні 5 повинні були лягати поруч із розстріляними або на розстріляних і після цього їх також розстрілювали. [...] Серед розстріляних були чоловіки, жінки і діти, цілі сім'ї. [...] Як особливий випадок цієї акції, я ще пам'ятаю, що одна єврейка втекла і собаку, який був у розпорядженні, натравили на неї. Собака зупинив жінку, вона залишилась стояти, [...] після чого відвели і також розстріляли»⁶⁵⁸.

Швидше за все, у зазначеному свідченні йшлося про тих євреїв, які згадувалися в інформаційному повідомленні від 25 лютого 1942 р.:

⁶⁵⁵ ДАДО. Ф. 7021. Оп. 57. Спр. 13. Арк. 26.

⁶⁵⁶ Там само. Ф. 2276. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 60.

⁶⁵⁷ Там само. Арк. 64.

⁶⁵⁸ Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине... С. 158.

З 10 січня до лютого 1942 р. у Дніпропетровську за законами військового часу були розстріляні 17 професійних злочинців, 103 комуністичних функціонери, 16 партизан і приблизно 350 євреїв»⁶⁵⁹.

Систематичні розстріли з періодичністю раз на два дні в цій частині міста тривали ще й у березні 1942 р. Мешканка села Верхне Єфросинія Мазуренко в листопаді 1943 р. розповідала слідству:

[...] неподалік від мого будинку у протитанковому рову розстрілювали... У день розстрілу німці привозили по 100—120 чоловік і тут же усіх розстрілювали. Розстрілювали по дві особи: заводили їх у рів, кляли щільно одне до одного і потім розстрілювали з пістолетів»⁶⁶⁰.

Зі слів очевидця виходило, що за розстрілами вона спостерігала зі свого городу. Якщо це свідчення є правдивим, можна припуститися думки про зміну ставлення нацистів щодо дотримання таємниці масових розстрілів. Зокрема, в жовтні 1941 р. місце масового убивства євреїв — яр на території Ботанічного саду — було оточено кордоном озброєних поліцейських, німецьких та угорських допоміжних частин, на початку ж 1942 р. нацисти вже не прагнули до збереження абсолютної секретності при скоєнні злочинів проти цивільного населення. Водночас у травні—червні 1942 р. міська управа виказувала занепокоєння тим, що місце розстрілів у протитанковому рову було недостатньо ретельно засипане землею («було видно частини чоловічих тіл, погреблених там людей, а з приводу недостатньої засипки вони розтаскуються собаками») та вимагала від відповідних підрозділів вжити належних заходів аби виправити ситуацію⁶⁶¹. Згідно зі свідченнями І. Мацури, для виконання означених заходів були залучені військовополонені⁶⁶².

Проведена радянськими органами влади ексгумація після звільнення міста наприкінці жовтня 1943 р. засвідчила, що частина тіл людей, розстріляних у протитанковому яру, була просто спалена. У відповідній довідці

⁶⁵⁹ Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине... С. 158—159.

⁶⁶⁰ ДАДО. Ф. 7021. Оп. 57. Спр. 13. Арк. 25.

⁶⁶¹ Там само. Арк. 34.

⁶⁶² Там само. Арк. 27.

від 22 листопада начальник управління НКВС по Дніпропетровській області повідомляв:

[...] у цьому ж рову в середині 1942 р. гестапівці обілляли стінки протитанкового рову запалювальною сумішшю і спалили в ньому трупи радянських громадян, які там знаходилися – 100–120 осіб⁶⁶³.

Таким чином, саме у грудні 1941 р. – березні 1942 р. загинула більшість євреїв з числа тих, кому вдалося врятуватися під час жовтневих розстрілів. У цей період з Дніпропетровської психіатричної лікарні зник професор Д. Франк, якого, як і головлікаря Дніпропетровської міської лікарні В. Браїловського, найімовірніше забрали в гестапо⁶⁶⁴. Тоді ж затримали євреїв-мешканців лівобережної частини міста. Саме на початку січня 1942 р. Олександра Контарович (Цитроніненбаум) востаннє побачила батька, якого «німці разом з іншими євреями увезли машиною. Говорили, що їх розстріляли у гестапо»⁶⁶⁵.

Судячи з усього, цей етап тотального вбивства євреїв Дніпропетровська завершився наприкінці березня 1942 р. Уже 24 березня на сторінках «Дніпропетровської газети» з'явилося оголошення для мешканців міста про розпорядження штадткомісара щодо обов'язкової реєстрації місцевих євреїв протягом 25–27 березня. Останні мали з'явитися на вулицю Шевченківську, 38 із паспортами, метричними витягами, довідками про попередню роботу, професію та фах⁶⁶⁶.

Наприкінці травня 1942 р. були оприлюднені результати перепису населення правобережної частини Дніпропетровська. Згідно з цими даними, у місті мешкало 151 923 особи, серед яких лише 377 євреїв, тобто близько 0,25% від загальної кількості жителів⁶⁶⁷. Зрозуміло, що це число не було абсолютним, адже, як уже зазначалося раніше, певна кількість євреїв,

⁶⁶³ ДАДО. Ф. 7021. Оп. 57. Спр. 13. Арк. 5.

⁶⁶⁴ Історія кафедри психіатрії, загальної та медичної психології ДЗ «Дніпропетровська медична академія МОЗ України». URL: <http://417.dsma.dp.ua/home/kafedra/istoria-kafedri>.

⁶⁶⁵ Контарович Александра Рихардовна. *Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту*. Вип. № 2. 2009. С. 64.

⁶⁶⁶ Об'ява. *Дніпропетровська газета*. 1942. 24 березня. № 69 (137). С. 2.

⁶⁶⁷ Н. К. У Паспортному бюро. *Там само*. 4 червня. № 126 (194). С. 4.

небезпідставно побоюючись продовження нацистського терору, уникала реєстрації або видавала себе за представників інших етнічних груп.

Дослідники нацистського окупаційного періоду стверджують: ще напередодні реєстрації – 20 березня, штадткомісар Р. Клостерман віддав розпорядження щодо організації єврейського гетто з 4–5 тис. осіб на околицях міста поблизу території коксохімічного заводу⁶⁶⁸.

Проте окремі деталі щодо організації гетто з'явилися в документах Дніпропетровської міської управи лише наприкінці травня – на початку червня 1942 р. Зокрема, голова управи П. Соколовський повідомив штадткомісара про те, що для утворення гетто призначено відповідного «уповноваженого Української допоміжної управи п [ана – авт.] Чернету». Одночасно він наполягав затвердити посадовий оклад для цієї особи в розмірі 750 крб. та 30% надбавки⁶⁶⁹. 6 червня 1942 р. голова управи в іншому листі до штадткомісара повідомляв про призначення уповноваженого як доконаний факт, а також просив керівника нацистського окупаційного апарату надати дозвіл на використання «для роботи по улаштуванню гетто» усіх євреїв, які залишились у місті⁶⁷⁰.

Зважаючи на те, що додаткових підтверджень факту реального існування гетто ані в документації окупаційних органів влади, ані у спогадах мешканців міста до сьогодні дослідниками не виявлено, вочевидь, проект створення єврейського гетто так і залишився на папері. Враховуючи кількість євреїв, яких планували поселити у дніпропетровське гетто – 4–5 тис. осіб, імовірно, воно могло розглядатися як пункт концентрації євреїв з усієї Дніпропетровської області. Утім, можливо, через те, що виявлена в обласному центрі кількість євреїв становила всього кількості осіб, а євреї з близьких до Дніпропетровська районів були залучені нацистами до будівництва низки інфраструктурних об'єктів за містом, від плану створення гетто відмовились.

⁶⁶⁸ Слободянюк М. А., Шахрайчук І. А. Рух опору на Дніпропетровщині... С. 83.

⁶⁶⁹ ДАДО. Ф. 2276. Оп. 1. Спр. 1000. Арк. 58.

⁶⁷⁰ Там само. Спр. 1365. Арк. 11 зв.

Згідно з інформаційною довідкою, підготовленою паспортним столом міської управи, станом на 7 травня 1943 р. у Дніпропетровську було зареєстровано 173 533 особи, з яких не було жодного єврея⁶⁷¹. Проти графи «Євреї» прочерки також стояли у статистичних зведеннях щодо народжуваності⁶⁷², укладання шлюбів⁶⁷³ тощо. За кілька місяців до цього, у січні–лютому 1943 р. нацисти вбили більшість євреїв регіону, які до цього часу залучалися до різноманітних робіт, здебільшого пов'язаних із будівництвом⁶⁷⁴.

Таким чином, згідно з даними окупаційної статистики, ще до середини 1943 р. Дніпропетровськ було перетворено «на місто, вільне від євреїв». Більшість євреїв Дніпропетровська, які залишалися в місті на момент нацистської окупації, загинули або виїхали за межі населеного пункту. Загалом, за нашими підрахунками, жертвами тотального нацистського терору стали від 17 до 21 тис. євреїв Дніпропетровська. Доля ж тих, кому всупереч усім обставинам вдалося вижити, стала одним із найяскравіших виявів опору нацистському «новому порядку».

РОЗДІЛ 4. ОПІР ГОЛОКОСТУ. ПРАВЕДНИКИ НАРОДІВ СВІТУ

⁶⁷¹ ДАДО. Ф. 2276. Оп. 1. Спр. 1981. Арк. 91.

⁶⁷² Там само. Спр. 1222. Арк. 49.

⁶⁷³ Там само.

⁶⁷⁴ Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине... С. 163–165.

Досліджуючи Голокост як цілеспрямоване й тотальне винищення євреїв, неможливо не враховувати й інший аспект цієї трагедії – опір, який чинили жертви нацистської расової політики. Він виявлявся в різноманітних формах: фізичний спротив, збройна боротьба з нацистами, моральна стійкість. Остання, тобто наявність вольових якостей для протистояння окупантам, можливо, менш помітна, але нерідко вимагала неабиякої мужності. Моральний спротив і прагнення євреїв до виживання, по суті, вже самі по собі заперечували абсолютність нацистської влади й у такий спосіб руйнували плани повного знищення єврейського народу⁶⁷⁵.

На сьогодні нам не відомі факти збройного єврейського опору нацистському терору у Дніпропетровську (хоча це й не виключає їх існування). Проте і без цього були різні стратегії виживання євреїв в окупованому місті. Частина євреїв, які врятувалися в ході масових розстрілів у Дніпропетровську, в умовах переслідувань з боку окупантів і у стані небезпідставного страху бути виданими окупаційним властям своїми ж знайомими чи сусідами, вбачали порятунок у виїзді з міста та переховуванні в сільській місцевості. Наприклад, саме в такий спосіб була врятована Лілія Рабинович та її мама, які не спустилися у яр, а, прослизнувши крізь кільце оточення, залишили місто. Дивом знайшовши документи, мати і донька Рабинович протягом усього періоду окупації мандрували селами області та з дозволу селян переховувались у льохах та хлівах⁶⁷⁶. Подібну стратегію порятунку вибрало й подружжя Індікт. Чоловік – Михайло, єврей за походженням, переховувався на околиці міста в льоху залишеного будинку. Натомість його дружина Надія, маючи неєврейське походження, перебивалася випадковими заробітками, намагаючись урятувати себе й чоловіка в умовах постійної небезпеки. Аналізуючи свідчення подружжя Індікт та багатьох інших євреїв, яким вдалося пережити Голокост

⁶⁷⁵ Альтман И. Еврейское сопротивление политике тотального геноцида. *Єврейський опір в Україні в період Голокосту* : зб. наук. ст. / за ред. М. Тягло. Дніпропетровськ – Запоріжжя, 2004. С. 9–46; Щупак І. Голокост в Україні : пошуки відповіді на питання історії. Дніпропетровськ : Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2015. С. 119–126.

⁶⁷⁶ Рабинович Лилия Яковлевна. *Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту*. Вип. № 7. 2017. С. 87–88.

у Дніпропетровську, слід зауважити, що для багатьох із них вирішальну роль відігравав факт наявності документів, які б засвідчували українське або російське походження пред'явника. Саме це, а також відсутність осіб, які напевно знали про єврейське коріння особи, однозначно підвищували ймовірність їхнього порятунку.

Вочевидь, саме на таких міркуваннях базувався розрахунок групи євреїв з території Генерал-губернаторства, які залишили Галичину та прибули до Дніпропетровська, видаючи себе за поляків – інженерів і техніків, що, за вигаданою легендою, начебто приїхали працювати на одному з місцевих підприємств⁶⁷⁷.

На порятунок людини впливала й низка інших чинників – зовнішність, вік, знайомства і навіть знання німецької мови. Зокрема, матір Олександри Контарович, яка в передвоєнні роки тривалий час мешкала в селах – колишніх німецьких колоніях, добре володіла німецькою мовою і після втечі з Дніпропетровська разом із трьома доньками оселилася під Миколаєвом, вдало видаючи себе за німкеню⁶⁷⁸.

Іноді долю людини вирішував щасливий випадок, несподіваний збіг обставин або й відчайдушні вчинки, коли порятунок надходив звідти, де, здавалося, була найбільша небезпека. Уже згадувана Людмила Каверіна, єврейська дівчинка 9-ти років, за порадою випадкової перехожої, звернулася до поліції та переповіла вигадану історію свого сирітства, змовчавши про єврейське походження. Начальник поліції передав дівчинку до дитячого будинку. Незважаючи на дуже складні умови перебування в цьому закладі, вона все-таки змогла врятуватися⁶⁷⁹.

У дещо інший спосіб удалося врятуватися від смерті 14-річній Медеї Костомахі (Маркович). Після втрати мами та молодшого брата, тривалих блукань містом та його околицями, дівчину, врешті-решт, схопила поліція. Як зазначалося вище, остання проводила регулярні облави на молодь з метою її подальшої відправки на роботу до Німеччини. Спочатку Медею

⁶⁷⁷ Беркгоф К. Жива розпачу... С. 88–89.

⁶⁷⁸ Контарович Александра Рихардовна... С. 135.

⁶⁷⁹ Людмила Семеновна Каверина... С. 39–40.

доправили в гестапо, де, незважаючи на побиття під час допиту, вона так і не зізналася у своєму єврейському корінні. Після цього її було відправлено разом з іншими молодими людьми до Німеччини. Уже там, змінивши ім'я та прізвище, усупереч неодноразовим натякам на її походження з боку інших остарбайтерів, Медеї вдалося дочекатися кінця війни та єдиний із родини Марковичів пережити Голокост⁶⁸⁰.

Разом з іншими мешканцями Дніпропетровська євреї також були учасниками антинацистського підпілля⁶⁸¹. Утім, навряд чи їхнє перебування в ньому — це цілеспрямований акт помсти окупантам за страждання свого народу, радше йдеться про співучасть у загальному антинацистському русі опору. З приводу оцінки участі євреїв у комуністичному підпіллі цілковито погоджуємося з роздумами М. Тяглого:

*Євреї-підпільники [...] були інтегровані в ширшу систему неєврейського загальнорадянського підпільного руху. [...] Можна з упевненістю констатувати, що навряд чи в колі завдань, що стояли перед євреєм-підпільником, першочерговими були такі завдання, як надання притулку євреям, які сховалися від розправ, постачання їх підробними документами і т.п. Євреї-підпільники [...] перш за все був підпільником радянським, і його дії були спрямовані в першу чергу на підірив військової машини і політичного, і карального апарату окупаційного режиму. [...] Інша річ — що міг відчувати євреї-підпільник, добре обізнаний про те, що відбувається, який втратив рідних і близьких в акціях тотального знищення; наскільки його мотивації до нещадної боротьби з противником могли відрізнятися від мотивації підпільника-неєврея?*⁶⁸²

До сьогодні фактично недослідженим залишається питання індивідуального опору євреїв Дніпропетровська нацистській політиці. Наразі неможливо документально підтвердити факти відмови євреїв від виконання наказів окупаційної влади і роботи на окупантів, нападів на конвойних

⁶⁸⁰ Костомаха Медея Марковна... С. 51–52.

⁶⁸¹ Фаримец А. Участие евреев в подпольно-партизанском движении в Днепрпетровском регионе в годы нацистской оккупации. *Єврейський опір в Україні в період Голокосту* : зб. наук. ст. / за ред. М. Тяглого. Дніпропетровськ – Запоріжжя, 2004. С. 307–316; Быстряков А. Г. Евреи Екатеринослава-Днепрпетровска... С. 68.

⁶⁸² Тяглый М. Противостояние Катастрофе евреев Крыма (историография и методика изучения вопроса). *Єврейський опір в Україні в період Голокосту* : зб. наук. ст. / за ред. М. Тяглого. Дніпропетровськ – Запоріжжя, 2004. С. 55.

тощо. Маємо лише чи не єдиний приклад індивідуальної протидії — відомо, що за опір нацисти живцем спалили Хайкель-Хаїма Шевелевича Цимбурга, члена правління єврейської общини⁶⁸³.

Найвідомішим аспектом прояву опору Голокосту в Дніпропетровську був порятунок євреїв. Причому це явище слід трактувати не лише як суто єврейський опір, адже врятуватися від смерті євреям допомагали мешканці міста різних національностей. Даючи притулок тим, кого нацисти планували знищити, люди тим самим перешкождали реалізації планів окупантів цілковитого винищення єврейського народу; надаючи допомогу євреям, люди свідомо йшли проти нацистських розпоряджень, ризикуючи власним життям і безпекою своєї родини.

З 1963 р. таким людям, які безкорисливо та з ризиком для життя рятували євреїв від нацистського знищення, громадська Комісія при ізраїльському Меморіалі Катастрофи та героїзму Яд Вашем офіційно присуджує звання Праведників народів світу. Станом на 2017 р. відомо 24 дніпропетровські Праведники. Це — Ян Ходоровський, Георгій Бовкун, Меланія Івінська та Марія Кривокобильська, Олександр Корецький, Родіон Піддубний та Олександра Путешова (Піддубна), Василь та Марія Зубкови, Віктор та Валентина Доморацькі, Євдокія, Григорій та Володимир Іванови, Надія та Ганна Чернови, Олена та Діна Ніколаєви, Ксенія Скосар та Олена Дмитрієва (Скосар), Павло та Мотрьона Пономаренки, Лідія Котляревська, Зінаїда Приходько.

Проте кількість рятівників у Дніпрі (як і всюди) не обмежується лише офіційно визнаними Праведниками. Як констатують самі співробітники Яд Вашем:

[...] кількість визнаних Праведників не відображає повного обсягу допомоги євреям з боку неєвреїв у період Голокосту. Ця інформація більшою мірою заснована на матеріалах і документах, що стали відомими Яд Вашем з прохань самих врятованих євреїв. Але іноді ті, хто пережили Шоа, не можуть змусити себе подумки повернутися до болісного минулого і тому не повідомляють про своїх рятівників. Інші взагалі не знають про існування програми або ж не мали можливості звернутися в Яд Вашем, як, наприклад, громадяни країн

⁶⁸³ Быстряков А. Г. Евреи Екатеринослава-Днепрпетровска... С. 57.

*Східної Європи, які довгі роки жили за залізною завісою. На жаль, непоодинокі випадки, коли врятовані вже померли і немає нікого, хто міг би надати інформацію*⁶⁸⁴.

Коли йдеться про українських рятівників, варто зважати на те, що в період 1967–1985 рр. дипломатичні відносини між СРСР та Ізраїлем були розірвані⁶⁸⁵. Тому реально пошук Праведників в Україні розпочався лише з початку 1990-х рр.⁶⁸⁶ Динаміку змін в українському списку Праведників народів світу можна побачити з нижченаведеної таблиці:

Рік	Кількість мешканців України, яким присвоєно звання «Праведник народів світу»
1963 р.	1
1964 р.	2
1965 р.	2
1966 р.	1
1968 р.	3
1969 р.	1
1974 р.	6
1976 р.	1
1978 р.	4
1979 р.	1
1980 р.	1
1981 р.	6
1982 р.	2
1983 р.	21
1984 р.	21

⁶⁸⁴ Праведники народів мира. URL: <http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/statistics.asp#details>.

⁶⁸⁵ Перемовини про поновлення дипломатичних стосунків розпочалися лише 1985 р., але офіційно в повному обсязі їх відновили лише 18 жовтня 1991 р., після фактичного розпаду Радянського Союзу.

⁶⁸⁶ Статистика присудження звання українським Праведникам за роками. (Див.: Щупак І. Українські рятівники євреїв під час Голокосту. *Праведники народів світу: довід*. Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2016. С. 9–11).

1985 р.	8
1986 р.	6
1987 р.	3
1988 р.	19
1989 р.	13
1990 р.	38
1991 р.	20
1992 р.	88
1993 р.	77
1994 р.	152
1995 р.	218
1996 р.	194
1997 р.	192
1998 р.	165
1999 р.	199
2000 р.	210
2001 р.	137
2002 р.	124
2003 р.	104
2004 р.	94
2005 р.	48
2006 р.	45
2007 р.	25
2008 р.	29
2009 р.	26
2010 р.	20
2011 р.	36
2012 р.	41
2013 р.	32
2014 р.	46
2015 р.	29

2016 р.	30
2017 р.	46
Разом	2573

Статистика присудження звання дніпропетровським Праведникам виглядає так: 1993 – 1, 1994 – 1, 1996 – 6, 1998 – 2, 1999 – 7, 2000 – 2, 2001 – 4, 2002 – 1.

Тоді, на початку 1990-х рр., дистанція від подій війни вже становила чотири десятки років – і за такий час дійсно вже пішла з життя як значна кількість свідків, так і самих врятованих. Тим паче, ті, хто приходив на допомогу, менш за все воліли мати як *зайвих свідків*, так *документальні підтвердження* порятунку, бо в умовах нацистської окупації це було прямим доказом їхнього «злочину» і могло призвести до фатальних для них наслідків. Не сприяла збереженню пам'яті про порятунок й суспільна атмосфера у Радянському Союзі – держави, в якій євреї – жертви нацистських розстрілів – трактувалися як «мирні радянські громадяни». До того ж за умов радянського державного антисемітизму згадки про порятунок євреїв не трактувалися як героїчні вчинки. Тож на офіційному рівні пам'ять про них не поширювалася тривалий час – аж до здобуття Україною державної незалежності.

Отже, кількість рятівників євреїв в окупованому Дніпропетровську, очевидно, не обмежується офіційно визнаними Праведниками народів світу. Водночас свідчення про рятівників поза списком Праведників є надто фрагментарними та почасти суперечливими. Спробуємо на прикладі історій Праведників та інших відомих історій з'ясувати умови й обставини, за яких відбувався порятунок євреїв у Дніпропетровську від тотального знищення нацистами.

Ян Ходоровський, поляк зі Львова, працював у Дніпропетровську на німецьку будівельну компанію. Він відповідав за наймання персоналу, тож йому вдалося влаштувати на фірму три десятки львівських євреїв, забезпечивши їх належними документами. У Дніпропетровську вони працювали до моменту визволення міста радянською армією. Самого Яна

в липні 1943 р. було заарештовано нацистами, але йому вдалося втекти та перейти лінію фронту⁶⁸⁷.

Георгій Бовкун зі школи товаришував із євреєм Ісаєм Подольським. На початку війни обох друзів призвали до Червоної армії. Частина, де служив Бовкун, у серпні 1941 р. потрапила в оточення, проте йому вдалося уникнути полону. Натомість лінія фронту була далеко на сході, тому Георгій вирішив повернутися до рідного Дніпропетровська. Спочатку тут він влаштувався на роботу в залізничне депо, а згодом приєднався до підпілля. У жовтні того ж року він дізнався, що в місті перебуває його товариш Ісай, який, вийшовши з оточення, дістався Дніпропетровська. У місті Ісаю доводилося переховуватися у друзів та знайомих, але жоден із них не наважувався надати притулок більше, ніж на пару днів. У Бовкуна Ісай переховувався близько півроку. Задля безпеки Георгій зміг дістати для нього підробні документи на ім'я Анатолія Гнатовича Тросницького. У березні 1942 р. І. Подольського помітив сусід-антисеміт. І хоча Бовкун зумів переконати останнього, що Ісай його двоюрідний брат, залишати єврея вдома стало вкрай небезпечним. Тож, використовуючи здобуті документи, Ісай рушив на схід з метою перейти лінію фронту. Цей шлях виявився довгим та сповненим небезпек. Проте, врешті-решт, влітку 1943 р. І. Подольський потрапив на територію, контрольовану радянською владою⁶⁸⁸.

Сестри Меланія Івінська та Марія Кривокобильська мешкали в комунальній квартирі. Серед їхніх сусідів була єврейська родина Затуловських. Після того, як голову цієї родини забрали на фронт, у квартирі лишилася дружина із 13-річним сином Наумом та 7-річною донькою Елею. У жовтні 1941 р. до квартири прийшли поліцаї та наказали євреям слідувати за ними. Меланія та Марія пішли супроводжувати своїх сусідів на збірний пункт. Дорогою колона євреїв проходила повз німецьку вантажівку

⁶⁸⁷ Chodorowska family. URL: <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4037467>.

⁶⁸⁸ Шнеер А. Плен... С. 276–283; Бовкун Георгий. URL: <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=ru&itemId=4014094>.

і Науму наказали допомогти її розвантажити. Сестри дочекалися, доки він звільниться, та забрали хлопця додому. Цього ж дня відбувся розстріл тисяч дніпропетровських євреїв.

Надалі для Наума вдалося роздобути фальшиві документи, з якими він переховувався в довколишніх селах. Після звільнення Дніпропетровська Наум повернувся до своєї квартири та мешкав там разом зі своїми рятівницями до 1947 р., аж поки його батька не демобілізували з армії⁶⁸⁹.

Коли в 1941 р. Віталій Кононенко пішов на фронт, у Дніпропетровську лишилася його дружина Генрієтта (Зельцман) та два їхні сини. У вересні 1941 р., після початку реєстрації євреїв міста, до помешкання Генрієтти увірвалися поліцаї. Вони вимагали від свекрухи видати жінку, яка на той момент переховувалася в задній кімнаті. І хоча цього разу все минулося, Генрієтті стало зрозуміло, що своєю присутністю вона піддає небезпеці життя дітей та свекрухи. Жінка вирішила накласти на себе руки та попросила знайомих знайти для неї отруту. Дізнавшись про це, друг її чоловіка **Олександр Корецький**, який мешкав у передмісті Дніпропетровська, запропонував Генрієтті укриття та дбав про неї майже два роки, переховуючи у власному будинку⁶⁹⁰.

Олександра Путешова разом з двома дітьми мешкала в одному будинку зі своїм батьком **Родіоном Піддубним**. 29 січня 1942 р. вона побачила на порозі свого будинку знайому євреюку Гуту Мерзон разом з двома її доньками – Сімоєю та Фанею. До війни чоловік Гути працював разом з її батьком. Після перших розстрілів у Дніпропетровську Мерзони переховувалися у друзів. Знайшовши притулок у будинку Піддубного, вони тут пробули тиждень, допоки Олександра не роздобула для Гути подробиці документи. З ними жінка з дітьми змогла переїхати до віддаленого села, де і дочекалася визволення.

⁶⁸⁹ Кривокобыльская Мария, Ивинская Меланья. URL: <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=ru&itemId=4059559>.

⁶⁹⁰ Корецкий Александр. URL: <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=ru&itemId=4015740>.

Також Путешова надала на день прихисток родині Чепурняків – Фейзі та її дітям, Есфірь та Самуїлу. Згодом, після багатьох поневірянь, Чепурняки все-таки змогли врятуватися, перетнувши лінію фронту⁶⁹¹.

Василь Зубков працював візником, а його дружина **Марія** була домогосподаркою. Дітей подружжя не мало. Восени 1941 р. до них звернулася сусідка, яка попросила прийняти 9-річну Неллі Гордон. Єврейська дівчинка залишилася сама, оскільки її діда та тітку, як і тисячі інших євреїв, убили нацисти. Дівчинка врятувалася дивом:

У момент розстрілу, очевидно, дідусь закрив мене від куль своїм тілом і штовхнув до яру. Прокинулась я від холоду і тяжкості, яка на мене навалилася. Я почала пробиратися між трупами і крізь невеликий шар землі виповзла на поверхню. Коли я досягла краю яру, то раптом почула окрик: «Встань!». Переді мною стояв німецький офіцер. [...] Я була вся в бруді та крові. Мене знобило, я плакала і казала, що я приїхала з Донбасу в гості, що я росіянка, що я потрапила випадково з людьми, до яких я приїхала в гості. В принципі, я була мало схожа на єврейських дівчаток. Офіцер став мене уважно розглядати. Потім він підвів мене до купи речей, взяв звідти велику клітчасту хустку і накинув на мене. Крім того, він всунув в мої руки буханку хліба. Після цього офіцер провів мене через оточення поліцаїв. Я опинилася на пустирі й не знала, куди йти. У цей час повз мене проходив один з поліцаїв, і я звернулася до нього з питанням. Поліцай досить злобно відповів: «Не розмовляй багато, йди за мною». Я ледь встигла за ним, і через деякий проміжок часу він зник з поля зору. Тримаючись того ж шляху, яким ми йшли на розстріл, перемагаючи запаморочення і нудоту, я повернулася до того ж двору по вул. Короленка. Наша квартира була зачинена, і я постукала до сусідки – тітки Насті, з дітьми якої я грала. Тітка Настя впустила мене і поклала в ліжку. Тільки через тиждень я змогла піднятися⁶⁹².

Хоча у дівчини була нетипова для єврейки зовнішність – пряме каштанове волосся та блакитні очі, – багато хто з сусідів насправді знав її справжнє походження. Втім, Зубкови на це не зважали. Але десь за два місяці поліції стало відомо, що Зубкови переховують єврейську дівчинку. Коли поліцаї прийшли до будинку, Марія намагалася довести, що Неллі є їхньою

⁶⁹¹ Путешова Александра, Поддубный Родион. URL: <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=ru&itemId=4017073>.

⁶⁹² Цыпина Нелли Ивановна... С. 150–151.

родичкою, проте дівчинку все ж забрали до в'язниці. Там вона просиділа два місяці, аж поки Василь Зубков зміг-таки роздобути потрібні документи. Вже після завершення розслідування Зубкови офіційно вдовчерили дівчинку.

Про те, що українська родина врятувала Неллі, у березні 1945 р. дізналася її двоюрідна сестра Маріам, яка повернулася з евакуації. Телеграмою вона сповістила про це Бориса Гордона, батька дівчини, який через день приїхав до міста за своєю донькою⁶⁹³.

Після захоплення міста нацистами до **родини Іванових – Григорія**, його **дружини Євдокії** та їхнього 16-річного **сина Володимира** – звернувся по допомогу один із їхніх друзів – Яків Шпагін. Іванови погодилися прихистити єврейську сім'ю й переховувати у себе Якова, його матір Анну та 7-річного сина Бориса. У цьому Івановим допомагали їхні сусіди – **Валентина Доморацька** та її **син Віктор**. Вони надавали продукти й інколи переводили Шпагіна до свого помешкання. Врешті-решт, Володимир та Віктор роздобули фальшиві документи для Якова, завдяки яким він зміг залишити місто. Анну Шпагіну Іванови відправили до своїх родичів у село, де ніхто не знав про її єврейське походження; Бориса взяв під опіку один із знайомих Іванових, але незабаром передав його до дитячого будинку. Звідти його забрала до себе мешканка одного з приміських сіл. Уже після закінчення війни батькові вдалося відшукати й повернути свого сина⁶⁹⁴.

Юрист **Ганна Чернова** мешкала разом зі своєю 17-річною **донькою-студенткою Надією**. Після окупації міста Ганна лишилася без роботи. Виживали Чернови лише за рахунок продажу цінностей та домашніх речей. У січні 1942 р. до помешкання Ганни прийшов її колишній колега – Севаст'ян Черніков, якого через зарослу бороду та вдягнене лахміття було ледве впізнати. Чоловіку вдалося втекти з місця розстрілів у жовтні 1941 р., і з того часу він переховувався у різних знайомих. Чернови укривали

⁶⁹³ Флак С. Она выжила. *Шабат шалом*. 2015. № 12. С. 8; див. також: Зубков Василий, Зубкова Мария. URL: <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=ru&itemId=4035796>.

⁶⁹⁴ Иванов Григорий, Иванова Евдокия, Иванов Владимир, Доморацкая Валентина, Доморацкий Виктор. URL: <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=ru&itemId=4041849>.

Севаст'яна протягом трьох місяців, за найменшої небезпеки ховаючи до скрині. У таких умовах він перебував аж до березня 1942 р. Коли ж Севаст'ян набрався сил, то вирішив іти на схід, щоб перетнути лінію фронту. У 1943 р. Чернових вивезли на примусові роботи до Німеччини. Через недоїдання та важкі умови праці Ганна підірвала своє здоров'я і померла в 1945 р. Її донька Надія таки повернулася до Дніпропетровська, де зустріла Севаст'яна Чернікова, на той момент – демобілізованого офіцера Червоної армії⁶⁹⁵.

Стоматолог **Олена Ніколаєва** мешкала разом зі своєю **донькою Діною**. Олена з дитинства товаришувала з єврейкою Оленою Лейтес. Після окупації міста Лейтес не стала реєструвати себе та двох своїх дочок, що вимагала від євреїв «нова влада». За декілька днів дорогою на ринок її затримала поліція і жінку доставили до поліцейської дільниці для з'ясування особи. Лейтес заявила, що посвідчення особи вона загубила, але її українське походження може підтвердити лікар із сусідньої лікарні Олена Ніколаєва. Остання підтвердила слова Лейтес, після чого забрала її з дочками Лілею та Жанною до себе в будинок. Там, разом зі своєю донькою Діною, Ніколаєва переховувала єврейську родину в підвалі. В останній рік окупації разом з Лейтесами там укривали й інших довоєнних знайомих Ніколаєвої – Ніну Штайнгардт разом із її сином Анатолієм⁶⁹⁶.

Незабаром після початку окупації міста до будинку родини Магіних прийшли поліцаї. Вони забрали Давіда Магіна, якого родичі вже більше ніколи не бачили. За два тижні поліція завітала знову – тепер уже за його дружиною Софією. На щастя, її в той момент не було вдома, тому поліцаї сказали їй 18-річній доньці Іді передати, аби мати наступного дня сама прийшла до поліцейського відділку. Софія вирішила не робити цього,

⁶⁹⁵ Чернова Анна, Чернова Надежда. URL: <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=ru&itemId=4039913>; див. також: Чернова Надежда Ивановна. *Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту*. Вип. № 5. 2012. С. 77–78.

⁶⁹⁶ Николаева Елена, Николаева Дина. URL: <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=ru&itemId=4039950>.

натомість звернулася по допомогу до своєї колеги **Ксенії Скосар**. Ксенія, яка мешкала разом із чоловіком Полікарпом та **донькою Оленою** в передмісті, сховала євреїв у комірчині. Там вони переховувалися впродовж місяця. У порятунку євреїв Ксенії Скосар допомагала її 16-річна донька, але чоловікові вона так нічого і не повідомила. Коли стало зрозумілим, що чекати на швидке повернення Червоної армії марно, Магіні спробувати легалізуватися під чужими документами. Вони ходили довколишніми селами як торговці. Оскільки від них вимагали документи, Іда прийшла до поліції і заявила, що документи було викрадено. Їй вдалося «відновити» посвідки з вигаданими українськими прізвищами. Уже як «українку», Іду було відправлено на примусові роботи до Австрії, звідки вона повернулася лише в 1946 р. Після цього дівчина відшукала свою матір, яка осіла в полтавському селі Дмитрівка, і вони разом повернулися до своєї рідної домівки у Дніпропетровську⁶⁹⁷.

Василь Савельєв був одружений з єврейкою Нехамою Ткач. Ще на початку війни Василя забрали до війська, а його дружина з дітьми – 5-річною Лідією та новонародженою Любою – переїхали до Василевих родичів у село Нікольське Солонянського району Дніпропетровської області. Коли селом пішли розмови про єврейське походження Нехами, жінка вирішила повернутися до Дніпропетровська, бо, як вона вважала, у великому місті буде легше загубитися серед людей. У жовтні 1941 р. Нехаму разом із Любою спіткала така сама доля, як і тисяч інших євреїв міста, – вони були страчені нацистами. Вижила лише старша донька Лідія, яка лишилася в селі. Згодом родичі відвели дівчинку в сусіднє село – до «бабусі Марфи», потім ще два рази її відправляли по інших селах, де вона переховувалася у «бабусі Домахи та бабусі Зіни».

Тим часом із табору військовополонених до Нікольського повернувся Василь Савельєв. Там він дізнався про долю дружини та молодшої доньки. Батько забрав Лїду та відвіз її до свого приятеля **Павла Пономаренка**, з яким

⁶⁹⁷ Скосарь Ксения, Дмитриева Елена. URL: <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=ru&itemId=9085507>.

разом працював до війни. Павло та його дружина **Мотрьона** прийняли Лідію, і вона разом із двома їхніми доньками виховувалася в українській родині. У 1942 р. Василя відправили на примусові роботи до Німеччини. Після цього Пономаренки офіційно вдовичили Лідію. Напередодні визволення міста в сім'ї Пономаренків трапилася трагедія – Павла було поранено під час обстрілу і в листопаді 1943 р. він помер. Через деякий час у квітні 1944 р. маленьку Лідію забрали назад до себе родичі з Нікольського, а влітку вона переїхала до бабусі та дідуся по матері, які повернулися до Дніпропетровська з евакуації⁶⁹⁸.

Сімнадцятирічна **Лідія** (Загребельна) незадовго до початку війни вийшла заміж за єврея Олександра **Котляревського**. Як і багатьох інших чоловіків, Олександра забрали на фронт, де він незабаром загинув. Уже після смерті чоловіка Лідія народила доньку, яку назвала Олександрою. Разом із дитиною жінка переїхала до своєї матері та вітчима – Андрія Івановича та Олени Омелянівни, а з часом долучилася до підпільної роботи. Їхня квартира була конспіративною явкою сил Опору, а в одній із кімнат було обладнано схованку для Бориса Сондака – командира Червоної армії, єврея, якому пощастило втекти з полону. Б. Сондак займався виготовленням фальшивих документів для учасників руху Опору. Щодо Лідії, то за завданням підпілля вона влаштувалася до німецького польового шпиталю, де мала збирати розвідувальну інформацію та постачати звідти медикаменти учасникам підпілля. Одночасно Лідія допомагала переховувати сина своєї подруги Тетяни Батеженко, який, подібно до її доньки, мав напівєврейське походження.

У жовтні 1942 р. гестапо викрило керівників дніпропетровського підпілля, внаслідок чого було заарештовано та страчено батьків Лідії і Бориса

⁶⁹⁸ Пономаренко Павел, Пономаренко Матрена. URL: <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=ru&itemId=4066065>; Безуглова Л. В. Свидетельствует о своём спасении украинской семьёй Пономаренко Павлом Максимовичем и Пономаренко Матрёной Ивановной. *Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту*. Вип. № 1. 2008. С. 162–164; Смаль В. П., Семёнова Г. П. Свидетельства о спасении Безугловой Лидии Васильевны. *Там само*. С. 167–171; Савельев В. Н. Свидетельства о спасении его дочери Лидии семьёй Пономаренко. *Там само*. С. 172–173.

Сондака. Однак жінці разом з дитиною пощастило уникнути арешту і до самого звільнення Дніпропетровська вони переховувались у місті та довколишніх селах⁶⁹⁹.

Після того, як чоловіка забрали на фронт, **Зінаїда Приходько** залишилася сама з малолітньою донькою. У жовтні 1941 р. вона випадково зустріла друга родини Семена Вайнермана, який повернувся до міста після оточення та розгрому німцями його військової частини. Тут чоловік дізнався, що обидва його брати та їхні родини були розстріляні нацистами. Старі друзі, до яких він звернувся, виявилися не готовими допомагати Семену. Тож Зінаїда Приходько, ризикуючи власним життям, сховала Вайнермана в підвалі власного будинку. За декілька днів їй вдалося роздобути фальшиві документи, після чого разом із донькою та Семеном виїхала з міста. Удаючи себе за родину, утрюх вони осіли в селі Михайлівка. Після звільнення області від нацистів Семен знову подався до лав Червоної армії⁷⁰⁰.

Крім випадків офіційно визнаних Праведників народів світу, відомі й інші історії порятунку дніпропетровських євреїв. Однак їхні герої з різних причин не отримали цього почесного звання⁷⁰¹.

Наприклад, Кулюкіну (Міхайленко) Ніну (Нінель) Демидівну врятувала знайома її матері — **Варвара Антонівна Белецька**. Матір і сестру дівчини окупанти розстріляли ще в жовтні 1941 р., а брата, який у паспорті значився «білорусом», навесні 1942 р. відправили на примусові роботи до Німеччини.

⁶⁹⁹ Котляревская Л. И. Обстоятельства спасения Виктора Ефимовича Батеменко. *Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту*. Вип. № 7. 2017. С. 131–135; Котляревская Лидия. URL: <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=ru&itemId=7033786>; Флак С. Она спасала евреев. *Книга памяти воинов-евреев и жертв Холокоста Днепропетровска*. Кн. 4. Днепропетровск : РИА «Днепр-Val», 2004. С. 303–305.

⁷⁰⁰ Приходько Зинаида. URL: <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=ru&itemId=4017033>; див. також: Флак С. Спасла однокурсника. *Книга памяти воинов-евреев и жертв Холокоста Днепропетровска*. Кн. 4. Днепропетровск : РИА «Днепр-Val», 2004. С. 317–318.

⁷⁰¹ Однак, частина з них визнана «Праведниками України». Зокрема, Варвара Антонівна та Ігор Валеріанович Белецькі, Марія Андріївна та Ольга Іванівна Кубишкіна.

Після цього самотній дівчині надала притулок колега її матері — Варвара Антонівна. Вона переробила документи дівчини, змінивши ім'я на Ніну та вписавши нову дату народження, щоби через малолітство дівчину не змогли вивезти на примусові роботи. Коли окупанти почали виселення мешканців Нагірної частини міста, В. А. Белецька разом із дівчиною переїхала до свого брата у місто Марганець, де вони й пережили окупацію. Після деокупації міста Ніна перейшла жити до своїх дідуся та бабусі, які повернулися з евакуації⁷⁰².

Дещо схожими є й інші історії. Наприклад, **Ольга Іванівна Кубишкіна** врятувала малолітніх дітей свого брата та його дружини-єврейки⁷⁰³; **Ганна Артемівна Дробна**, ризикуючи власним і своїх дітей життям, до жовтня 1943 р. переховувала єврейського хлопчика Ізю, якому пощастило втекти з колони приречених на смерть євреїв⁷⁰⁴; хлопчика Моїсея Греймана, єдиного з родини, кому вдалося вижити під час розстрілу, врятувала їхня хатня робітниця **Саша**. Жінка декілька днів переховувала Моїсея в домі родини Грейманів, а потім переправила до своїх батьків Опанаса та Оксани в село Пшеничне Солонянського району. Там він і дочекався визволення⁷⁰⁵.

Любов Борисівну Перельцаг врятувала її сусідка. Дівчина була в балці на розстрілі, але впала на землю раніше, ніж пролунали постріли, і тому залишилася живою. Вся у бруді та крові, дівчина вночі вилізла з балки і сповнена страху бути знову захопленою попрямувала додому. На щастя,

⁷⁰² Белецкая Варвара Антоновна... С. 174–175; див. також: Флак С. Нинель спасена. *Книга памяти воинов-евреев и жертв Холокоста Днепропетровска*. Кн. 4. Днепропетровск : РИА «Днепр-Val», 2004. С. 312–313.

⁷⁰³ Кубышкина О. И. Свидетельствует о своём спасении Товаровская Нона Георгиевна. *Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту*. Вип. № 1. 2008. С. 176–177; див. також: Флак С. Самоотверженность тети. *Книга памяти воинов-евреев и жертв Холокоста Днепропетровска*. Кн. 4. Днепропетровск : РИА «Днепр-Val», 2004. С. 314–315.

⁷⁰⁴ Скупченко Лариса Ивановна. *Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту*. Вип. № 4. 2011. С. 59–60.

⁷⁰⁵ Флак С. Нинель спасена... С. 319.

дорогою вона зустріла сестру своєї сусідки — **Віру Миколаївну Печенюк**, яка і врятувала дівчину. Любов Борисівна згодом згадувала:

Вона віддала мене в дитячий будинок, і я там жила якийсь час. Потім Віра Миколаївна приїхала і забрала мене до себе [в Нікополь — авт.], удочерила, дала своє прізвище. Так я стала Печенюк Любов Миколаївна. Її чоловік був поліцаєм і не знав, що я єврейка⁷⁰⁶.

Проте з часом Нікополем поповзли чутки, що Віра переховує єврейську дівчинку. Тож, вони з Любою повернулися до Дніпропетровська, де прожили декілька місяців. Незабаром подібні чутки почали поширюватися й тут, тому задля збереження життя дівчини Віра була змушена віддати її до дитячого будинку. Попри важкі умови, в яких жили вихованці, ніхто так і не виявив у Любі єврейку. Саме тут, у дитбудинку їй вдалося дочекатися завершення окупації⁷⁰⁷.

За родинними переказами, до порятунку єврейського хлопця мав відношення **Григорій Вустимович Чоботенко** зі своєю сім'єю. У жовтні 1941 р. до них додому постукав надзвичайно виснажений юнак-єврей і попросив притулок. Три доби юнака, який не повідомив свого імені, переховували в будинку Чоботенків. Маючи намір перетнути лінію фронту та приєднатися до Червоної армії, згодом він таки вирушив у дорогу. Попередньо Григорій Вустимович дав йому свій одяг та харчі на дорогу, провівши до околиці міста. Подальша доля цього єврея залишилася невідомою⁷⁰⁸.

Подібні історії, коли місцеві мешканці надавали допомогу євреям на певному етапі їхнього порятунку, не вичерпуються вищезгаданими спогадами. Зокрема, **Тамара Володимирівна Ведмеденко** згадувала, як її родина ховала у себе сусіда єврея Михайла Темченка, який згодом залишив

⁷⁰⁶ Перельцвайг Любовь Борисовна... С. 57.

⁷⁰⁷ Там само. С. 55–58.

⁷⁰⁸ Козин Ю. М. Зі спогадів моїх рідних. *Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту*. Вип. № 7. 2017. С. 199–203.

місто⁷⁰⁹; родина **Бабкіних** — мати **Матрьона Миколаївна** разом з дітьми **Леонідом, Миколою та Вірою**, — врятували дітей та дружину Олександра Ліпмана — Леоніда, Володимира та Єлизавету. Їх переховували у спеціально обладнаній схованці в сараї⁷¹⁰.

Клару Соломонівну Ірліну з синами Абрамом та Юліаном після того, як їм вдалося втекти з місця розстрілу, прихистили та переховували близько двох місяців у себе їхні сусіди — **Марія Павлівна Щепетова з дітьми — Людмилою та Юрієм**. Після цього євреям вдалося покинути місто і до приходу Червоної армії рятуватись у Запорізькій області⁷¹¹.

У 2016 р. стала відомою ще одна історія порятунку. Дружба українки **Анастасії Швець** і її доньки **Дарини** з єврейською сім'єю Лещинських розпочалася ще до війни. Тоді Настя проживала в селі Привільному Солонянського району Дніпропетровської області і привозила на продаж до міста молоко. Так склалося, що її постійними покупцями стала родина Лещинських, що проживала неподалік від Лагерного ринку⁷¹². З часом ледь не кожен приїзд українки з донькою на ринок завершувався дружніми посиденьками з привітною єврейською сім'єю. Пізніше маленька Даша вже сама їздила в місто зі свого полустанку з бідонами молока. У місті в означений час її зустрічав хтось із Лещинських, проводжаючи спочатку до себе, а потім — назад на станцію.

З початком війни й окупації Дніпропетровської області зв'язок між сім'ями перервався. Однак у 1943 р., вже напередодні визволення, у двері хати Швеців постукали — на порозі стояли Лещинські (літня бабуся Юлія, Марія та два її сини — Леонід і Михайло). Вони прохали врятувати їх від нацистів. Настя не могла відмовити друзям і сховала Лещинських у підвалі,

⁷⁰⁹ Ведмеденко Тамара Владимировна. *Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту*. Вип. № 6. 2015. С. 89.

⁷¹⁰ Кацнельсон И. Успешный поиск. *Книга памяти воинов-евреев и жертв Холокоста Днепропетровска*. Кн. 4. Днепропетровск : РИА «Днепр-Val», 2004. С. 296–300.

⁷¹¹ Флак С. Жили в дружбе. *Там само*. С. 309–310.

⁷¹² Нині — район Нагорного ринку.

навіть попри те, що добре знала, чим загрожує переховування євреїв. До того ж неподалік від їхнього будинку мешкав поліцай Супрун, якого дуже боялися односельці. Незабаром у будинку закінчилася їжа і не було чим топити піч. Щоби вижити, жінкам доводилося рвати траву, з якої варили суп, а діти – Льоня та його молодший брат Михайлик разом з Дашею ходили в поле збирати кізяки для розтоплення печі.

Після звільнення села Лещинські пішли з дому своїх рятівників. Більше єврейська і українська сім'ї ніколи не зустрічалися⁷¹³.

Таким чином, деякі дніпропетровські євреї змогли врятуватися від нацистського знищення завдяки допомозі осіб інших мешканців міста та регіону. Тільки за підтвердженими даними, Праведникам народів світу вдалося врятувати 78 євреїв Дніпропетровська. Можна припустити, що кількість тих, хто врятувався, є значно більшою і сягає декількох сотень. Найпоширенішими формами допомоги євреям з боку мешканців краю були: надання тимчасового чи постійного притулку (сховища), одягу та їжі, пошук і підробка документів для приховування єврейського походження особи тощо.

Разом із представниками інших національностей євреї Дніпропетровська входили до міських підпільних груп та організацій, що боролися з нацизмом. Основною причиною долучення до антинацистського підпілля було, передусім, бажання протистояти людиноненависницькому окупаційному режиму, що часто підсилювалося мотивами особистої помсти за убитих рідних та близьких. Опір нацизму виявлявся не лише у формі активної боротьби з окупантом, а й у самому прагненні вижити попри всеохопні масштаби окупаційного терору, який передбачав цілковите знищення єврейства. Враховуючи небачені розміри катастрофи, систематичність і певною мірою технологічність нацистського геноциду, боротьба за власне виживання і близьких людей нерідко перетворювалася на надзавдання й одночасно ставала викликом усій злочинній системі Третього Райху.

⁷¹³ Аудіозапис інтерв'ю з Дарією Кузьмовною Швець. 27.04.2017 р. Архів Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума».

РОЗДІЛ 5. НАЦИСТСЬКИЙ «НОВИЙ ПОРЯДОК» У СПОГАДАХ ЖЕРТВ ТА ОЧЕВИДЦІВ ГОЛОКОСТУ

У цьому розділі представлено свідчення жертв та очевидців Голокосту в Дніпропетровську, зібрані співробітниками Інституту «Ткума». Подаються мовою оригіналу.

1

Спомини Люції Броніславівни Галець

Свідчить про розстріл своїх рідних

Я, Галець Люція Броніславівна, 23 июня 1928 года рождения, проживающая в Днепропетровске, в годы Великой Отечественной войны была спасена от фашистских преследований семьёй Колупаевых. Когда началась война, мне исполнилось 13 лет. С первых дней оккупации немцы начали гонения на евреев, бесконечные облавы, обыски, вызовы в полицию. Моя мать, Галець Ревека Самуиловна, 1910 года рождения, работала в трамвайном депо служащей. Бабушка, Ляховецкая Лея, 1879 года рождения, домохозяйка. Жили мы вместе по ул. Подгорная канава⁷¹⁴, 4, кв. 3. Их схватили немцы (меня в это время чудом не было дома) и затем расстреляли 13 октября 1941 года в Днепропетровске. Дедушка, Галець Юлиан Иванович, меня прятал где-то в развалинах, и через пару дней отвёз на подводе ночью в село Большая Знаменка Каменско-Днепровского района Запорожской области к своим друзьям. И попросил, чтобы они меня спрятали на некоторое время, пока он сможет меня забрать. Я была очень напугана, плакала, страдала и крайне тяжело переживала смерть мамы и бабушки. Семью Колупаевых: Иллариона Самойловича, Евдокию Андреевну и Серёжу я знала, так как они бывали у нас в гостях. Они отнеслись с большим пониманием, приняли меня как родную, и я осталась у них. Евдокия Андреевна сказала, чтобы я, если что, говорила, что я — племянница, дочь её сестры. Так сказали и соседям. Я жила вместе с ними, ела и пила то же, что и они сами. Жалели меня, прятали на чердаке, в больших виноградных корзинах. Настелили сена и старой одежды у печной трубы, чтобы было тепло. Серёжа следил, и, когда слышал гул мотоциклов, или видел немцев и полицаев, предупреждал меня, и я быстро пряталась на чердаке. Потом на чердаке стало не безопасно.

⁷¹⁴Можливо, автор споминів мала на увазі вул. Підгірну.

В огороде выкопали яму, замаскировали её, утеплили. Там я пряталась во время облав. Ещё позднее сделали ещё одно убежище для меня в кручах, в вырытой и замаскированной пещере. Иногда я там оставалась и ночью. Когда было безопасно, то за мной приходил Сергей и забирал меня в дом. Евдокию Андреевну несколько раз вызывали в комендатуру, спрашивали обо мне, но она говорила, что я — родственница, дочь её сестры. Заходили и полицаи, им тоже сказали, что я из города от сестры приехала, чтоб не умирать там с голода. Так и прожила я в этой семье, пока не освободили от немцев Днепропетровск. Затем меня отвезли домой к дедушке. Вот такая моя история во время войны.

Вперше опубліковано: Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту. Випуск № 1. 2008. С. 13–14.

2

Спомини Медеї Марківни Костомахи (Маркович)

Свідчить про розстріл своїх близьких і переслідування її нацистами

Я, Костомаха Медея Марковна, до замужества Маркович, родилась в Днепропетровске 21 июля 1928 г. Проживала всё время с родителями по ул. Гоголя, 3 — папа, мама, братик и бабушка. Это был небольшой дом, в котором жили четыре семьи. Отец мой, Марк Лакаонович, работал сначала в еврейской оперетте, а когда она была разогнана, работал в театре русской драмы и на других работах. Когда началась война, ему было 50 лет, его в армию не взяли, потому что к тому же он был ещё и близоруким. Мама, Розалия Менделевна, работала на швейной фабрике.

Когда мы собрались эвакуироваться, вокзал уже разбомбили. Папа сказал, что мы перейдём через мост. Кинулись к Днепру — мосты взорваны. Началась бомбёжка. Во время воздушной тревоги мы побежали в большой дом по нашей улице Гоголя, 15. Там был большой подвал и много людей, которые прятались в нём. Когда мы прибежали домой, то от нашего дома остались камни и щепки. Начался бой за Днепропетровск. Наши войска били орудиями по городу с одной стороны, а немцы с другой. Мы просидели в подвале почти месяц. Водопровод не работал. Мой братик

Лёнечка бегал под снарядами с котелком и кружкой в балку, где протекал чистый ручей. Воду он сначала давал детям, потом старикам и другим. Он рассказывал, как снаряды летели с двух сторон. На земле валялись трупы. Горели дома. Питались мы сухарями и крохами, которые нам давали люди, вернее делились последним. Наконец, перестали грохотать снаряды, советские войска отступили, а немцы вошли в город. Они прошлись по нашей улице, потом маршировали по пр. Карла Маркса под оркестр. Мы сначала боялись выходить, ещё пару дней сидели в подвале. Потом люди потихоньку стали вылезать из подвала. Мы вышли последними, так как у нас не было жилья. Мама и папа нашли свободную полуподвальную квартиру по ул. Короленко, которая была очень сырая.

Немцы повесили объявления, чтобы все евреи носили белые повязки с шестиконечными звёздочками. Мы видели, как по нашей улице шли люди «партиями», а за ними полицаи. Им говорили, что их ведут в гетто. К нам тоже пришёл полицай и сказал, чтобы мы собирались всей семьёй и забрали свои лучшие вещи, которых у нас не было. Мама ответила ему, что мы подождём папу, что он пошёл искать продукты. Он ещё добавил, чтобы мы несли хорошие вещи в большой универмаг, который находится по пр. Карла Маркса. Мы быстро собрались, но в универмаг не пошли, а присоединились к последней «партии». Уже вечерело, когда мы подошли к зоне расстрела. Из-за деревьев выскочил немец и стал кричать на пришедшую колонну людей. Мы услышали крики людей и очередь пулемёта, и догадались, в чём дело. Вернулись домой и ждали в страхе, когда за нами придут. Каждый шорох, каждый стук пугал нас. Полицаи вынюхивали, где живут недобитые евреи и доносили немцам. Они приезжали на машинах и увозили на расстрел. Кто-то донёс на папу, что он был ополченец. Подъехала машина, его забрали, и он больше не вернулся. Мы с мамой в это время находились во дворе и чудом уцелели. Потом братика забрали где-то на улице, он был с повязкой. Соседи видели, как его на Базарной улице⁷¹⁵ поймали и увезли. Мамочка моя родная не выдержала такого испытания и ночью повесилась. На четвёртый день пришли две

⁷¹⁵ Нині – вул. Святослава Хороброго.

женщины и положили её на санки. Я шла за ними. Они сказали мне, чтобы я вернулась. Я вернулась домой, так и не знаю, где её захоронили. Я запомнила этот день. Это было 30 января 1942 г. Когда я стала старше, то всегда клала цветы к памятнику погибшим воинам.

Я оделась теплее и домой больше не вернулась. Целыми днями я ходила по городу, не в центре, а по окраинам. Спала в чужих брошенных сараях, укрывалась лохмотьями. Слышала, как ходит патруль. Он заходил в парадные, а я сидела наверху, подстелив какую-нибудь тряпку или досточку. И всё время дрожала, мне казалось, что он вот-вот доберётся до меня. Но Б-г миловал. Когда патруль уходил, я легко вздыхала. Однажды я просидела между деревьями на пеньке всю ночь. Страшно было. Я стала сочинять стихи, хотя у меня не было способностей. Я запомнила один куплет.

*Темнота и чернота
Ещё ветер веет
Нет нигде приюта мне
Я дитя евреев.*

Я бродила по улицам и, если кто глянет на меня, мне казалось, что меня узнают. Я была перепугана. Однажды я иду по улице, а навстречу идут две девушки и говорят: «*Ось дивись, ще одна жидівка зосталась*».

Однажды я встретила соседку из нашего бывшего двора Пугач Людмилу Петровну. Она забрала меня к себе и некоторое время прятала. У неё самой было трое детей. Она ходила немцам стирала бельё, мыла полы и за это приносила похлёбку в котелке и кусочек хлеба, которые делила всем поровну. Она не могла меня долго держать и повела в село Ново-Александровку, в 17–18 км от Днепропетровска, к знакомой Ульяне. Людмила сказала, что я умею вышивать. Они кормили меня, и я немного окрепла. Потом меня пригласили вышивать соседи Кужили. Они были очень бедные. И так, когда я вышила всем на краю села, меня отвели в село Первомайск. В одной хате мне не повезло. Забирали молодёжь в Германию, кто-то донёс и на меня. Полицай стал стучать в дверь, хозяйка не открывала и спрятала меня на печку, думала, что он не найдёт. Но он заскочил в хату, стал всё перерывать, нашёл меня, стащил с печки. Посадил меня на бричку и сказал, что везёт в гестапо в Днепропетровск.

Он привёз меня в город, на проспект Карла Маркса, завёл в здание, где я увидела немцев. Папа говорил, что мне не страшно умирать, страшно, что наш род кончается — честный, трудолюбивый, и я решила выжить, исполнить папино желание. Полицай завёл меня в комнату и сказал, что привёз еврейку. Один гестаповец стал меня пытаться: несколько раз спросил еврейка ли я, потом стал бить кулаками по голове, я теряла сознание, он обливал меня холодной водой и так несколько раз. Я твердила одно и то же, я хотела выжить. Гестаповец бросил меня и уехал. Это был конец дня. Дежурный завёл меня в другую комнату, где было много стульев. Ночь я просидела на стульях в страхе — боялась заснуть. Утром пришёл другой немец, лицо у него было не злое. Он рукой показал подойти к нему и тоже спросил, еврейка ли я? Я ответила, что нет, что я гречанка. Тогда он засмеялся и сказал по-русски: «А имя Медя?» Я опять ответила, нет, может это потому, что у меня волосы длинные, кучерявые и тёмные. Он махнул рукой и показал на дверь. Я подумала, что, наверное, будут убивать. Мама, папа, братик и бабушка на том свете, и я пойду к ним. Когда я вышла, он посадил меня в свою машину и привёз за город Днепропетровск. Там стояли небольшие домики с разбитыми окнами и стёклами. Здесь я увидела украинскую молодёжь, которую, как я потом узнала, ловили на улицах, военную кухню с немцами и вокруг колючая проволока. Я там пробыла дня два или три, не помню. Спали мы одетые в этихдомиках, а затем нас отправили в товарных вагонах. Мы спали на полу, на соломе, сколько ехали, я не помню. Высадили нас в Германии и грузовой машиной отправили в трудовой лагерь в Фюрстенвальде. Вдоль леса стоял длинный барак. Когда нас регистрировали, то назвала не свою фамилию, а чужую. Я была так напугана, что мне казалось, что тот гестаповец со зверским лицом, найдёт меня и здесь. Я придумала имя и фамилию — Лидия Морквина. Мама меня тоже называла Лидочкой. Когда мы зашли в барак, там уже была молодёжь, которая приехала раньше. За лесом был аэродром. Позже мы узнали, что этот лагерь находится недалеко от Берлина. Утром, всех, кто постарше, отправляли куда-то на тяжёлую работу, а меня и ещё одну девочку из Литвы — на кухню. Мы работали с раннего утра до 7 часов вечера.

Мыли большие котлы, полы, стирали солдатам бельё. Во второй половине дня чистили картошку. Я запомнила Валю из Нижнеднепровского района, которая заставляла меня стирать «персилем» её бельё, но я не могла всё время стирать, так как была очень слабая. Она угрожала мне и говорила, что я жидовка. Я дрожала всем телом и из последних сил стирала. Зимней одежды я и ещё некоторые заключённые не имели, так мы брали брошенные солдатские кители и вечером шили жакеты.

Приблизительно в марте 1945 года забрала меня одна женщина — жена военного. Женщину звали Гизыля, у неё было четверо детей. Я согласилась перейти к ней, так как физически мне трудно было работать, да и Вальку я боялась. Мы приехали в Потсдам. Вскоре начались бомбёжки. Несколько раз в день была воздушная тревога и ночью тоже. Особенно было трудно ночью. Мы таскали сонных детей в бомбоубежище. Они плакали. Я пережила бомбёжку в Днепропетровске, а эту бомбёжку не хватало сил выдержать. Как сирена завоет, я начинала дрожать, и очень болел живот. Сыпались дома, жить там с детьми уже не было возможным. Муж хозяйки приходил домой два раза, со мной он не разговаривал. Но однажды я слышала, как он ругал Гитлера. Однажды он прислал двоих солдат, они взяли чемоданы, мы — детей и поехали сначала в Берлин. Затем ехали поездом, я смотрела в окно и видела разбитые города. Потом мы пересели в автобус и приехали в село Фельц-Гофен. Нас поселили у бауэра, который предложил нам второй этаж. Здесь бомбёжек не было. Через некоторое время сообщили, что окончилась война. Немцы капитулировали. Все радовались и я тоже со слезами на глазах. Это было 9 мая 1945 г. В эту часть Германии пришли американцы и англичане. По радио сообщили, и кругом висели объявления, чтобы все репатриированные явились в Оста-Гофен. Гизыля оставила детей у хозяев и проводила меня в Оста-Гофен. Подарила мне за работу два своих платья и маленький чемодан. Я ей по дороге рассказала, где мои родители, что я пережила, как я сюда попала. Она тяжело вздохнула, но ничего не сказала. Попрощалась со мной и ушла к детям.

Сюда прибывали репатриированные, которые оказались в этой части Германии. Нас регистрировали. Я назвалась: «Лидия Марковна Маркович». Здесь я вместе с другими пробыла ещё пару недель. Я стремилась на свою Родину, где у меня никого и ничего не осталось. Нас посадили на машины и привезли в Будапешт. Мы ещё около месяца ждали, пока соберутся ещё репатриированные. Наконец нас собрали, посадили в товарные вагоны, и эшелон поехал на Родину. Паёк давали по списку, всё было на учёте, посторонних не было. В вагонах была настелена солома, где мы спали на полу. В Будапеште не сортировали молодёжь по лагерям, только из концлагеря сидели в отдельных вагонах. Ехали мы приблизительно месяц. На каждой остановке, на каждом полустанке, даже в поле, поезд останавливался надолго. Я запомнила, когда однажды поезд долго стоял в поле, ребята поймали козу, разделали её и в вёдрах сварили суп, без приправ. Он казался нам таким вкусным, что я запомнила его на всю оставшуюся жизнь. Я запомнила ещё один случай. На одной из остановок на станции вышли ребята из концлагеря. Это было страшное зрелище. Одни скелеты, кожа и кости. Руки и ноги как палочки, голова — голый череп и глаза торчат. Они на наших глазах убили мужчину — забросали его камнями и били палками. Потом выяснилось, что он был доносчиком у немцев. За что ребят немцы строго наказывали и оставляли без еды. Мы все делились с ними своим пайком. Они жадно ели, а мы говорили, чтобы они ели понемногу, так как это навредит их здоровью.

Когда мы приехали на Родину, каждый выходил на своей остановке. Поезд остановился в моём родном городе Днепропетровске. Я вышла из вагона и пошла на свою родную улицу Гоголя, а там не только наш дом был разбит, но и вся улица лежала в руинах, даже памятник Гоголю лежал разбитый. Придя к своим родственникам проживающим по ул. Короленко, я там тоже не нашла для себя места, поскольку там было много людей. Я уехала к дяде в Макеевку, затем училась и всегда помнила всё, что со мной произошло во время войны.

*Вперше опубліковано: Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту.
Випуск № 1. 2008. С. 48–55.*

3

Спомини Олександра Борисовича Рогози

Свідчить про розстріл своїх близьких і порятунок його українською родиною Шевченко

Я, Рогоза Александр Борисович, родился 6 июня 1932 года в городе Днепропетровск. Окончил 2 класса в 1941 году. Началась Великая Отечественная война. Немцы оккупировали Днепропетровск. Начались акции уничтожения евреев. В октябре 1941 года был издан приказ собраться всем евреям на проспекте Карла Маркса, якобы будут вывозить в Палестину. Я, мама с братиком 1938 года рождения, прибыли к месту сбора. Немцы построили нас в колонну и под конвоем повели нас вверх по проспекту. Мама поняла, чем это закончится. Сорвала с моей руки повязку, сказав при этом, что мне надо отсюда выбраться, взяв другую фамилию — Грищенко. Заставила меня несколько раз повторить эту фамилию, чтобы я запомнил, и сказала мне, чтобы я ушёл в какую-нибудь деревню. Она начала потихоньку меня толкать на край шеренги колонны. Люди стали догадываться, что их ведут на расстрел, и началась паника и суматоха. В это время мама меня вытолкнула из колонны, где я тут же затерялся на обочине дороги среди множества людей. По обе стороны колонны стояло множество народа, который наблюдал за этим процессом. Я узнал, что всю колонну людей немцы расстреляли.

Я скитался на окраинах города по домам частного сектора, где просил милостыню, а ночью приют. По совету добрых людей я ушёл из города в ноябре 1941 г. в село Сурско-Михайловка Солонянского района. Меня там приютили местные жители Шевченко Фёдор Артемьевич и его жена Ирина Васильевна. Я стал у них жить и прожил до 1946 г. Даже начал школу посещать. Пока не нашёл меня демобилизовавшийся из рядов Советской Армии мой отец Рогоза Борис Григорьевич. Семья Шевченко, рискуя своей жизнью, заменила мне настоящих родителей, а я им стал настоящим сыном. Даже когда отец забрал меня в город, я не прекращал

с ними поддерживать родственные отношения все последующие годы, я их и похоронил.

Вперше опубліковано: Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту. Випуск № 1. 2008. С. 56–57.

4

Спомини Неллі Левівни Ципіної (Гордон)

Свідчить про свій порятунок родиною Зубкових

Я, **Цыпина Нелли Львовна**, урождённая Гордон, 1932 г. рождения, еврейка. Перед началом войны я проживала в г. Горловка Донецкой области, по улице Сталинской № 38, кв. 1⁷¹⁶. Отец, Гордон Лев Менделевич, 1906 г. рождения, горный инженер, работал в горноспасательном отряде. Мать, Гордон Зинаида Борисовна, 1911 г. рождения, домохозяйка. Брат, Гордон Эммануил Львович, 1935 г. рождения, школьник.

После окончания первого класса я находилась на каникулах в Днепропетровске в семье моего дедушки Фрумина Бориса Гершковича, 1874 г. рождения, и тётки, Фруминой Розалии Борисовны, 1898 г. рождения, которые проживали по ул. Дзержинского (номера дома я не помню). Когда началась война, дедушка и тётка каждый день ожидали, что за мной приедет кто-нибудь из родителей. Однако этого не произошло. Как потом выяснилось, отец в первые же часы войны был мобилизован, а мать с братом были срочно эвакуированы в г. Бузулук Чкаловской области⁷¹⁷.

В связи со стремительным приближением немецких войск к Днепропетровску, дедушка и тётка решили вместе со мной эвакуироваться. Однако длительное время тётку не отпускали, т.к. она работала врачом в железнодорожной больнице. Когда же тётка получила такое разрешение, в городе и на вокзале царил паника. В один из дней того времени нам всё же удалось погрузиться в вагон. Внезапно началась сильнейшая бомбёжка станции, наш вагон был повреждён и мы не смогли уехать. Дедушка решил продолжить попытки эвакуироваться. Поэтому мы поселились в квартире родственников по ул. Короленко, 25, которые эвакуировались

раньше и оставили дедушке ключи. Эта квартира находилась гораздо ближе к вокзалу. Дедушка каждый день ходил на вокзал. Там была полная сумятица, спешно эвакуировались заводы и ведомства. И никто из посторонних в эти эшелоны не допускался. Нам так и не удалось покинуть город Днепропетровск, который вскоре был оккупирован немецкими войсками. Мы остались проживать по ул. Короленко.

С первых же дней оккупации по приказу немецкого командования все евреи должны были носить на рукаве повязку с шестиконечной звездой. Вечером 11 октября 1941 г. дворник сообщил нам, что мы должны явиться завтра утром с вещами и продуктами к определённом месту сбора. Утром мы вышли в указанном направлении. На улицах был расклеен приказ военного командования о сборе евреев. За уклонение от выполнения приказа полагался расстрел. В нижней части проспекта Карла Маркса образовалась колонна, которая попала в оцепление полицаев с собаками. Колонна двинулась. Люди в процессе движения строили догадки о том, что нас ведут на товарную станцию для отправки в Палестину. Колонна остановилась в районе глубокого оврага. Вещи велели сложить в стороне. Через короткое время со стороны оврага послышались пулемётные очереди, которые не прекращались. Люди поняли свою участь. Когда стрельба прекратилась, и наступили сумерки, оставшиеся в живых люди сделали попытку разбежаться в рассыпную. Полицаи открыли интенсивную стрельбу, и люди инстинктивно упали и прижались к земле.

Наступила холодная осенняя ночь. Люди старались стоять плотной толпой, чтобы как-то согреться. Некоторые не выдерживали нервного потрясения от своего трагического положения — падали замертво. На их тела уложили детей, т.к. некуда было их приткнуть или посадить. Дети плакали и просились домой в свои кровати. Пожилые женщины ломали на руках свои пальцы и приговаривали: «Готэню». Некоторые старики молились. Запомнился один юноша, который утешал пожилую женщину словами: «Умереть от пули не тяжело, ведь это один миг». С рассветом вновь застрочил пулемёт, и колонна становилась всё меньше и меньше. В течение дня на машинах подвозили всё новые и новые партии евреев.

⁷¹⁶ Нині – вул. Інтернаціональна.

⁷¹⁷ Нині – м. Бузулук Оренбурзької області Російської Федерації.

Моя тётя Роза плакала и причитала, что из-за неё я погибну, и она корила себя, что не смогла меня вовремя вернуть родителям. Мне очень жаль было тётю, и я несколько раз брала её и дедушку за руки и уводила в конец колонны, чтобы оттянуть время нашей гибели. К концу второго дня мы оказались у трагической черты. В момент расстрела, очевидно, дедушка закрыл меня от пуль своим телом и толкнул в овраг. Очнувшись от холода и навалившейся на меня тяжести. Я начала пробираться между трупами и через небольшой слой земли выползла на поверхность. Когда я достигла края оврага, то вдруг услышала окрик: «*Встань!*». Передо мной стоял немецкий офицер, которого я уже два дня замечала в зоне расстрела. Он свободно говорил по-русски и передавал команды офицеров «СС» украинским полицаям. Форма на нём была не чёрного цвета. Я была вся в грязи и крови. Меня бил озноб, я плакала и говорила, что я приехала из Донбасса в гости, что я русская, что я попала случайно с людьми, к которым я приехала в гости. В принципе, я была мало похожа на еврейских девочек. Офицер стал меня внимательно рассматривать. Затем он подвёл меня к куче вещей, взял оттуда большой клетчатый платок и накинул на меня. Кроме того, он всунул в мои руки буханку хлеба. После этого офицер провёл меня через оцепление полицаяев. Я очутилась на пустыре и не знала, куда идти. В это время мимо меня проходил один из полицаяев, и я обратилась к нему с вопросом. Полицай достаточно злобно ответил: «*Не разговаривай много, иди за мной*». Я едва успевала за ним, и через некоторый промежуток времени он исчез из виду. Придерживаясь того же пути, которым мы шли на расстрел, преодолевая головокружение и тошноту, я вернулась в тот же двор по ул. Короленко. Наша квартира была закрыта и я постучалась к соседке — тёте Насте, с детьми которой я играла. Тётя Настя впустила меня и уложила в постель. Только по истечении недели я смогла подняться. За это время тётя Настя рассказала бездетным соседям Зубковым о том, что у неё находится девочка из Донбасса, русская, которая приехала в гости к соседям-евреям и теперь она осталась одинокой. Тётя Настя не могла оставить меня у себя, т.к. у неё было двое своих детей,

и кормить нас было нечем. Зубковы пришли к тёте Насте, поговорили со мной и согласились взять меня к себе.

Моя приёмная мать — Мария Фёдоровна, 1911 г. рождения, до войны работала дворником. Отец, Василий Ефимович, 1895 г. рождения, работал конюхом и имел лошадь и бричку. Это позволяло во время оккупации нашей семье каким-то образом существовать. Приёмный отец Василий с первых же дней тепло и ласково относился ко мне. Мария Фёдоровна была по своей сути очень добрым человеком, но имела властный, вспыльчивый характер — при малейшей моей провинности могла меня жестоко избить, о чём потом сожалела. Поэтому я очень боялась приёмной матери и всегда находилась в напряжённом состоянии. Постепенно я привыкла к новой семье, начала гулять во дворе и на улице. Меня очень тревожило то, что мальчишки из соседних дворов, видя меня, дразнили «жидовочкой». Очевидно, они ранее замечали меня в обществе дедушки и тётя Розы. Мои тревоги оказались ненужными. Примерно по истечении двух месяцев в нашу дверь начали сильно стучать, и в комнату вошли немецкие солдаты во главе с офицером. По имевшемуся у них доносу в семье Зубковых проживает еврейская девочка. За сокрытие евреев нацисты расстреливали всю семью. Мария Фёдоровна начала очень плакать и убеждать офицера, что я русская, сирота и даже её дальняя родственница. Посмотрев на меня и, очевидно, не обнаружив типичности в моей внешности (я была светлоглазая, с прямыми каштановыми волосами), офицер сжалился над нами, но в категорической форме потребовал, чтобы на меня были оформлены документы и была удочерена официально через городскую управу. Пока он меня арестовывает, мать должна каждые два дня отмечаться в полицейском комиссариате, а отец должен привезти соответствующие документы из деревни Шамшино, откуда была родом Мария Фёдоровна. Это в 60 км от Днепропетровска.

В течение примерно двух месяцев я находилась в заключении. Меня систематически вызывали на допросы. Несколько раз жестоко избивали. Камера была цементной, стены были мокрыми. Я всё время дрожала и от холода, и от страха. На допросах и себе лично я твердила одно и то же:

я русская, сирота, мать умерла от тифа, когда я была маленькой, отец погиб на шахте, Зубковы – мои далёкие родственники. Мои рассказы были убедительны, поскольку я жила в среде горноспасателей и шахтёров, где слышала множество таких печальных историй. Отец Василий вернулся из деревни и привёз справку необходимого содержания. Меня выпустили из заключения. На основании этой справки в городской управе Зубковы в присутствии меня оформили удочерение. Я стала Зубковой Нелли Васильевной. Через некоторое время, когда я пришла в себя, меня оформили в школу в дальнем районе города, т.к. мальчишки продолжали меня дразнить, и я боялась их преследований в школе. Только после прихода Советской Армии я перешла в школу своего района. Через некоторое время после освобождения Днепропетровска, в город стали возвращаться еврейские семьи, в частности, и в наш дом. Я не помню точно, через кого о моей судьбе узнала врач Чегринская, которая решила попытаться разыскать моих родственников. Приходящим к ней на приём пациентам – евреям, она рассказывала обо мне и просила включиться в розыск людей по фамилии Гордон. 14 марта 1945 года к ней пришла на приём приехавшая из эвакуации моя двоюродная сестра Маара Гордон. Узнав, что я жива, Маара бросилась к своей матери, тётки Рахили, и они вместе пришли к нам во двор. В этот момент я со своей приёмной матерью шла навстречу за покупками в магазин. В душе я была счастлива, но инстинктивно я не высказывала своей радости перед своими спасителями, столько пережившими и рисковавшими из-за меня жизнью. Через день, по телеграмме тётки Рахили, за мной с Донбасса из г. Красный Луч приехал отец. Тётя Рахиль, по специальности фотограф, сфотографировала меня во время первой встречи и, когда приехал отец – всех вместе. Эти фотографии у меня сохранились.

Вскоре после моего отъезда к родителям в Красный Луч, супруги Зубковы усыновили грудного мальчика и назвали его Васей. О нём всё время упоминает Мария Фёдоровна в своих письмах ко мне. Все последующие годы я поддерживала отношения со своими спасителями: переписывались и периодически ездили друг к другу в гости.

В 1968 году отец Василий заболел и находился в тяжёлом состоянии. Мама Мария известила меня об этом и я поехала с ним повидаться, а фактически получилось, что я с ним попрощалась, т.к. очень вскоре он умер. Мама Мария умерла в 1982 году, в областной больнице Днепропетровска, куда я определила её для лечения. На её поминках мы договорились с её ближайшими родственниками поддерживать отношения. В частности, до отъезда в Германию я переписывалась с племянницей Марии Фёдоровны – Верой Жидковой, которая во время болезни ухаживала за ней. Васю, приёмного сына, я потеряла из виду. [...]

Вперше опубліковано: Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту. Випуск № 1. 2008. С. 148–154.

5

Спомини Лідії Василівни Безуглової (Савельєвої)

Свідчить про свій порятунок українською родиною Пономаренко

Моя девичья фамилия **Савельева Л. В.** Родилась в г. Днепропетровск 12 сентября 1936 г. До войны жила с родителями в Днепропетровске по адресу проспект Пушкина, 17/8. Отец – Савельев Василий Никитович, украинец, 1910 года рождения. Мать Савельева (девичья фамилия Ткач) Нехам Лейбовна, еврейка, 1915 года рождения. Сестра – Савельева Любовь Васильевна родилась 6 марта 1941 г.

Когда началась Отечественная война, отец был призван в армию, до этого он работал на мелькомбинате, а мы втроём уехали к родителям отца в село Никольское Солонянского района Днепропетровской области. Побыв там немного, мама с Любой ушла в город, так как в селе быстро распространился слух, что мама еврейка. Меня же отвели в соседнее село, затем в другое, третье. Я помню, что была у бабушки Марфы, то у бабушки Домахи и бабушки Зины. Потом я узнала, что это были сёла Крутое, Заря и Орехово.

Отец, будучи на фронте под Одессой (как потом он мне говорил), в сентябре 1941 г. попал в плен, откуда бежал и пришёл в село Никольское. Он узнал от своего двоюродного брата Савельева Тимофея Фотиевича, что мама с Любой, когда она пришла с Никольского в свою квартиру

в городе, попала под облаву в середине октября 1941 г. и их в колонне евреев погнали по городу, а затем расстреляли в овраге лесопитомника у транспортного института.

Отец забрал меня с села Орехово и отвёз в Днепропетровск и оставил меня в семье своего товарища по работе Павла Максимовича Пономаренко и его жены Матрёны Ивановны Пономаренко. У них было две дочери, Валентина и Галина 1931 и 1934 г. рождения. Они жили в частном доме по улице Токарная, 5, это была окраина города.

Мой отец оставил меня у них, а сам ушёл. Он был угнан в Германию, оттуда в декабре 1945 г. он попал в Ростовскую область, где работал на предприятии до 1950 г. Затем он переехал в Днепропетровск. Я его увидела только в 1946 г., когда он приезжал в отпуск.

В семье Пономаренко я была как дочь и звала Павла Максимовича папой, а Матрёну Ивановну мамой. Я была записана в их документах и носила фамилию Пономаренко. Они знали мою маму, а Матрёна Ивановна и моя мама внешне были похожи. Я в то время не знала, что Матрёна Ивановна не моя мама. Они меня очень жалели и, как Валю и Галю, называли меня наша доченька. Жили мы материально тяжело. Но даже девочки ходили летом 1942 г. на базар продавать холодную воду.

Павел Максимович не призывался в армию, он имел бронь и должен был эвакуироваться с комбинатом и семьёй. Но накануне эвакуации, как рассказывала мама Мотя, вокзал разбомбили, и они не уехали, остались в оккупированном городе. А мне посчастливилось, что меня как ребёнка укрыла от расправы такая добрая семья.

В 1943 г., перед приходом Красной Армии, нас всех гнали за город, при этом заставляли проходить под виселицами, на которых висели люди, а кто уклонялся, того избивали нагайками. Ночью началась бомбёжка, Павла Максимовича ранило, но мы сумели убежать в кукурузное поле, а затем ушли и попали в село Широкое Солонянского района. Павел Максимович в селе ходил на костылях. Когда нас освободила Красная Армия, мы вернулись домой в Днепропетровск. Павла Максимовича везли на повозке вручную. Отвезли его в больницу на Канатную, где он

умер 9 ноября 1943 года в возрасте 39-ти лет. Для нас это было большое горе и нам стало жить ещё труднее. Матрёне Ивановне предложили нас троих — Валю, Галю и меня отдать в приют, но она отказалась. Тогда ей предложили отдать в приют только меня (это потом стало понятно почему), но мама Мотя сказала: «*Ни одну из трёх своих дочек в приют я не отдам*». Позже она пошла работать в воинскую часть, находившуюся на ул. Чичерина. Там она, кроме зарплаты, ежедневно получала на нас, детей, котелок еды.

В апреле 1944 г. родственники моего отца забрали меня из семьи Пономаренко в с. Никольское. Итак, в период оккупации с середины октября 1941 г. по 25 октября 1943 г., а позже до апреля 1944 г., я жила в семье Пономаренко. Спасибо им. Низкий им поклон за их мужество, тепло и ласку.

В 1982 г. Матрёна Ивановна ушла из жизни.

В июне—июле 1944 г. меня из села Никольское забрали к себе вернувшись из эвакуации моя бабушка по маме, Циля Шмулевна Ткач и дедушка, Зяма Ильевич Траппер, которые жили в то время в Днепропетровске по ул. Каменная, 1.

В 1944 г., будучи у бабушки Циля, я пошла в 1-й класс школы № 28, которая находилась тогда на площади Демьяна Бедного⁷¹⁸. Сейчас этой школы нет, в этом здании находится художественное училище.

Я помню, как бабушка Циля и дедушка Зяма позже рассказывали мне и моему мужу о том, что их знакомые, которые жили в оккупированном Днепропетровске, видели, как в октябре 1941 года мою маму с маленьким ребёнком на руках немцы гнали в колонне евреев, а затем расстреляли в овраге у транспортного института.

У бабушки Циля и дедушки Зямы я жила до конца 1954 года. Бабушка в ноябре 1954 года умерла, и я перешла к своему отцу и мачехе.[...]

Вперше опубліковано: Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту. Випуск № 1. 2008. С. 161–164.

⁷¹⁸Нині – Успенська площа.

Спомини Валентини Павлівни Смаль (Пономаренко) та Галини Павлівни Семенової (Пономаренко)

Свідчать про порятунок Лідії Васиївни Безуглової

Мы, дочери Пономаренко Павла Максимовича и Матрёны Ивановны — Смаль Валентина Павловна, 1931 года рождения и Семёнова Галина Павловна, 1934 года рождения (фамилии после замужества).

До войны мы жили в Днепропетровске по ул. Товарной, 5. Отец работал на мелькомбинате, где сдружился с рабочим того же комбината Савельевым Василием Никитовичем, у которого была жена еврейка и две дочери 1936 и 1941 г. рождения.

Когда началась война, отец имел броню от призыва в армию и должен был эвакуироваться на восток с предприятием. Но так как фашисты разбомбили вокзал, то эвакуироваться он не успел и остался на оккупированной территории. В. Н. Савельев ушёл на фронт, но, как потом стало известно, в августе 1941 года он попал в плен, откуда бежал. Придя домой узнал, что его жену и ребёнка немцы расстреляли, а старшую дочь его родственники скрывали по сёлам. Боясь, что узнают, что она еврейка, В. Н. Савельев осенью 1941 г. ночью привёл Лиду к нам, к своему другу, чтобы укрыть от расправы фашистов.

Помним, как Лиду мы увидели утром. Отец и мать сказали нам, это ваша сестра Лида, а так как она боязлива, вы должны жалеть её и оберегать. *«Никуда одну не отпускать и, если кто вас спросит, что это за девочка, отвечайте, что это ваша сестра»*. Ещё сказали, что она любит молоко, а поэтому она пришла к нам со своей козой. Вы её с Лидой будете пасти и траву для неё рвать. Так мы Лиду приняли в нашу семью.

Наша мама всегда одевала нас троих в одинаковую одежду и обязательно на голову одинаковые косынки, платки или шапки, которые она шила из старой одежды. Мы были похожи друг на друга и было видно, что мы родня, тем более, что Лида называла наших родителей папой и мамой.

Жили мы дружно, но было такое время, что мы голодали, и поэтому в летний период мы втроём носили по базару и продавали холодную воду. И были случаи, когда мы попрошайничали.

Мама, таща повозку, которую отец сделал, ездила по сёлам и меняла нашу старую одежду на продукты. С весны до осени Галина с Лидой рано уходили пасти козу, а я приносила им что-нибудь поесть и говорила им, когда можно приходиться домой. А часто они оставались ночевать в пещерах балки (овраге), которая находилась недалеко от нашего дома. Было также, что Лида нянчила мальчика 1938 года рождения, сына нашей соседки тётки Кати и очень часто она ночевала с ним в пещерах.

Тётка Катя, Екатерина Антоновна Москаленко, писала в отдел «Праведники мира» свои воспоминания, когда Лида собирала документы о наших родителях по её спасению. Когда мы проводывали тётку Катю, то в разговорах она часто возвращалась к тому жуткому, страшному времени, в котором погиб и её муж, а она так и осталась, как она говорила, навеки вдовой. Она нам говорила, что если бы не вы, девочки, то не знаю, спасли бы Лиду от гибели или нет, а так как она всегда вами как бы была прикрыта, то все соседи вокруг к этому привыкли и говорили: вот какие дружные дети Пономаренко, а чаще просто говорили — вот какие дружные Мотины дети. Это как-то быстро распространилось вокруг, что предотвратило вопросы об этой девочке Лиде. И слава Б-гу, что вас никто не выдал фашистам или полициям, а то вы бы погибли все. Немцы не щадили тех, кто укрывал евреев.

Печально, что Екатерина Антоновна в сентябре 2002 г. ушла из жизни. Светлая ей память. А так бы она много конкретного написала о нас и нашей личной роли в спасении Лиды.

Жили мы хотя и бедно, но дружно. Когда мама ездила с повозкой по сёлам, чтобы выменять на продукты, папа работал, а мы оставались одни, то всё равно уходили рано из дому, чтобы немцы или полиция не застали нас. В это время контролировала наши действия тётка Катя, а если она уезжала с нашей мамой по сёлам, то присматривала за нами её мама. В ненастную погоду и в холода проводили дни в сарае, часто там и спали, возле той же

козы, а бывало, Лида с Галиной прятались в собачьей будке. Это потом мы узнали, что отец специально сделал большую будку.

Так мы прожили до того времени, что вот-вот должна прийти Красная Армия и нас освободит. Но буквально накануне нас спешно начали выгонять из домов и дворов на какую-то площадь, где стояли виселицы с повешенными людьми. Нас заставляли проходить под этими виселицами, а кто не хотел проходить, тех избивали палками, нагайками, прикладами автоматов. Проходить надо было пригнувшись, а не во весь рост. Когда нас этапом погнали в сторону Запорожья, нам удалось сбежать в кукурузное необработанное поле. Мы там пробыли какое-то время, обрывали кочаны кукурузы и грызли их, так как нечего было есть. Когда мы убежали с этапа, ранило отца, но мы всё же добрались до села, как потом выяснилось, Широкое Солонянского района. Папа там ходил на костылях. Через некоторое время нас освободили, и мы возвращались домой. Отца везли на повозке, он стонал, кричал, и мы повезли его в больницу, на улицу Канатную. Но через несколько дней, 9 ноября 1943 года, он умер. Когда мы вернулись домой, то в доме всё было разграблено. Стёкла окон выбиты, нечем было растопить печку, нечего было есть. Для нас это была трагедия. Спасло то, что мама нашла работу в воинской части на улице Чичерина, где, помимо зарплаты, ей ежедневно давали котелок каши. Я, Валентина, устроилась работать в госпиталь, который разместился в школе № 6, где ухаживала за ранеными. Нам это очень помогло. Ведь папы у нас уже не было. Маме предлагали отдать нас троих в приют, или, хотя бы Лиду одну, но она отказалась отдавать не только троих, но и одну Лиду. Мы стали жить немного лучше. Лида пробыла у нас до весны 1944 года, а потом её забрала бабушка по материнской линии, которая вернулась из эвакуации. Так, Лида пробыла у нас весь период оккупации, с осени 1941 г. до 25 октября 1943 г.

[...] 14 июня 2001 года нашим родителям было присвоено почётное звание «Праведники мира», посмертно. [...]

Вперше опубліковано: Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту. Випуск № 1. 2008. С. 167–171.

Спомини Ніни Демидівни Кулюкіної (Міхайленко)

Свідчить про свій порятунок

Я, Кулюкіна Ніна Демидівна, родилась 16.09.1930 г.

Наша семья состояла из пяти человек: отец — Михайленко Демид Парфёнович, 1904 г.р., белорус; мать — Левина Вера Моисеевна, 1905 г.р., еврейка; брат — Михайленко Энгель, 1925 г.р.; сестра — Михайленко Элеонора, 1931 г.р. и я — Михайленко Нинель.

До войны наша семья жила в посёлке Крупской, ул. 7-я Поперечная⁷¹⁹, 17. 16 августа 1941 г. отца мобилизовали в армию, а 25 августа 1941 г. в Днепропетровск вошли немцы. Мама решила уйти из посёлка и жить в квартире моей бабушки по ул. Центральной, 10, кв. 35, так как в посёлке жили только две еврейские семьи, и мама боялась, что нас выдадут немцам. К тому времени родители мамы уже эвакуировались: отец Левин Мойсей Борисович; мать Левина Гита Хая Ароновна; сестры: Мария Моисеевна, Розалия Моисеевна и Вера Моисеевна; братья: Авраам Моисеевич и Аркадий Моисеевич. Мою маму с тремя детьми они не захотели взять с собой, так как она без согласия родителей вышла замуж за белоруса. Мама с нами выехать не могла. Мы жили очень бедно.

Когда немцы объявили о том, что все евреи должны одеть повязки с шестиконечной звездой, мама пошла к своей бывшей сотруднице Белецкой Варваре Антоновне с просьбой взять к себе меня и мою сестру Лилю. Варвара Антоновна согласилась взять только меня. У моего брата к тому времени был уже паспорт, так как ему исполнилось 16 лет, национальность по отцу была записана белорус.

Когда объявили всем евреям явиться на сборный пункт к Универмагу, мама с сестрой Лилей, как и все евреи города, пошла к месту назначения. Через два дня мы узнали, что всех евреев расстреляли в балке Ботанического сада 13 октября 1941 г. Зимой 1941/1942 гг. мы жили с братом, а потом его угнали в Германию, а меня к себе забрала Варвара Антоновна. Она изменила мне моё имя с Нинель на Нину, чтобы ни у кого не было подозрения,

⁷¹⁹Нині – район просп. Металургів.

что я еврейка, и год рождения с 1928 г. на 1930 г. по причине того, что в Германию угоняли с 14 лет, а мне в 1942 г. исполнялось 14. Немцы в 1942 г. выселяли жителей Нагорного района, и мы уехали с Варварой Антоновной и её сыном в Марганец Никопольского района Днепропетровской области. Там жил её брат Царенко Константин Антонович.

После войны, когда пришло уведомление, что мой отец пропал без вести, В.А. Белецкая оформила новую метрику. С её слов записали меня Ниной, а не Нелей, год рождения 1930-й, а не 1928-й, в графе о моей маме записали Михайленко, а не Левина, и национальность русская, а не еврейка. Когда вернулись из эвакуации родители моей мамы, я перешла к ним жить.

Я осталась жива благодаря Белецкой Варваре Антоновне. Ведь приказ по Днепропетровску гласил, что все евреи до четвёртого поколения должны явиться на сборный пункт. В приказе также значилось, кто укрывает евреев, будет расстрелян. Она рисковала не только собой, но и своим единственным сыном.

Вперше опубліковано: Відродження нам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту. Випуск № 1. 2008. С. 174–175.

8

Спомини Людмили Семенівни Каверіної (Карніловської)

До войны жила я с отцом — Карниловским Шумой (Семеном) Гершевичем и мамой — Карниловской (Вулах) Фирой Моисеевной на ул. Исполкомовская, мне было 8 лет. Отца мобилизовали в первые дни войны (он также прошел финскую войну), мы проводили его и больше не видели. Моя бабушка жила на ул. Успенской, в районе 10-й больницы. Дедушка умер до войны.

Когда началась эвакуация, т.к. дедушка был героем гражданской войны, бабушке от военкомата дали лошадь с подводой, на которой мы могли добраться до Новомосковска (бабушка, ее дочь Рахиль с тремя детьми и моя мама со мной) — оттуда шел последний эшелон во время эвакуации. Бабушку и маленьких деток посадили на подводу, а остальные пошли пешком.

Когда мы прибыли на вокзал, к маме подошел ее знакомый и сказал, что видел в Новомосковске Семена — моего отца. Мама схватила меня за руку, и мы побежали его искать, но, к сожалению, не нашли. Когда мы вернулись на вокзал — состав уже отправлялся, и мама никак не успевала сесть со мной на поезд. Мы бежали за поездом — бабушка успела сбросить нам какие-то вещи. Поезд ушел, а мы остались.

Несколько дней мы пробыли в Новомосковске, а потом мама решила вернуться домой. В то время она была беременна. Пешком, по шпалам мы вернулись в Днепропетровск. Дом наш оказался разрушен попавшим в него снарядом. Жить нам оказалось негде. У мамы было много друзей, ее все любили. Соседка, тетя Валя, дала нам комнату с отдельным входом. Там была плиточка и стояла одна кроватка, ни постели, ни одеяла не было. Маме сказали, что из нашей квартиры вещи вынес наш сосед Григорий Москалюк. Она пошла к нему и попросила одно одеяльце, ребенка укрыть. Он дал. Но на следующий день за нами пришел полицай. Все соседи были возмущены, моя нянечка — Мария Кирилловна, хотела маму куда-то увести, спрятать. Но не успела.

Нас с мамой повели в управление. Она всю дорогу упрашивала полицаю отпустить меня, говорила, что у меня отец украинец, отдавала все украшения, но безуспешно. Когда мы пришли в управление, мама долго разговаривала с полицаем (я в это время была за дверьми), а когда она вышла, то сказала мне: «*Люсечка, беги домой, а я потом приду*». Я не хотела оставлять маму, кричала: «*Мама, мама!*», но полицай силой вытолкнул меня, а маму увели. Я, плача, пошла домой, а мама осталась.

Меня взяла к себе соседка. У нее было пятеро детей. Выделили мне место под кушеткой возле двери, чтоб там меня никто не увидел. Через несколько дней к ней пришли сестра с мужем. Они были бездетные и хотели меня удочерить. Но долго у себя они меня оставить не могли. Она пришла однажды и говорит: «*Тебе надо уходить, будешь ходить по селам, просить хлебушка и так выживешь, а если останешься здесь, ты погибнешь*». Одеда меня, показала дорогу куда идти (в направлении Сурско-Литовского), я и пошла. Зима была, холодно. Иду я, маленький ребенок одна по степи,

кругом никого, то поплачу, то опять шагаю молча. Замерзла сильно. И вдруг едет по дороге подвода, а в ней полицаи. Они остановились и спросили, куда я иду. Я соврала, что иду к тете. Так они подвезли меня до ближайшего села. Когда приехали в село, я слезла из подводы и постучала в первый дом. Мне открыла женщина, но когда я попросила ее дать кусочек хлеба – она сказала: «Б-г подаст», и закрыла дверь. А я и не понимаю, что это она мне сказала, стою и стою под дверью, пока не замерзла. Пошла к следующему дому. Мне открыла женщина. Я уже ничего не прошу, только пустить погреться. Она оказалась очень доброй: накормила меня, одела, бросила к своим детям на печку. Пробыла у нее я несколько дней. Кто-то сказал старосте, что я чужой ребенок, и мне пришлось уйти. Она одела меня, как могла, сшила мне торбочку, чтоб я складывала туда все, что мне дадут, а ночевать сказала в домиках для прохожих (тогда в каждом селе такой дом был). Так я ходила от села к селу до весны.

А потом, помню, были поминки (через неделю после Пасхи) и на кладбище раздавали пирожки, яйца. Как же я наелась тогда! В этом же селе ко мне подошла женщина, я ей очень понравилась. Она предложила мне вернуться в Днепропетровск, у нее там сестра бездетная, которая удочерила бы меня. Она написала ей записку, рассказала, где ее найти, и я пошла этим же путем, из села в село, из села в село, к лету пришла к ней в Днепропетровск. Жила она на улице Комсомольской. Она меня приняла, помыла, одела, подстригла, и я осталась у нее. Жила она не бедно, все у нее было. К ней приходил немецкий офицер, и она сказала мне прятаться на балконе, чтобы он меня не видел, так я и сидела на балконе пока она меня не звала в дом. У этой женщины была сестра, которая жила с двумя детьми этажом выше. Они были очень бедными, но эта женщина им ничем не помогала. Когда я была сама дома, ее сестра пришла и попросила кусочек сахара для больного ребенка. Я дала. Когда она об этом узнала – она меня очень сильно побила, и я от нее убежала. Иду я по Исполкомовской, плачу: «Куда ж идти?». Хорошо хоть лето было, тепло, думала, что, в крайнем случае, смогу в парадном спать. Встретилась мне женщина и спросила, отчего я так горько плачу. Не знаю почему, но

я ей все-все рассказала: и про маму, и про свои скитания... Она довела меня до полиции и научила: «*Пойди к начальнику полиции, скажи, что у тебя маму снарядом убило, папа на фронте, а тебе негде жить. Только не говори, кто ты*». Я так и сделала. Откуда и смелость взялась. Пробилась я к начальнику, рассказала ему все, как научили. В кабинете у него сидел мужчина, как оказалось, директор детского дома, который находился на ул. Клары Цеткин⁷²⁰ (сейчас там детский садик), Юрий Иванович. Он меня и забрал. Конечно, и голодные были, и спали вдвоем на одной коечке, но я была рада, что у меня уже есть свое место, что придет ночь, и я лягу на свою кровать. Комната была разделена на 2 части: в одной – мальчики, в другой – девочки. Когда ребятам исполнялось 12 лет – их отправляли в Германию, а нас, кто поменьше, не трогали. Но два раза в месяц брали кровь для раненых. Кормили очень плохо, но били очень хорошо, за любую провинность. Была у нас одна воспитательница – Лидия Давидовна (мы ее после войны нашли, рассказали о всем милиции, больше ее никто не видел). Она за каждую провинность била большой палкой и в карцер: пустую темную комнату с огромными крысами, а из еды на день кусочек хлеба и кружку воды. Сколько раз я там сидела...

Потом Детский дом разделили – мальчиков оставили здесь же, а девочек перевели в другое здание на ул. Комсомольской, около парка. Дом был трехэтажный: на первом этаже были уборные, на втором – жили немцы, на третьем – мы. Во дворе была немецкая кухня. Так мы с окон спускали консервные банки на веревочках и ждали, пока кто-то нам кинет туда объедки. Некоторые давали нам еду (мы тогда такие счастливые были), а некоторые и ногой наши банки буцали.

Там я жила до отступления немцев. Во время войны в Днепропетровске было три детских дома: первый детдом был на Севастопольской улице, второй – наш, а в третьем были малыши. Когда немцы начали отступать – они взяли с собой нас (девочек) и малышей. Посадили нас в машину и повезли на вокзал. Ехали мы в большом составе, наш вагон был между вагонами с ранеными немцами. Пока ехали, они брали у нас кровь

⁷²⁰Нині – вул. Володимира Моссаковського.

и тут же переливали. Довезли нас до Кировограда, где советские войска отбили нас у немцев. Поселили нас в пригороде Кировограда, в каких-то домах, рядом — малышей. И вдруг, бомбежка. До сих пор не помню, чей самолет был, но бомба попала прямо в детский дом с маленькими. Мы, кто постарше, начали их вытягивать оттуда. Потом приехала машина, раненых увезли, а остальные там так и остались. То немцы зайдут, то наши. Ни тем мы не нужны, ни тем. Лежим, вши нас заедают, экземы по всему телу, голодные. В конце концов, остановились наши, и, зная, что мы из Днепропетровска, решили отправить нас назад. Везли 2 недели — на все это время выдали по буханке хлеба и кусочку масла, мы, как дети, все сразу съели, а больше нас за все это время никто не кормил. Была зима, помню, было очень холодно.

До Днепропетровска нас не довезли. По городу прошла новость, что везут детский дом, и люди пошли навстречу, чтоб найти своих детей. Остановились мы в Горяиновом, приехали военные машины, погрузили нас и, всех, кто остался жив, отвезли в санстанцию. После отправили в баню, помыли, постригли, дали чистую одежду. Потом пришли солдаты, принесли два ведра картофельного пюре. А мы же две недели ничего не ели!

Потом нас отвезли на Крутогорную (до сих пор этот дом сохранился), где мы уже жили в тепле и под присмотром врачей. Многие дети не выжили. Кто выжил, по одному ребенку распределили по детским домам в области. Я попала в Ямбургский детский дом. Это было что-то ужасное: грязные постели, вши... Началась эпидемия тифа. Заболела и я. Отвезли нас в больницу с тифом, залечили, а потом опять в детский дом отправили. Вскоре у меня начался возвратный тиф. В этот раз меня к себе забрала наш врач, она меня очень любила. Очень хорошо помню, как она меня однажды спросила: «*Люсенька, что ты хочешь скушать?*». Я попросила халвы. Она весь день варила макуху, приготовила мне ее. Поела я халвы и начала поправляться. После выздоровления пошла в школу, закончила 3-й класс. Больше жила у нее, чем в детском доме. Как и сейчас, помню, мы игрались во дворе и строили «халабуды», украшали их. Я увидела у моей докторши красивые такие бумажки на серванте, взяла их и застелила ими

пол. Я и не знала, что это были деньги, честно отвечала, что денег не брала, а брала только бумажки, чтоб пол застелить. Деньги-то мы все собрали, но я поняла, что сделала что-то плохое. Вскоре я убежала от нее и из детского дома. Пришла в Днепропетровск, на свою ул. Исполкомовскую. Я все время туда приходила и думала, что вдруг придет мама. Пожила немного у своей нянечки — Марии. К слову сказать, все это время у меня была другая фамилия. Всю войну я прошла как Сидоренко Лилия Ивановна (фамилия тети Поли и дяди Ваня, которые меня удочерили еще в самом начале). А когда я уже пришла с Ямбура и меня поймали в детский приемник-распределитель, то я уже назвала свою фамилию — Карниловская Людмила Семеновна. Оттуда я попала в Михайловский детский дом (Томаковский район Запорожской области). [...]

Вперше опубліковано: Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту. Випуск № 2. 2009. С. 36–42.

9

Спомини Олександри Ріхардівни Контарович

Отец мой, Цитроненбаум Рихард Маркович, 1890 г.р., российский подданный, родился в Польше в местечке недалеко от г. Лодзь. Был сиротой. Его призвали служить на Кавказ — потом он приехал в Днепропетровск. Здесь он познакомился с моей мамой (тоже была сиротой) и в 1919 году они поженились. Мама — Сиротова Анна Израилевна, 1896 г.р., родилась в Белоруссии.

До войны жили мы в Днепропетровске на «Воронцовке». Была у нас своя хата-мазанка, кроме нас в ней жили квартиранты. У нас был рабочий поселок. С соседями всегда дружили. На поселке ни одной еврейской семьи не было. Папа был портной, шил и штопал очень хорошо. Помню, за вырученные деньги он посадил большой сад — яблони, груши, сливы, шелковицу. Мама работала на заводе в электроцехе.

Пришли немцы — начались массовые еврейские расстрелы в октябре 1941 года. Расстреляли мою тетю Цилю, дядю Фройма.

В начале февраля 1942 г. полицай забрал папу в гестапо — больше мы его не видели. Маму забрали в полицию, но ей удалось сбежать.

Мою старшую сестру, Катю, укрывал муж — она вышла замуж за русского. Позже ее с мужем вывезли в Германию.

Среднюю сестру, Галину, тоже прятали, но потом тоже вывезли в Германию. Она там очень болела, когда уже отвозили в больницу, по документам обнаружили, что она фольксдойче. Ее забрали в Катовице, там она работала в ресторане, а потом и к нам перебралась (когда уже мы с мамой были в Германии).

Мы прятались, где могли — у соседей, у знакомых. В Днепропетровском регионе было много беженцев из Лозовой. Мама хорошо знала немецкий язык, и мы пошли в полицию — сказали, что мы беженцы из колонии из-под Луганска (Ворошиловграда). Нас направили в представительство местных немцев, там нам написали справку, что мы Айсфильды, (а не Цитроненбаум — мамина фамилия после замужества) и нам еще помогали при передвижении. Мы с этой справкой пошли в жилотдел на ул. Пастера, нам назвали адрес, где мы можем поселиться — на ул. Ширшова⁷²¹. Когда мы пришли туда, оказалось, что там прятались еще две еврейские семьи. Прожили мы там целый месяц.

С марта 1942 г. под фальшивыми документами мы начали жить в немецкой колонии — Николайфельде (немецкая колония № 2). Там мама шила людям, зарабатывала денег, чтобы купить продуктов. Там был пустой дом, и мама договорилась, чтобы мы переехали в него. Там мы поселились и жили до сентября 1943 года.

Позже немцев-колонистов начали перевозить в Германию, нам некуда было деваться, и мы очутились в Германии в городе Гляйвиц (Верхняя Силезия)⁷²². Мне было 15 лет, я работала в госпитале уборщицей. Помню, там была библиотека — это был праздник для меня — после уборки я читала книги.

После освобождения Советской армией в Германии я осталась работать в комендатуре переводчицей — я знала немецкий, польский, чешский языки. Я целую неделю работала переводчицей для Смерша.

⁷²¹ Нині – вул. В'ячеслава Липинського.

⁷²² Нині – м. Глівіце, Польща.

Когда стали демонтировать оборудование на заводах для перевозки его в Советский Союз, меня направили работать в штаб трофейного батальона. Там много было документации на станки и я делала перевод этой документации. Переводила своими словами, так как технических тонкостей не знала, а инженеры уже сами оформляли документацию.

Домой вернулась в сентябре 1945. Мама вернулась раньше. Жили мы на ул. Чичеринской, потом мама пошла работать на завод и ей дали комнату в общежитии — мы переехали туда. Позже вернулись в наш дом, где жили до войны. [...]

Вперше опубліковано: Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту. Випуск № 2. 2009. С. 63–65.

10

Спомини Раїси Юхимівни Александрові

Когда началась война, я училась на первом курсе Театрального училища. Мой отец работал на заводе Петровского, мама не работала. У нас в семье было двое детей: я и моя сестричка Нина, она была моложе меня на 6 лет.

22 июня на двенадцать часов дня я пошла в театр на трагедию «Испанцы», по Лермонтову. В этот день в театр привели какую-то военную часть. Когда мы выходили из театра, там стояли ребята лет восьми и один из них сказал: «О! Военные! Они должны воевать, а они в театр ходят!». Я тогда улыбнулась и подумала: «Детская логика. Раз военные, значит должны воевать...» Когда я подходила к дому, то увидела сестричку и ребят, которые что-то шумно обсуждали. Я подошла к ним и спросила, что происходит. И мне ответили: «Война началась!».

10 июля 1941 года была бомбежка. 24 июля принесли повестку для отца, а 25 июля отец ушел на войну. Утром я пошла провожать папу. Я всю ночь не спала, чтобы не проспять. Сбор был на проспекте Карла Маркса, там, где сейчас находится магазин «1000 мелочей»⁷²³. Мы простояли несколько часов, ждали людей, потом пошли по проспекту на вокзал. На вокзале мы еще долго сидели. Потом мужчин начали грузить в машины. Больше я папу не видела. Домой я ехала на трамвае и плакала всю дорогу. Через

⁷²³ Нині – просп. Дмитра Яворницького, 92.

какое-то время мы получили из Верхнеднепровска письмо от отца, где он писал, что по возможности будет нам сообщать, где он находится. Он пропал без вести в 1941 году...

Эвакуироваться нам помог дядя. Днем 18 августа он прибежал, сказал быстро собираться. Мы собрали, что успели, выбежали на улицу и сели в машину. С нами была мамина сестра, тетя Циля. Нас повезли на левый берег Днепра. Пока мы ехали, мама всю дорогу говорила, что надо вернуться. Муж маминой сестры в 20-х годах был послом в Германии, его уже не было в живых, поэтому она поддерживала маму и говорила, что немцы ничего с нами не сделают. Мы же с сестрой не хотели возвращаться.

Нас выгрузили. Я отвернулась на минутку и тут – вижу, как наши вещи опять бросают в машину. Я схватила сестру за руку и побежала к старшему командиру. Я ему сказала, что наша тетя не хочет уезжать и настраивает маму. Тут как раз к нам подошла мама, начала плакать и говорить, что у нее сердце больное. Он посмотрел на маму и сказал: *«Вы думаете, что немцы будут вас лечить?»*. Это подействовало на маму, и мы опять достали вещи из машины.

Нас погрузили в товарные вагоны. Пришлось сидеть на самом конце вагона, потому что не успели занять места внутри. На рассвете мы прибыли на станцию Малое Синельниково. И тут я услышала гул немецких самолетов. Я ушам не поверила. Лишь подумала о том, что наши не могут допустить немцев сюда. И тут перед моими глазами появилось колесо немецкого самолета. Он пролетел дальше и сбросил на нас две бомбы. Несколько вагонов были разбиты. Поезд остановился, мы не могли дальше ехать. Нас начали обстреливать с самолетов. Люди стали выпрыгивать из вагонов. Я тоже прыгнула, зацепилась новым сарафаном за крюк и не могла отцепиться. А все люди хотели побыстрее прыгнуть. Каждый считал своим долгом опереться мне на голову. Так я стояла, пока все не прыгнули.

Мама опять начала собираться в Днепропетровск. В это время проезжали машины из Днепропетровска, и люди, которые там сидели, сказали, что немцы уже на окраине города.

Мы простояли в Синельниково целый день. Было много погибших и раненых. Нас, слава Богу, не задело. Прилетел наш истребитель и разогнал немецкие самолеты. Потом рабочие смогли починить дорогу, и мы поехали дальше до станции Котельниково, Ростовской области. Нас всю дорогу сопровождал советский истребитель. Как только мы приехали на станцию Котельниково, начался ливень. Некоторые люди побежали в здание на вокзале. Тетя послала меня и сестру в помещение, а сама с мамой осталась сторожить наши вещи в вагоне. Мы там ночь спали на полу. Рано утром включили радио и услышали голос Левитана: *«После сокрушительных боев наши войска оставили Днепропетровск»*. Мы остались на этой станции еще на ночь.

Утром прислали подводу из колхоза, чтобы перевозить туда эвакуированных евреев. Эта была Ростовская область, Заветинский район, село Торговое. В этом колхозе мы пробыли не долго, немцы погнали нас дальше. 28 октября 1941 года нам дали подводу и мы уехали. [...]

Вперше опубліковано: Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту. Випуск № 4. 2011. С. 23–26.

11

Спомини Любові Борисівни Перельцвайґ

Наша семья была очень бедной. До войны мы жили в подвале, в маленькой комнатухе, на улице Пушкинская, 10. В той комнатухе жила я с мамой, моя старшая сестра Года с мужем и сыном Вовой, средняя сестра с мужем и с сыном Гариком.

Началась война. Немцы оккупировали Днепропетровск и начали искать евреев по всему городу. Всю нашу семью немцы вывели из подвала и погнали к Универмагу с другими людьми. Детей моих сестер спрятали соседи. Возле Универмага нас выстроили в ряды и повели вверх. По бокам шли собаки, полицаи и немцы. Там было много старых людей, которые не могли идти, таких немцы расстреливали на месте. Я шла с мамой и сестрами. Мама держала меня за руку. Нас привели в парк напротив универмага Славутич на улице Кирова⁷²⁴. Там уже были выкопаны окопы.

⁷²⁴Нині – просп. Олександра Поля, 104а.

Мы там сутки сидели на земле, целый день моросило. Потом немцы начали брать по 200 человек из толпы, подводили их к окопам и расстреливали. Они стреляли до ночи. Наша партия была самой последней, кроме нас никого уже не было. Мы подошли к яме, мама меня держала за руку. Рядом со мной стояла женщина, на руках у нее был маленький ребенок. К ней подошел немец, выхватил ребенка, раздел его и бросил в яму. Тут же начали стрелять. Я вырвалась от мамы и бросилась вниз к этому ребенку, чтобы прикрыть его своим телом. Он сначала плакал, потом замолчал, а на меня начали сыпаться трупы. Я так долго лежала...

Как только стало тихо, я начала выбираться из-под трупов. Немцы присыпали их землей. Я вылезла из ямы и побежала. Куда бежала — не знаю. Потом остановилась и увидела, что вся в крови и в земле. Я стала думать, куда мне бежать и решила бежать в свой двор. Потом опять остановилась и подумала, что нельзя бежать к себе, потому что там опять могут схватить. По дороге я увидела женщину, которая оказалась нашей соседкой: Печенюк Вера Николаевна перед войной приехала из Никополя к сестрам, в нашем дворе жили две ее сестры. Она отдала меня в детский дом, и я там жила какое-то время.

Потом Вера Николаевна приехала и забрала меня к себе, удочерила, дала свою фамилию. Так я стала Печенюк Любовь Николаевна. Ее муж был полицаем и не знал, что я еврейка.

В Никополе она дружила с одной немкой Марией, которая варила мыло и торговала им. Вера Николаевна оставила меня у этой немки. К ней часто приходили немецкие офицеры, и один из них постоянно на меня смотрел. Я была не похожа на еврейку, но у меня были длинные кучерявые черные волосы. Немцы считали, что если кучерявые волосы, то ты еврей. Однажды он смотрел, смотрел на меня, а потом как выкрикнет: *«Juda!»*. Я расплакалась. Мария подошла ко мне и говорит ему: *«Ганс, не трогай ее! Это племянница Веры»*. Он отошел, а я побежала в свою комнату. После этого случая Вера Николаевна начала бояться, что меня убьют. Мы с ней вернулись в Днепропетровск и прожили вместе еще несколько месяцев.

Но слухи уже распространялись, меня здесь знали. И она отвела меня в полицию, а там они уже распределяли детей по детдомам.

Детдом наш находился на углу улиц Шмидта и Комсомольской, это было двухэтажное здание. На первом этаже жили фашисты, а на втором был детдом. Нас заставляли работать на заводе, что находился по ул. Пушкинской. Там делали корыта, ведра из цинка. Нас туда гоняли зимой, раздетых и босых, заставляли носить плиты из цинка. От холода пальцы прилипали к металлу. Женщины, которые там работали, на второй день принесли нам перчатки, тряпки, чтобы мы замотались.

В 1943 году немцы решили вывезти наш детдом в Германию. Нам пришлось остановиться в Кировограде, потому что впереди стоял состав с арбузами, которые разгружали пленные. Все наши воспитатели удрали. Некоторые дети тоже убежали. Нас осталось 8 мальчиков и 7 девочек. Мы залезли под вагон, начали воровать арбузы и бросать их в немцев. Потом мы набрали арбузов и убежали.

В Кировограде наши русские запихнули нас в вагоны для лошадей, и мы четверо суток ехали стоя без воды и еды. Немцы нас хоть плохо, но кормили... Привезли обратно в Днепропетровск в «Дом глухонемых» на Короленко, мы были еле живы. Там воспитатели варили нам кашу и кормили с ложечки, чтобы не было заворота кишок.

Потом из этого детдома меня перевели в другой, потом еще. Так я в 3–4 детдомах побывала. [...]

Вперше опубліковано: Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту. Випуск № 4. 2011. С. 54–57.

12

Спомини Юлія Івановича Антонова

Я родился 25 декабря 1935 года в семье пекаря Антонова Ивана Емельяновича (1898, с. Красное, Немировского района, Винницкой области — 1958, Днепропетровск) и швей Валентины Ивановны Максименко (1913–1974, Днепропетровск) в частном доме по улице Тимирязева, 37, что в посёлке Шевченко в г. Днепропетровск. Сегодня неподалёку от этого места ДК Машиностроителей.

Всё время оккупации города фашистами наша семья, папа, мама, мой младший брат Сергей (1937–1997, Днепропетровск) и я, оставалась жить на прежнем месте до того самого момента в 1943 году, когда немцы при отступлении нас выселили.

Когда мне было неполных 7 лет, где-то в сентябре 1942 года, а помню я время года точно потому, что тогда уже был снят с огорода урожай овощей, соседи побежали на дорогу, где гнали немцы колонну евреев. Побежали и мы с мамой.

То, что это были евреи, легко было увидеть по их внешности. Мы часто бросали хлеб тем, кого гнали по этой дороге в сторону станции «Фабричная» в районе нынешней улицы Строителей, и люди его ловили или подбирали, но в этот раз никто из колонны не поднимал хлеб.

Колонна шла вверх по улице Рабочей. Мы стояли на пустыре, возле огородов, перед недостроенным с довоенных пор зданием авиазавода и смотрели, как немцы гонят несчастных людей, держа наготове винтовки с приставленными штыками. Между конвоирами было метров 7–10, и когда люди пытались приблизиться к евреям, чтобы хоть что-нибудь им дать из еды, немцы сразу это замечали и отгоняли нас штыками с криками: «Вэк! Вэк!».

В каждом ряду было приблизительно по 8–10 человек. Шли они без вещей, быстрым шагом. Мне бросилась в глаза одна очень красивая молодая женщина с длинными чёрными волосами. Она плакала, вела за руку тоже черноволосого курчавого мальчика 4–5 лет. Периодически она хваталась за голову, рвала на себе волосы и умоляла мальчика перейти к нам и подождать её, пока она вернётся. У меня до сих пор в глазах её руки, сжимающие в кулаках вырванные длинные чёрные волосы.

А мальчик плакал и кричал: «Мама! Мама!», и ни за что не хотел от неё отходить. Когда эта женщина поравнялась с нами, ей как-то мгновенным движением незаметно для фашистов удалось втолкнуть сына к нам в толпу. Моя тётя Паша, мама и я его обняли, пытаясь удержать, и приговаривали всё время: «Ты подожди, мама сейчас вернётся». На мальчике была зелёная рубашечка и пиджачок. Он, несмотря на наши уговоры, кричал: «Мама!

Мама!» и, улучив момент, всё-таки вырвался, догнал свою маму и, взяв её за руку, зашагал рядом. Всё это произошло очень быстро, вскоре они скрылись из виду.

Колонна была большой, мы наблюдали за её движением 1,5–2 часа. Потом я узнал, что их расстреляли недалеко от высоковольтной линии. Многих бросали в траншеи, уже не помню для чего и когда вырытых, живыми. Земля из-за этого ещё несколько дней после казни шевелилась.

Возможно, люди знали, что их ждёт, но ничего не могли сделать. Именно поэтому они, наверное, не поднимали брошенный хлеб, который им был уже не нужен.

Такие колонны проходили по улице Рабочей не раз, но я лично видел это только однажды.

Был в моей жизни ещё один эпизод, связанный с этой историей. С 1960 по 1974 годы я работал на ДЗМК им. Бабушкина. Как-то нас послали от завода в колхоз на сбор помидоров.

Я вспомнил ту страшную осень 1942 года и рассказал об этой истории работавшей рядом со мной сотруднице из нашего заводоуправления. Звали её Лена, фамилии не припомню, приблизительно 1920–24 года рождения. Среднего роста, полноватая, симпатичная блондинка. В ответ она рассказала, что работала при немцах на регистрации евреев на месте их сбора в универмаге.

У пришедших немцы отбирали ценности. Золото и серебро складывали в разные ящички. Они были небольшого размера, деревянные с ручками. Их тут же забивали и куда-то отправляли.

Один из фашистов на ломаном русском пошутил: «Возьми, Лена, ящичек, на всю жизнь хватит». Потом евреев без вещей строили в колонну и гнали на расстрел.

Вперше опубліковано: Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту. Випуск № 5. 2012. С. 19–22.

Спомини Ольги Леонідівни Дубинчук (Федорової)

Родилась я, **Дубинчук Ольга Леонидовна**, в Днепропетровске (ул. К. Либкнехта, 48, угол Шпиндяка (Юрьевская)) в частном доме в семье Федорова Леонида Петровича, уроженца Екатеринослава (ул. Славянская (Димитрова⁷²⁵)). Мама – Федорова Елизавета Филипповна. Трое сестер: старшая Валя (1924), средняя я (1926) и Лида младшая (1932). Отец был парикмахером. Его отец был колесником, делал колеса для подвод, Петр Васильевич Федоров.

Когда началась Великая Отечественная война, папа ушел на фронт. Когда немцы зашли в город, зимой 1942 года, к нам вдруг пришел Гриша Смойловский. До Великой Отечественной войны он дружил с папой, был холостяком, часто к нам заходил, тоже был парикмахером, но стал до войны уже зам. нач. обл. парикмахерского хозяйства, помнится. До войны он жил на углу Старогородней⁷²⁶ и Короленко. Если идти вниз – внизу и справа. Рассказал, что он попал в окружение зимой 1942. Пришел в военной форме без знаков различия. Мама дала ему папину одежду и спрятала. Жил он за шифоньером в детской. Точнее, прятался туда, когда кто-то чужой приходил. Через месяц в 1942 году расстреляли семью Федоровых, которые жили в доме на Красной, где теперь двор водоканала. Они прятали продавщицу Еву с ребенком, еврейку, которая работала до войны в магазине, который по ул. К. Либкнехта, 50. Нам они не родня, а однофамильцы, но мать как узнала про это, извинилась и сказала Грише, что не может рисковать детьми, вдруг нас, как Федоровых, проверять немцы будут, Гриша сказал, что не обижается, понимает. Папину одежду взять не захотел; почистил свою военную форму и шинель даже. Мама предлагала ему, что безопаснее в гражданском, но он сказал, что не может взять чужую одежду, пообедал и днем пошел куда-то со двора. Мама его сама провожала без нас. Больше мы его не видели и ничего не слышали ни от кого.

⁷²⁵ Нині – вул. Михайла Драгоманова.

⁷²⁶ Можливо, йдеться про вул. Костомарівську або Святослава Хороброго.

Примерно в сентябре, еще тепло было, левый берег держался, бомбили нас оттуда сильно, немцы нашли (так люди говорили в синагоге на Новосельной, 32) у евреев пулемет на чердаке и за это всех, кто молился, расстреляли. Говорили, что их вывезли для расстрела на машине. Помнится мне, что были там и женщины, и мужчины. Попала туда и наша соседка Хава Каминская, пожилая женщина, мать двоих детей. Семья очень убивалась, кричала, может, поэтому и запомнила. Через несколько недель и их самих повели на расстрел. Помню, как мы, дети, заглядывали во двор синагоги и видели, как он весь усыпан книгами и бумагами. Жильцы растаскивали скамейки. Пожара не видела. Видела, как евреев вели по ул. К. Либкнехта. Они продвигались молча, последними шли старики, отставали, их подгоняли немцы автоматами. Евреев было видно по повязкам. В охране были и немцы, и полицаи. Броня Каминская раз пять возвращалась с ребенком на руках домой, пока ушла совсем.

Вперше опубліковано: Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту. Випуск № 5. 2012. С. 22–23.

Спомини Ханіфи Бесланівни Баранової

Я родилась в городе Днепропетровск 25 марта 1929 года. Мой отец по национальности был черкес, его фамилия была Тлинов. Папа с Кавказа попал в Днепропетровск во время Гражданской войны. Мама была еврейкой. О моем детстве не хочется вспоминать. Это и детством нельзя назвать. Когда мне было 9 лет, умерла мама. От рака. Это был 1939 год. Потом папа женился два раза. Первая была еврейка, вторая украинка. Еврейку звали Соня, она меня морила голодом и била. Папе об этом рассказали соседи, и он с ней расстался. Вторая жена была украинка, ее звали Феня, на ней он женился до войны. С этой женщиной он остался жить и после войны, и у них родились два мальчика и девочка.

Когда началась война, папу забрали на фронт, а меня оставили с мачехой.

Осенью 1941 года люди пешком ходили в село Сурско-Литовское, где можно было поменять вещи на еду. И мачеха отправляла меня туда. Туда-обратно – 25 километров, а мне было всего 12 лет.

Однажды мачеха мне сказала: «*Йди куди хочеш, у мене є своя дитина*». Это был конец осени. Мы тогда жили возле транспортного института, а когда мама была жива, мы жили на улице Ленина, 29. Там все соседи меня знали. Они меня приютили, подкормили. Один из соседей пошел работать в управу, и мне его жена сказала, что рядом есть собес. Она мне сказала, что там есть женщина, Дмитриева, которая устроит меня в приют. Прошло уже где-то полгода оккупации. Она меня выслушала и дала мне направление в приют, который находился на проспекте Кирова⁷²⁷.

Там была заведующая, такая полная женщина, звали ее Мария Абрамовна, несмотря на отчество, она была русской. Она сказала, что меня оставит только при условии, если я забуду, как меня зовут: «*Запомни, тебя зовут не Фаня, а Феня*». Там я подружилась с одной девочкой, ее звали Тая. Ее мама и маленькая сестричка погибли 16 сентября, когда бомбили наш вокзал, а папа был офицером и служил на фронте. Однажды мы болтались по городу, а мы могли гулять где угодно и когда угодно, и нам встретилась моя соседка, и она говорит мне: «*А тебя что, еще не расстреляли?*». А я ей говорю: «*А за что меня стрелять?*». На что она ответила, что всех евреев расстреляли. Я не знаю, обратила на это Тая внимание или нет, но я ей сказала, что это секрет. Дети... Пока мы дружили, она молчала, потом мы поссорились, и весь приют узнал, что у меня мама еврейка. Меня начали дразнить и оскорблять. Я, конечно, плакала и очень переживала. Потом я начала драться. Одному «дам по морде», другому... и перестали дразниться.

Потом этот приют перевели на улицу Семинарская⁷²⁸, напротив Строительного института. Нам поменяли директрису, мы ее прозвали «Ведьма», потому что она била детей, и вообще очень плохо к нам относилась. Кроме меня в этом приюте было еще пять еврейских детей. Одному мальчику было лет 14, его звали Изя, он всегда сидел на подоконнике и смотрел в окно, остальные дети были маленькие. И кто-то донес, что в этом приюте есть еврейские дети. Приехали полицаи. У нас работала

⁷²⁷ Нині – просп. Олександра Поля.

⁷²⁸ Нині – вул. Володимира Моссаковського.

медсестра немецкого происхождения из села Ямбург, она очень хорошо ко мне относилась. Так вот, когда приехали полицаи, она меня схватила за руку и потащила в свой кабинет, где посадила под свой стол и накрыла простынями. Так я осталась жива, остальных детей забрали. Судьба их известна. Еды не было. Чаще всего мы добывали себе еду сами: попрошайничали, рылись в мусорных кучах и ели, что найдем.

До войны я ходила во Дворец пионеров и участвовала там во всех кружках. Я очень любила петь и танцевать. В приюте нам сказали, что в клубе железнодорожников будет благотворительный концерт. И кто-то из приюта меня туда отвел. Там была одна балерина, меня привели к ней, чтобы она поставила мне какой-то танец. Мне поставили венгерский танец. По городу расклеили афиши, что выступает Феня. В зале было полно немцев. За кулисами на меня надели парик с двумя косами, а кто-то решил переплести их во множество косичек. И тут балерина увидела меня с этими косичками и начала кричать, чтобы мне переплели обратно в две косы, иначе в меня начнут стрелять сразу из зала, носить мелкие косички было опасно. Я станцевала свой номер и больше никогда не приходила в этот театр.

Как-то я бродила по домам и просила еду, одна женщина остановила меня и спросила, что я умею делать. Я ответила, что умею вышивать. Еще когда мы жили на улице Ленина, меня научила вышивать соседка. Так я получила работу и приходила к этой женщине вышивать, а она меня за это кормила. Я вышивала полотняные портьеры швом ришелье. А мне было 12 лет.

Однажды я поздно вернулась в приют, и «Ведьма» затащила меня в кабинет и избивала так, что у меня посыпались искры из глаз. После оккупации ей дали 15 лет тюрьмы за сотрудничество с фашистами.

В 1943 году пошли слухи, что наш приют вывезут в Германию, и все дети разбежались кто куда. В это же время люди, которые оставались в городе, уезжали из него, кто в поля, кто в села. Боялись, что немцы перед отступлением расстреляют всех. Я осталась в городе. Город будто вымер, целый день можно было ходить и не встретить ни души. Все дома открыты

настежь, а я хожу и ищу еду. Не помню как, я оказалась на подстанции. Там оставались люди, которые ее обслуживали. Одна из женщин, работающая там, приютила меня. 25 октября 1943 года я встретила наши войска.

После освобождения города я вернулась в детдом, как и многие другие дети. На тот момент для меня было самое главное, чтобы меня нашел папа, если он жив. Я очень боялась, чтобы папа не подумал, что меня расстреляли, потому что тогда он не будет меня искать. Я постоянно ходила туда, где мы с папой жили до войны, и спрашивала у соседей, не было ли письма от папы. Однажды я пришла, и мне сказали, что почтальон приносит письмо, но он его не оставил. Я очень испугалась, думала, что умру на месте, я боялась, что письмо отправят обратно и папа подумает, что меня нет в живых. Я узнала, что почтальон живет на гордачах, за Транспортным институтом, и побежала туда. Почтальона дома не было, но была его жена. Я ей объяснила, в чем дело и она оставила меня ждать его. Уже смеркалось, когда почтальон наконец-то пришел! Он отдал мне письмо. Читая письмо, я плакала от радости! Жена почтальона не отпустила меня на ночь глядя, накормила и уложила спать. Утром я вернулась в детский дом.

Во время войны детей держали в детских домах только до 15 лет, и 25 марта 1944 года меня отправили на швейную фабрику Володарского работать швеей. Помещение не отапливалось, было очень холодно, а я в 15 лет выполняла план на 304%. Еды не было, дома никто не ждал. Вот такое было детство...

Потом мама моей подружки Миры, тетя Маня Улицкая, забрала меня к себе, хоть им и самим кушать было нечего и места не хватало. Ее, к сожалению, уже нет в живых. Это была замечательная женщина! Она многое мне дала. Первый муж у тети Мани был еврей Зальцман, но она никогда об этом не говорила, потому что Мира была его дочкой. Но все считали ее дочкой Миши Улицкого, он был русским или украинцем.

Однажды после работы я вернулась домой и тетя Маня сказала мне, что приходила моя тетя Эмма и сказала, что они вернулись из эвакуации. Я побежала к тете. Я бежала босиком, потому что обуви у меня не было. Она, конечно же, сразу забрала меня к себе. Тетя Эмма Красик (девичья

фамилия Будневич) была женой маминого брата Шепселя. Тут как раз папа начал присылать деньги. На первые деньги, 800 рублей, мы купили мне туфли, белые носки и два платья: кремовое и розовое из шелка. Это было настолько важное событие в моей жизни, что я даже помню фасон этих платьев. Потом папа начал высылать посылки.

Когда закончилась война, два-три раза в неделю приходили поезда с демобилизованными солдатами. Я ходила на вокзал каждый день, но его все никак не было. Потом я подумала, что он может меня не узнать, ведь когда он уезжал, мне было 12 лет. Я надела одно из платьев, которое присылал мне папа, надеясь, что он меня узнает по нему. Поэтому каждый раз на вокзал я ходила в этом платье. Прошло три месяца с того момента, как папа прислал письмо, что его демобилизовали, а его все не было. И тут пошли слухи, что поезда с солдатами взрывают. Что я только себе не навдумывала! Однажды я опять пришла домой ни с чем. И вдруг раздался звонок в дверь. Я спрашиваю: «Кто там?», а мне отвечают: «Красик Эмма здесь живет?». Я узнала папу по голосу!

Папа привез огромных два узла: мне шубу и обувь, и велосипед, постельное белье, скатерти. Потом я рассказала ему, как все было, а он меня спрашивает, что ему делать, ведь у его жены был от него ребенок. Я ему сказала, что я уже взрослая, а ему все равно нужен женский уход, так что пусть он к ней возвращается. Он так и не смог окончательно ей простить то, как она поступила со мной. Сначала я жила с ними, а потом ушла к тете, потому что не смогла жить с этой женщиной.

Отец прослужил в артиллерии всю войну и не получил ни одного ранения. Зато, когда он вернулся домой и пошел работать на завод, точильный камень, с которым он работал, разорвался, и осколок ударил его прямо в грудь. Он пролежал полгода, такое у него было ранение! Я забрала его к себе, потому что его жена не захотела за ним ухаживать. [...]

Вперше опубліковано: Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту. Випуск № 5. 2011. С. 116–121.

Спомини Людмили Борисівни Левченко (Лобачевскої)

Спогади очевидця розстрілу у Ботанічному саду

Место рождения: г. Киев, 8 марта 1931 г. Отец — Лобачевский Борис Григорьевич (еврей); мать — Корзинкина Нина Никитична из Мариуполя (украинка); сестра — Татьяна, на 1941 г.— 2 годика; сестра — Ольга, 1 годик.

В 1935 г. переехали жить в Днепропетровск по месту учебы отца — КПИ (Киевский политехнический институт). Жили на улице Поля, д. 13, сейчас Фучика⁷²⁹.

Воскресенье, завтрак, слышна бомбежка за вокзалом. Мама была в это время беременная. Отец работал в научно-исследовательском институте ДИИТа⁷³⁰. Потом папу эвакуировали с институтом на Урал без семьи. Друзьями наших родителей была семья, которая жила с другой стороны Земской больницы возле Metallургического института. Муж — украинец и жена Людмила Борисовна (Люся) — еврейка. Был у них сын Марик, с которым я дружила. Было ему примерно 8,5 лет. И очень маленькая дочь. Во время бомбежек мы прятались в бомбоубежище обувной фабрики.

Впервые увидели фашистов. Вели они себя по-разному. Через 1,5 недели закончились все запасы еды. Кушать было нечего. Сначала собирали зелень. Когда в город пришли СС, начались расстрелы. Мы хоть и маленькие были, но научились распознавать их. Мама Марика запретила нам выходить на улицу. Запрет этот мало помогал любопытным детям.

Родителям Марика кто-то сказал, что, если в семье разные родители по национальности, то можно одного ребенка оставить, а с другим явиться на переселочный пункт, якобы «для переселения». Папа Марика, Марик, я и Люся с малышкой двинулись вниз по проспекту К. Маркса до магазина «Люкс». Возле магазина Люкс я лично видела колючую проволоку. Люся просидела за проволокой 2 дня. Помню, сидела на каком-то свертке. Приходили мы к ним несколько раз, но близко никого не подпускали.

⁷²⁹ Нині – просп. Олександра Поля.

⁷³⁰ Нині – Дніпропетровський національний університет залізничного транспорту ім. академіка В. Лазаряна. Попередня назва ДІТ – Дніпропетровський інститут інженерів транспорту.

Папа их почти все время провел рядом. Люся выглядела очень уставшей. Марик ночевал в нашей семье.

Потом всех этих людей повели вверх по улице. Мы шли на расстоянии и держали в поле зрения маму Марика с малышкой. Потом домов не стало. Немного погодя повернули влево. По дороге мы увидели, как убили бабушку. Колонну сопровождали немцы. Полицейских не видели. Люся настолько была уставшей и изможденной, что у нее стал выпадать ребенок с рук. Она еле шла. Шла с краю колонны. Папа держал Марика за руку, я держалась за Марика. Неожиданно Марик вырвался, проскользнул за немцем и подхватил ребенка. Папа перехватил ребенка, а Марик, обняв мать за талию и поддерживая ее пошел в колонне дальше. Папа Марика стоял в шоке, потом проскользнул в кусты. Еще некоторое время мы слышали шепот и плач детей в колонне. Потом услышали выстрелы. Нам стало очень страшно. Самое страшное случилось, об этом мы узнали позже.

Часа 3 мы так сидели, а потом пошли к нам. Вскоре они ушли из города. Они остались живы и после войны встречались с нашей семьей. [...]

Вперше опубліковано: Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту. Випуск № 6. 2015. С. 38–40.

Спомини Самуїла Зиновієвича Чепурняка

Хроника одного вынужденного путешествия

В августе 1941 года мне было тринадцать лет, сестре — одиннадцать. Когда с 25 августа город наш оккупировали немцы, я их совсем не боялся, только ощущал острое любопытство.

В начале оккупации мы с мамой временно проживали у её сестры на протянувшейся вдоль Днепра Литейной улице. Все считали, что при вступлении немцев будут бои на западной окраине города — Чечеловке, где была наша квартира. В действительности всё оказалось по-другому. Боёв в городе не было, но потом в течение месяца советская артиллерия долбила именно улицы, расположенные вдоль Днепра. Досталось и Литейной. Часами мы не вылезали из щели, а тёткин дом был разрушен снарядами.

Уже 25 сентября был расклеен приказ с орлом и свастикой на немецком и украинском языках, гласивший, что еврейское население грабило и продолжает грабить, в связи с чем немецкие власти облагают всех евреев контрибуцией в размере столько-то (кажется, тридцати) миллионов рублей. Вроде никто не добивался выполнения этого приказа, и он был как пинок под зад евреям, которых уже иначе, как «жиды» не называли. За этим последовал другой приказ — о ношении евреями повязок со звездой Давида, причём имелись в виду даже жители, у которых были евреями предки, бог знает в каком колене.

Мы возвратились к себе домой на Чечеловку.

О пропитании евреев власти, конечно, никак не заботились. Ели мы теперь раз в день какую-нибудь болтушку из муки или, когда ещё не было холодно, обед нам составляла «недоросток» — тыква, которую мне удавалось найти на чужих, уже убранных, огородах. Меняли носильные вещи на муку, иногда удавалось выменять суррогатное масло из растения, называемого свирипой.

13 октября было необычно холодно. К нам вдруг вошла женщина из бывших заключённых. Теперь она была управдомом. Она заявила, что всем жидам нужно явиться к магазину «Люкс», что в центре города, взяв с собой только необходимые и ценные вещи. Оттуда будто бы будут куда-то отправлять. А куда — спрашивать было не у кого, потому что к этому времени все жители были как скотина безгласная, и евреи — в том числе. Поскольку мы жили на окраине, то попали в центр только часам к четырём, и кто-то сказал, что нужно прийти завтра. На следующий день, четырнадцатого, приказ отменили. Мы уже знали, что всех, кто вовремя выполнил этот приказ, расстреляли. Убили мою тётку с Литейной улицы, её мужа и двух детей. Старшей красавице Хаюське было 15, Борьке — 11.

Итак, мы опоздали на расстрел, и нас оставили в живых до особого, как тогда говорили, распоряжения.

С наступлением зимы рядом с нашим домом расположилась немецкая часть. Большинство солдат были юноши лет 17–19. Они разъезжали по

городу на больших грузовых автомобилях с надписью на косой полосе по борту BST SP.

Однажды они пришли к нам на квартиру и принялись забирать у нас всё, что им понадобилось для, так сказать, новоселья: посуду, бельё и даже стулья. Всё это, конечно, сопровождалось руганью, кривлянием и показным бряцанием винтовками с примкнутыми кинжалами — штыками (ведь были они ещё детьми).

Они выцарапали штыком шестиконечную звезду на входной двери и запретили её запирать. С этих пор любой немец, которому что-нибудь требовалось из домашней утвари (ценные вещи у нас отобрали ещё на Литейной) мог, как к себе домой войти, как будто при этом никого не было.

Эти немцы (мы называли их «нашими») наведывались почти каждый день и отобрали нас, можно сказать, «до нитки». Сестра так боялась их, что уходила из дома на улицу даже в сильные морозы.

Конечно же, мы пребывали в постоянном страхе быть увезёнными куда-то для расстрела. Ужас охватывал по ночам, когда слышался шум мотора автомобиля вблизи. Всё казалось — едут уже за нами.

Мама советовалась с другими евреями (и не евреями), что нам делать, спрашивала, когда же, наконец, придёт Красная армия. Слабые надежды возникали, когда из местной газеты между строк можно было узнать, что немцы где-то отступили. Скажем, под Москвой и Ростовом — потом снова становилось беспросветно.

Я всё совался со своим мнением в разговоры взрослых: *«Когда станет тепло, нужно уходить в село и искать партизан.* — на что получал в ответ — *Отстань, не до тебя сейчас».* В конце, концов, на семейном совете было решено уходить. Мы собрались очень быстро, но маме с трудом удалось добыть для нас документы, которые могли нам помочь в пути остаться неузнанными. Общее направление нашего движения вначале было на юг, и мы объясняли желающим, что идём в Ныкиполь (Никополь) к родственникам. [...]

Вперше опубліковано: Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту. Випуск № 7. 2017. С. 95–98.

Спомини Юрія Михайловича Козина

Зі спогадів моїх рідних

25 серпня 1941-го року німецькі війська увійшли до Дніпропетровська. Нацисти захопили правий берег Дніпра. Лівий берег до жовтня залишався під контролем Червоної армії.

Але 4 жовтня німецькі війська захопили й лівобережні райони Дніпропетровська. Разом з Вермахтом прийшов і «новий порядок». Зміст його простий: Німеччина – господар, українці, євреї, росіяни, цигани є недолюди. Їхня доля працювати на господаря – на Німеччину.

Родина моєї мами жила по вулиці Желябова № 62. Дідусь, Григорій Вустимович Чоботенко, бабуся, Оксана Іванівна, тітонька Люба, її донька Надя (на жовтень 1941-го дівчинці було вісім місяців) і моя мама Василина. Якось увечері хтось постукав. Дідусь відчинив двері. До хати увійшов молодий чоловік. Він був невисокого зросту, кремезної статури. Мав досить виснажений вигляд, а його щік лезо бритви не торкалось мінімум тиждень. Він мав зовнішність, притаманну мешканцям Кавказу або євреям. Чоловік привітався українською мовою, розмовляв тихо, але впевнено. Страху він не виявляв. З усього видно було, що цьому молодика ой як несолодко. Він знову промовив, але вже тихіше: *«Шановний, ви не могли б мені дати хоча б на добу притулок, доки у місті усе не вицухне?»*.

Дідусь його спитав: *«Ти єврей?»*. Молода людина мовчки хитнула головою. Дідусь промовив: *«Заходь, що ж ти стоїш. Зараз повечеряєш з нами, що Бог послав»*. Бабуся, тітонька Люба і моя мама швиденько приготували на стіл. Дідусь, щоб якось розрядити напруження, сказав: *«Тут сало, ти їж, я не скажу нічого Рабе»*. Молодий чоловік теж відповів, що він його буде їсти, якщо крім Рабе ви не скажете його батькам. Усі розсміялись. Дідусь його спитав: *«Як тебе звати? Чому саме до нас ти прийшов?»*. Молодик відповів, що якщо можна, він не буде себе називати. А чому саме до Вас, то місцеві євреї охарактеризували Григорія Чоботенка як порядну людину. Він говорив ще, але дідусь його не чув. Він думками повернувся у 1931 рік...

Наша родина жила у селі Петриківка, що неподалік від Дніпропетровська. Родина була численна, мала землю, худобину, працювала. Жили заможна. Дідусь свій врожай частенько продавав на центральному ринку міста. В народі він мав назву «Озерка». Там він познайомився з євреями, які працювали на цьому ринку. Усе було непогано, так прийшов січень 1931 року: розкуркулення родини. Бабуся і тітонька Люба потрапили до в'язниці, моя мама – до дитячого притулку. Дідусь дивом уникнув арешту. Пішов до рідної сестри, щоб вона його переховала, дала притулок. Сестра відмовила. Що робити!? У селі залишатися не можна. Пішов дідусь до міста. Крім знайомих євреїв з «Озерки» він нікого не знав. Євреї його зустріли, немов рідного: нагодували, дали притулок, влаштували нічним охоронцем. Потім виправили документи. Усе це тривало до літа 1935 року. Бабуся повернулася з в'язниці, зібрали всю родину. Пізніше придбали будинок по вулиці Желябова. Знову ж таки за допомогою євреїв. Потроху життя налагодилося. Тітонька Люба вийшла заміж. У 1941 у неї народилася Надя.

Але знову біда – 22 червня 1941-го року...

Дідусь від спогадів повернув голос бабусі: *«Григорій, ти хлопця чуєш?»*. Дідусь трохи хитнув головою: *«Вибач, синку, ...спогади...так хто тебе до мене направив?»*. Молодик сказав, що його родичі, які живуть на Торговельній вулиці. Дідусь нічого його більше не розпитував, потім додав: *«Ти наївся, чи може ще щось поїси?»*. Молодий чоловік подякував. *«Що ж, вже пізно, треба відпочивати, зараз тобі приготують ліжко, відпочинеш»*. Але парубок навідріз відмовився спати у хаті, мовляв, якщо німці його тут знайдуть, то розстріляють і дідуся, і всю його родину. Дідусь, бабуся, тітонька і мама його вмовляли. Він був непохитним. Дідусь сказав, що йому нічого боятися. Він повинен ночувати у будинку. Далі додав, що він розкуркулений, і німці вважають їх майже своїми, а тому підозри він не викличе. Молодий єврей спитав: *«Дядя Гриша, ви читали об'яви, де вказано, що чекає родину, якщо вона буде переховувати єврея»*. Дідусь його різко перервав: *«Синку, ті об'яви годяться сам знаєш для чого»*. Парубок відповів: *«Дядя Гриша, цю ніч я переночую в сараї, а далі видно буде. Перед тим, як до Вас зайти, я обстежив ваше подвір'я, вибачте...»*, але тут дідусь знову перебив його: *«Синку, ти*

усе вірно зробив». Довелося стелити у сарайчику, а саме в тому відділенні, де дідусь виробляв домашню горілку. Це було невеличке приміщення, досить затишне, з дерев'яною підлогою і піччю.

Там був топчан. На ньому спорудили ліжко, дідусь дав цьому хлопчині кілька теплих ковдр і побажав доброго відпочинку. Уся моя родина благала Всевишнього відвести горе від їхнього будинку. Окремо слід сказати, що по приходу німецькі окупанти почали встановлювати свої порядки. Всюди висіли їхні папірці з усякими заборонами і погрозами. Один з цих наказів категорично забороняв переховувати євреїв, комуністів і офіцерів Червоної армії.

Дідусь усе це знав, але... але він не міг залишити людину у біді. Цей хлопець був представником народу, який врятував його самого десять років тому.

Молодого єврея родина переховувала майже три доби. Дідусь в черговий раз приніс йому їсти, після їжі вони трохи погомоніли і парубок сказав: *«Дядя Григорій, дякую Вам за усе. Мені треба йти, я повинен бути за лінією фронту, там, де зараз ваш зять, де сотні і тисячі моїх ровесників. Якщо не важко, то проведіть мене»*. Бабуся зібрала на дорогу їжі, дідусь поклав побільше сала. Сало могло відвести підозру. Адже німці чудово знали, що євреї сало не вживають. Далі дідусь подбав і про одяг. Він дав кожух зятя Івана і його шапку. У 1941-му році сніг випав ще на початку жовтня. Так що зимовий одяг був дуже доречним. Дідусь був майстром із виготовлення домашньої горілки. Тут він розщедрився, поклав чимало пляшок та чекушок. Порадив хлопцю: *«Якщо зупинять німці, розмовляй українською мовою, дивися не картав, давай їм горілку»*. Потім додав: *«Нехай вони нею удавляться...»*

Хлопець увесь час слухав дідуса уважно. Потім дідусь вийшов на вулицю. Він уважно прислухався і придивлявся. На щастя, нічого не викликало підозри. Уся родина попрощалася, на очах у жінок були сльози. Бабуся його перехрестила. Молода людина, на знак поваги, схилила голову.

Для переходу обрали темні вулиці. Вони довго йшли мовчки, прислухалися. Погода була напрочуд вдалою: небо затягнуте хмарами, ані зірки. Тишу порушував лише гавкіт собак.

Нарешті чоловіки дійшли до місцевості під назвою Ломівка. Далі був уже рідний ліс, що переходив у степ. Вони зупинилися, дідусь промовив: *«Ну, синку, йди далі сам, будь обережним...»* Він його обійняв, немов сина.

Але, на превеликий жаль, ми так нічого і не взнали про його долю. Дідусь частенько переповідав мені цю історію. Як склався життєвий шлях цього єврейського молодика... знає лише Бог.

Вперше опубліковано: Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту. Випуск № 7. 2017. С. 199–203.

Лист Юрія Ісайовича Бродського⁷³¹

Город Томск, Коммунистическая, 26, кв. 1 ком. 1
Баршидской Р. С.

г. Киев проездом
Бродский Юрий Исаевич
24.2.44

Здравствуйте, мои дорогие Ритуська и Сыночек!

Я вам уже писал о происшедших изменениях за последнее время и в связи с этим о тех перебоях в нашей переписке. Еще и сейчас я пишу вам, сидя в теплушке, в ожидании дальнейшего маршрута, при чем пока неизвестно, в каком направлении будем двигаться, а свой адрес, тем более, смогу сообщить не скоро. Одно ясно, что перекочевал из Кавказа пока на Украину. Проезжал вблизи родных мест. В Д-ск просто боялся заскочить, правда, это было не так легко, но все-же я узнал так много, что лучше я не ехал-бы в этом направлении, чтобы продлить еще некоторое время своего относительного спокойствия, находясь в абсолютном незнании положения вещей и мысленно строя фантастические планы благополучного исхода. Что тебе Ритуська писать. Узнал я архитрагические вещи, ну и раньше всего, что очевидно всех наших давным давно никого нет. Соседка Батрак из дома № 6 по Мостовой улице показала, что маму, Олю, Исаньку, Гришу с Рукет, Фридуську и Лильку всех угнали со двора и больше их не видели. Короче говоря, она сказала, что все они убиты, так как их всех угоняли по направлению еврейского кладбища. Относительно Кати и Абрама Зиньковских не удалось установить точно ничего, как будто выехали куда-то. Тоже не знаю, относительно Саши и Абрама Бродского. Ритуська! Я больше тебе сейчас не в состоянии писать. В другой раз.

Будьте здоровы. Целую крепко. Юрий.

Вперше текст листа опубліковано:

Шаталов Д. «Узнал я архитрагические вещи»: відомості про Голокост у листах військовослужбовців РСЧА. *Проблеми історії Голокосту: український вимір. Науковий журнал.* Вип. № 9. Дніпро : Український інститут вивчення Голокосту «Ткума»; ПП «Ліра», 2017. С. 177–178.

ФОТОДОДАТКИ

⁷³¹ При публікації збережено всі стильові та орфографічні особливості тексту.

**СПЕЦИАЛЬНЫЙ
ЧАЙНЫЙ МАГАЗИНЪ
УМАНСКАГО,**

Крупнейший восточный чайный магазин.
Получает партии чая первоклассного
сбора высшего качества.

**КАВИНЕТЪ
КРУННОЙ ТРАВА
ЧЕРНОВА-ГОЛЬДЕНБЕРГА.**

Получается из Барбадосских трав, а также
из Китая, где находится источник, на котором
собирается этот чай, упр. до 8 в. вечера.

Въ разномыслиию по поводу качества чая
получается из Китая Умандский чайный магазин
получает партии чая первоклассного сбора
высшего качества, на котором собирается
этот чай, упр. до 8 в. вечера.

ВЪ БОЛЬШОМЪ МАГАЗИНѢ
Г. В. ШАФЕРМАНА
получены боковые
А. С. ПУШКИНА,
составъ Полковника 1864 г. Ордена Св. Анны,
въ 19 летъ. Цѣна 1 р. 50 к.

СВѢТІЕ МАШИНЫ
**М. ЭКГЛУЗЪ и
В. ЛАНЦМАНЪ**
МАШИНОСТРОИТЕЛИ

Пріемъ заказовъ разнаго рода обуви,
всѣхъ родовъ, такъ и въ розницу.

Получается изъ
Самой лучшей
отличной обуви,
составъ Полковника 1864 г.

Въ разномыслиию по поводу качества
получается изъ Китая Умандский чайный магазин
получает партии чая первоклассного сбора
высшего качества, на котором собирается
этот чай, упр. до 8 в. вечера.

ВЫСОКОЕ КАЧЕСТВО.

Приклад підприємницької діяльності євреїв у Катеринославі на початку XX ст. Катеринославський ювілейний листок

29-го (16) сентября 1918 г. № 6557

**ПРИЕМЪ ПРОШЕНІЙ НА
ИНЖЕНЕРНО-СТРОИТЕЛЬНЫЙ И АРХИТЕКТУРНЫЙ ОТДѢЛЪ
I-го Екатеринославскаго Еврейскаго
ТЕХНИКУМА**

прекращается 30-го сентября

Пріемъ прошеній производится ежедневно въ Канцеляріи Тех-
никума (Харьковская 11) отъ 11—1 ч. дня и въ прощениіи Тех-
никума (Крестовая, уг. Проспекта, плъ гимназіи Рудяковскаго)
отъ 6—7 часовъ вечера. 5218 2-1

**Въ частной смѣшанной гимназіи
И. Д. КУММЫ и М. М. КОХАНОВСКОЮ**

накансѣи принимаются въ три подготовительныхъ, 1, 2, 3 и 4 классы
Пріемъ прошеній ежедневно отъ 9 до часу по Ара-
ской, 12, въ училищѣ **КОХАНОВСКОЮ**, отъ 2-хъ до 6-хъ часовъ **Иерусалимско**
гимназіи. Плата во всѣхъ класс. 300 р. учебный годъ. Принимаются дѣти и
полной лѣтності. 5620 1-1

**Еврейская 8-миклассная гимназія
Л. Хожаковскаго**

съ правдан. Принимаются записки въ 3 и 4 класс. для мальчиковъ и девочек.

Еврейская женская гимназія Т. С. АБРАШОВОЮ.

Пріемъ записокъ въ подготов. 1, II, III и IV-й классы. Въ пред-
плъ приг. кл. принимаются дѣти безъ подготовлен. 5332 1-1
Александровская 26.

Єврейські освітні навчальні заклади у Катеринославі. Газета «Придніпровський край», 1918 р.

Хоральна синагога

Жертви антисврейського погрому. Катеринослав, 1905 р.

Жертви антисврейського погрому. Катеринослав, 1905 р.

Євреї, які вступали до сіоністських організацій, мали заповнювати спеціальні картки.

Фото з експозиції Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні»

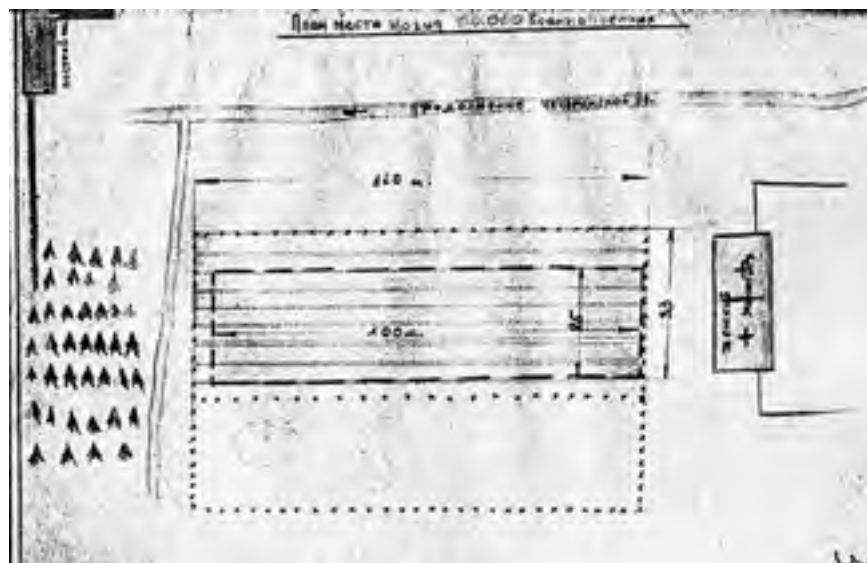

Сторінки рукопису щоденника лікаря М. Д. Мошкова із записами за 13 жовтня 1941 р.

Голова міської управи Дніпропетровська
П. Т. Соколовський

Схема розташування поховань жертв нацистських окупантів біля Тихвінського монастиря (нині вул. Надії Алексєєнко)

Лідія Іванівна Котляревська (праворуч), 1940 р.

Борис Сондак – один із лідерів дніпропетровського підпілля.
Страчений нацистами на початку 1943 р.

Почесна грамота про надання звання «Праведника народів світу» Лідії Котляревській

Неллі Гордон, 16 березня 1945 р.

Неллі Гордон із своїм батьком
Львом Менделевичем (у центрі)
та подружжям Зубкових –
Василем Юхимовичем та
Марією Федорівною,
16 березня 1945 р.

Неллі (у центрі) з дядьком Ісааком та тіткою Рахіллю. У другому ряді її кузина Мар'ям та
батько Лев Менделевич. Дніпропетровськ, 16 березня 1945 р

Медаль Праведників народів світу подружжя Василя та Марії Зубкових.
З фондів Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні»

Праведник народів світу Олена Полікарпівна Дмитрієва. 1941 р., Дніпропетровськ.

Меморіальна дошка на місці збору дніпропетровських євреїв 13 жовтня 1941 р.
(пр. Дмитра Яворницького, 52)

Вулиця Карла Лібкнехта (Михайла Грушевського), 1941 р.

**Меморіал «Мацева» на місці Нового єврейського цвинтаря
(нині територія Парку імені Льва Писаржевського).**

**Меморіал «Мацева» на місці Нового єврейського цвинтаря
(нині територія Парку імені Льва Писаржевського).**

**Радянський пам'ятний знак на місці розстрілів на території Нового єврейського цвинтаря
(нині територія Парку імені Льва Писаржевського).**

Пам'ятний знак на місці розстрілу дніпропетровських євреїв у балці Ботанічного саду (нині територія Парку імені Юрія Гагаріна), відкритий у 1970-х рр.

Пам'ятний знак на місці розстрілу дніпропетровських євреїв у балці Ботанічного саду (нині територія Парку імені Юрія Гагаріна), відкритий 14 квітня 2001 р.

Підпис: Пам'ятник на честь жертв розстрілів у протиганковому рові поблизу селища Верхне (Нині вулиця Елеретгична).

У Музеї «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» зберігається експонат, який може розповісти про долю однієї з жертв розстрілів 13 жовтня 1941 р.

Ця лялька належала єврейській дівчині Аді Сігаловській. Вона, разом з мамою Вірою та бабусею Етл Цилькер, лишилася в окупованому місті. Коли євреям було наказано зібратися біля Центрального універмагу, взявши цінні речі, дівчинка взяла ляльку – найбільший свій скарб. У колоні, що конвоювалася до місця розстрілу, родину упізнала їхня сусідка Ірина Підгайна. Вона підійшла до людей, щоб попрощатися і тоді Ада передала їй свою іграшку, попрохавши погодувати ляльку та покласти спати і пообіцявши ввечері повернутися по неї. Однак ввечері ця дівчинка, разом з родиною і тисячами інших людей, була вбита нацистами.

**В академічній серії «Українська бібліотека Голокосту»
нещодавно вийшли друком та готуються до публікації**

Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Україна», Губернаторство «Трансністрія»: монографія. Дніпро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума»; ЧП «Лири ЛТД», 2016. 564 с., ил., карти, рус. яз.

Монографія присвячена акціям масового знищення єврейського населення на окупованій території України у 1941–1944 рр. У ці роки на українських теренах існувало декілька адміністративно-територіальних одиниць, створених окупаційною владою: Рейхскомісаріат «Україна», Губернаторство «Трансністрія», дистрикт «Галичина» (у складі Генерал-Губернаторства), а також території, що знаходилися під управлінням німецької військової адміністрації, румунської та угорської влади. Рейхскомісаріат «Україна» та Губернаторство «Трансністрія» охоплювали територію 13 сучасних областей України (Вінницької, Волинської, Дніпропетровської, Житомирської, Запорізької, Київської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Ровенської, Херсонської та Хмельницької) та м. Київ.

Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: немецкая военная зона, румынская военная зона, дистрикт «Галичина», Закарпатъ: монографія. Дніпро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума»; ЧП «Лири ЛТД», 2017. 456 с.; ил., карти, рус. яз.

Другий том колективної монографії присвячено акціям масового знищення єврейського населення на окупованих територіях України у 1941–1944 рр. У книзі показано процес убивства євреїв на території дистрикту «Галичина», у німецькій і румунській військових зонах, Закарпатті, включеному до складу Угорщини. Ці регіони охоплювали території 11 сучасних областей України – Донецької, Закарпатської, Івано-Франківської, Луганської, Львівської, Одеської, Сумської, Тернопільської, Харківської, Чернігівської, Чернівецької, а також Автономної Республіки Крим.

Славик Ю. Шлях до Аушвіцу: Голокост на Закарпатті. Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2017. 156 с.

Дослідження присвячене трагічній долі десятків тисяч закарпатських євреїв у роки Другої світової війни. У книзі висвітлено основні напрямки угорської антиєврейської політики, яка реалізовувалася в межах сучасного Закарпаття протягом 1938–1944 рр. та становище місцевої громади в умовах владних обмежень. Окремо розглянуто перебіг знищення закарпатських євреїв навесні 1944 р. Значну увагу приділено аналізу антисемітської інформаційної кампанії, яка велася в регіоні протягом досліджуваного періоду та впливу пропаганди на суспільну поведінку населення в період депортацій 1944 р. У контексті антиєврейської політики показано становище іншої дискримінованої в роки угорського панування меншини краю – ромів.

Стефан Брухфельд, Пол Левін. «Перекажіть це дітям вашим...»: Книга про Голокост в Європі 1933–1945. Друге українське видання, доповнене та розширене. Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2018. 132 с., ил., карти

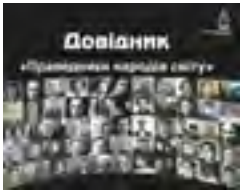
У 1998 р. колишній прем'єр-міністр Швеції Йоран Перссон розпочав загальнонаціональну інформаційну кампанію з історії Голокосту «Жива історія». Її метою було розповісти шведським батькам та дітям про цю колосальну людську трагедію та заохотити до змістовної дискусії про демократію та загальне рівноправ'я. Книга «Перекажіть це дітям вашим...» стала центральною частиною цієї кампанії.

Тепер, через 20 років після появи першого видання, «Перекажіть це дітям вашим...» опублікована багатьма мовами у різних країнах світу. Вперше ця книга побачила світ і українською мовою. Вона продовжує бути високоефективним освітнім інструментом та платформою для дітей, батьків, вчителів, шкіл та університетів. Багато в чому ця книга продовжує підтримувати та розвивати дискусію, яка завжди залишатиметься головною умовою для розуміння важливості демократії та прав людини у світі – сьогодні та в майбутньому.

Гончаренко О. М. Голокост на теренах Райхскомісаріату «Україна» у вітчизняному історіографічному дискурсі (1941–2016 рр.). Дніпро – Переяслав-Хмельницький : Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2017. 258 с.

У монографії зроблено спробу проаналізувати досягнення українських істориків у сфері вивчення історії Голокосту. Автор зупиняється на оцінці досягнень дослідників, які вивчали нацистський геноцид євреїв на теренах Райхскомісаріату «Україна» – найбільшого із нацистських окупаційних адміністративних утворень. Велику увагу приділено з'ясуванню відображення широкого спектру українсько-єврейських відносин у добу Голокосту. Напрацювання автора дають змогу зорієнтуватися у великому масиві праць з історії Голокосту, які наявні у сучасній українській історіографії.

Праведники народів світу: Довідник / За ред. І. Я. Щупака. Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2016. 224 с.

Довідник подає систематизовану інформацію стосовно українських «Праведників народів світу» – осіб, які за надзвичайно трагічних та важких обставин військового лихоліття рятували євреїв у період Голокосту.

Видання узагальнює відомості стосовно соціального портрету українських Праведників (національність, віросповідання, соціальне походження, професійна приналежність), а також про особливості порятунку та подальшу долю як рятівника, так і врятованих. Книга підготовлена на основі офіційних даних національного Меморіального комплексу Катастрофи і героїзму єврейського народу Яд Вашем.

Довідник стане у нагоді історикам, аспірантам, студентам, вчителям та усім, хто цікавиться історією України у період Другої світової війни та проблемами історії Голокосту

Ознайомитись із новинками серії, а також іншими виданнями Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума» можна на нашій офіційній сторінці

<http://tkuma.dp.ua>

Науково-популярне видання

Є. А. Врадій, В. Г. Рибалка, М. В. Стрільчук, Д. В. Штаталов

ГОЛОКОСТ У ДНІПРОПЕТРОВСЬКУ

Головний редактор: І. Шупак
Коректор: З. Бондар, Н. Островська
Комп'ютерна верстка та дизайн: Ю. Матвеев

Підписано до друку 26.09.2017. Формат 60x84/16
Папір офсетний. Гарнітура Newton. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 14,88
Наклад 400 прим. Зам. № 56

Благодійна Організація «Благодійний фонд
Український інститут вивчення Голокосту “Ткума”» («Відродження»)
Запис в єдиному державному реєстрі
№ 1 224 120 0000 052047 від 19.02.2002

Видавництво і друкарня
ПП «Ліра ЛТД»
49107, м. Дніпро, вул. Наукова, 5
Свідоцтво про внесення до Держреєстру
ДК №6042 від 26.02.2018

ISBN 978-966-981-000-7

9 789669 810007 >